

ZABYTKI WIELKOPOLSKIE

ILUSTROWANY

PRZEWODNIK PO POZNANIU i WIELKOPOLSCE

CZCIONKAMI DRUKARNI LOTNICZEJ w POZNANIU, STARY RYNEK 95/96

ZABYTKI WIELKOPOLSKIE

ILUSTROWANY PRZEWODNIK PO POZNANIU i WIELKOPOLSCE

Rys geograficzny. - Krótki przegląd historyczny. - Najważniejsze daty statystyczne. - Zabytki i osobliwości miast i wsi województwa Poznańskiego.

POZNAŃ 1929
NAKŁADEM MARCINA DERDY

Nr. ~~807~~

826

P. 914.38

RXIV

Księgozbiór podręczny

Słowo wstępne.

Są kraje i dzielnice, w których stolica gromadzi dużą część osobliwości tudzież placówek gospodarczych i kulturalnych podczas gdy prowincja dodaje już tylko uroki krojobrazowe i czasem jaki zabytek; turysta, który poznał stolicę, może resztę obejrzeć niejako z okna wagonu kolejowego. Wielkopolska nie jest krajem tego rodzaju. Jakkolwiek w jej stolicy — Poznaniu — gromadzi się szereg wysoce cennych oraz charakterystycznych zabytków historycznych, zbiorów, instytucyj, zjawisk ciekawych, — nie postradały jednak mniejsze miasta i miasteczka znamion i wartości samodzielnych i godne są poznania i — niekiedy — uznania, a nawet podziwu. Dużo pięknych zabytków zachowało się w tej prowincji, dużo własnego życia utrzymuje się w niej. Może nawet małe i średnie miasteczko wielkopolskie warte jest szczególnej uwagi turysty polskiego, miasta bowiem wielkie na całym świecie są ze względów reprezentacyjnych — w wielu rzeczach podobne do siebie.

Skreślając przewodnik ten pragnęliśmy przedstawić najważniejsze dane o zabytkach historycznych i artystycznych, dodaliśmy wiadomości o osobliwościach przyrodniczych i najogólniejsze szczegóły historyczne, topograficzne, statystyczne, komunikacyjne oraz gospodarcze. Ponieważ materiały z lat najnowszych nigdzie dotąd nie były zgromadzone, być może, że znajdują się szczegóły z lat ostatnich tu i owdzie nie uwzględnione, chociaż staraliśmy się wykorzystać wszystkie dostępne nam środki i d.ogi celem uzyskania informacji najświeższych. Żywiemy nadzieję, że braki takie będą bardzo rzadkie, wyjątkowe.

Oddając przewodnik w ręce Społeczeństwa pragniemy ułatwić zwiedzanie Wielkopolski i podnieść wśród Polaków znajomość ziemi, która była kolebką Polski

I. Położenie geograficzne Wielkopolski.

Wielkopolska stanowi część doliny europejskiej, jest krajen nizinnym. Nizina wielkopolska jest przedłużeniem niziny mazowieckiej. Jest to równina o niewielkim sfalowaniu, w której pewien urok krajobrazowy posiada kontrast między szerokimi dolinami rzek i pasmami niskich łagodnie zaokrąglonych pagórków. Doliny rzek otaczają spadziste lecz łagodne brzegi. W całokształcie krajobrazu szczególnie wybitną rolę odgrywają jeziora, w niektórych okolicach bardzo gęsto obok siebie rozsiane.

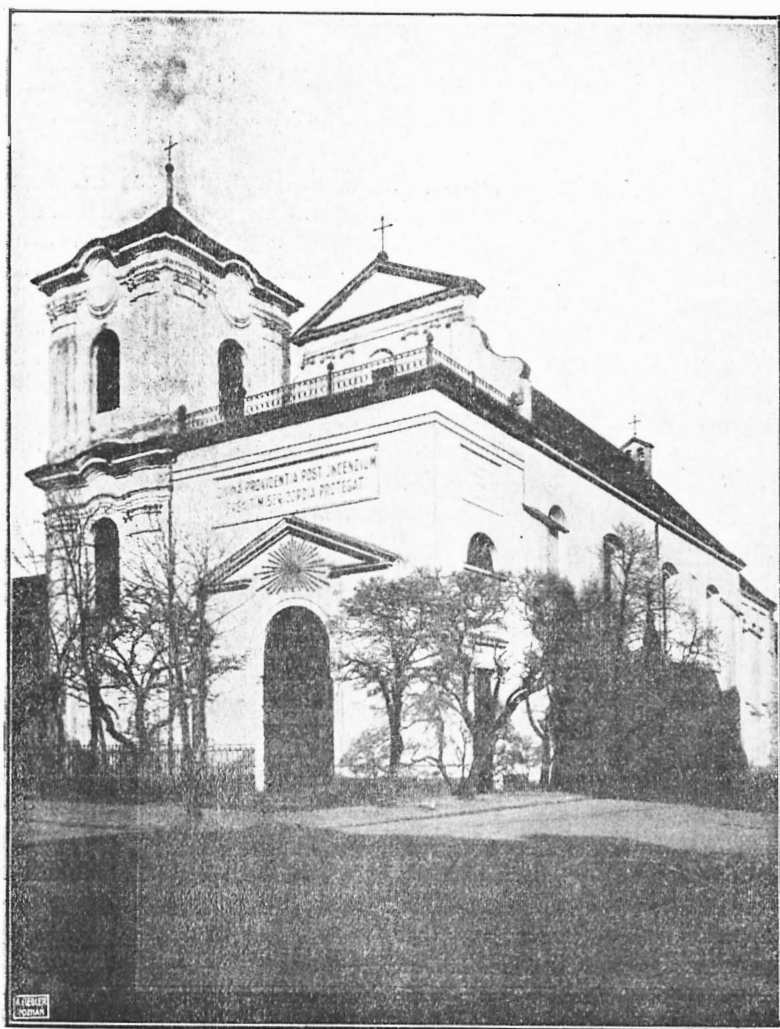
Doliny dzielą całą krainę na odcinki geograficzne. Głównymi dolinami są następujące:

1. dolina Baryczy sięgająca od Proсны do Odry, przebiegająca południe Wielkopolski;
2. dolina t. zw. warszawsko-berlińska sięgająca od Wisły koło Warszawy i biegnąca wzdłuż średniej Warty aż do okolicy Poznania i następnie wzdłuż Odry, Szprewy i t. d. do Łaby;
3. dolina dolnej Warty;
4. dolina Bachorze na północnym wschodzie Wielkopolski ciągnąca się od Wisły do górnej Noteci;
5. wielka dolina t. zw. toruńsko-eberswaldzka sięgająca od Wisły przy Toruniu poprzez Noteć, Wartę, Odrę, Hawelę do Łaby.

Mniejsze znaczenie mają doliny południkowe, a mianowicie doliny górnej Warty, Proсны, górnej Noteci z Gopłem i średniej Warty koło Poznania.

Doliny te dzielą Wielkopolskę na następujące polacie geograficzne: Kujawy (część północno-wschodnia Wielkopolski), równina gnieźnieńska, równina poznańska, południowa Wielkopolska wschodnia i południowa Wielkopolska zachodnia. Niekiedy odróżnia się jako osobne terytorjum t. zw. międzyrzecze przy ujściu Noteci do Warty.

Pasma pagórków biegną zwykle w kierunku wschodnio-zachodnim. Najważniejsze tereny pagórkowate znajdują się na południu Wielkopolski w okolicy Kępna, przy Warcie koło Poznania i następnie wzdłuż doliny Noteci od Nakła do Czarnkowa.

KOŚCIÓŁ DOMINIKAŃSKI W POZNANIU.

WŃETRZE KOŚCIOŁA FARNEGO.

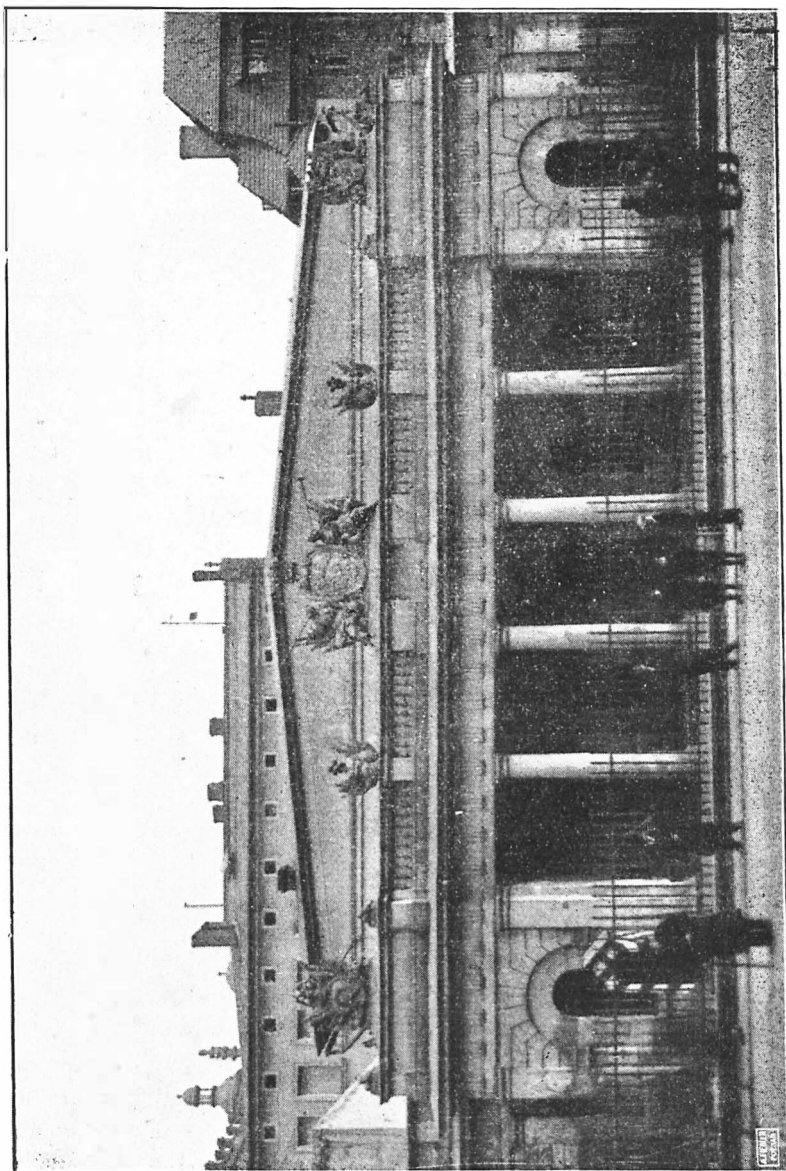
Wielkie dzieło Wąsowskiego. Niezwykle bogate, cenne i piękne. Wrażenie uroczyste i majestatyczne. Najpiękniejszy zabytek sztuki barokowej w Poznaniu.

Zresztą znajdujemy większe kompleksy terenów pagórkowatych w okolicach Koźmina, Leszna, między Poznaniem a Zbąszyniem, w okolicy Gniezna oraz między Chodzieżą a Międzyzichodem.

Całą ziemię Wielkopolską dzieli niejako na dwie połowy rzeka Warta, która jest najważniejszą dla Wielkopolski rzeką, ponieważ odwadnia 9/10 całego kraju. Większa rzeka, jaką jest Wisła, ma o tyle niewielkie dla Wielkopolski znaczenie, że płynie na jej niedługim krańcowym odcinku północnym. Po Warcie kroczy Noteć odwadniająca północną część ziemi Wielkopolskiej. Zasadnicza różnica między Wartą a Notecią polega na tem, że Noteć jest rzeką przepływającą przez szereg jezior i przeto znacznie spokojniejszą i korzystniejszą dla użytkowania przyległej ziemi od Warty. W dorzeczu Warty odgrywają wybitną rolę dopływy jej Prosna, Wełna i Obra (trzecia z kolei co do długości w Wielkopolsce rzeka). W dorzeczu Noteci wymienić należy Łobzonkę i Gldę, w dorzeczu Wisły Brdę, z dorzecza Odry Barycz. Wielkopolska jest niezmiernie bogatą w jeziora. Samych jezior większych (ponad 10 ha) jest znacznie ponad 400, a wszystkich jezior razem przeszło 30000. Z najważniejszych jezior wymieniamy: Gopło (25 km kwadr.), jezioro powidzkie 12 km kwadr., jezioro pakoskie 8 km kwadr., jezioro zbąszyńskie, przemenekie i skorzęcińskie (po 7½ km kwadr.), jezioro wielkie żnińskie (4,6 km kwadr.), jezioro bytyńskie, chrzybskie, kaliszańskie, kierskie, Lednica, ostrowskie w powiecie strzelińskim, popielewskie w powiecie mogileńskim, pturskie, rogowskie, strykowskie, wiecnowskie i jezioro Ziolo w powiecie żnińskim (ponad 3—4 km kwadr). Przy jeziorach tych podobnie jak przy rzekach leży szereg miast i miasteczek Wielkopolski. Szczególnie bogatymi w jeziora są powiaty międzyzichodzki, wolsztyński, żniński, wyrzyski, mogileński, bydgoski, gnieźnieński, wągrowiecki i chodzieski. Największy obszar zajmują jeziora w powiecie żnińskim (33 km kwadr.).

Klimat Wielkopolski na ogół nie różni się od klimatu Polski centralnej. Średnia temperatura roczna 7,6—7,8 stopni C. Opady najwyższe (550—600 mm) w powiatach południowych średnie (500—550) na zachodzie kraju i w powiatach poznańskim, bydgoskim i szubińskim, reszta kraju ma opady niżej 500 mm, przyczem najmniej opadów wykazują Kujawy. Szczególnie mało opadów rejestruje się zimą. Ziemia Wielkopolska leży zasadniczo w pasie wiatrów zachodnich. Ponieważ wiatry wschodnie są stosunkowo dość częste w porze wiosennej, przeto wiosna jest na ogół porą niestałą.

Co do roślinności wykazuje Wielkopolska zalesienie średnie. Lasy na ogół rozmieszczone są na ziemiach bardzo lekkich, do czego dostosowuje się rodzaj drzew, dzięki czemu

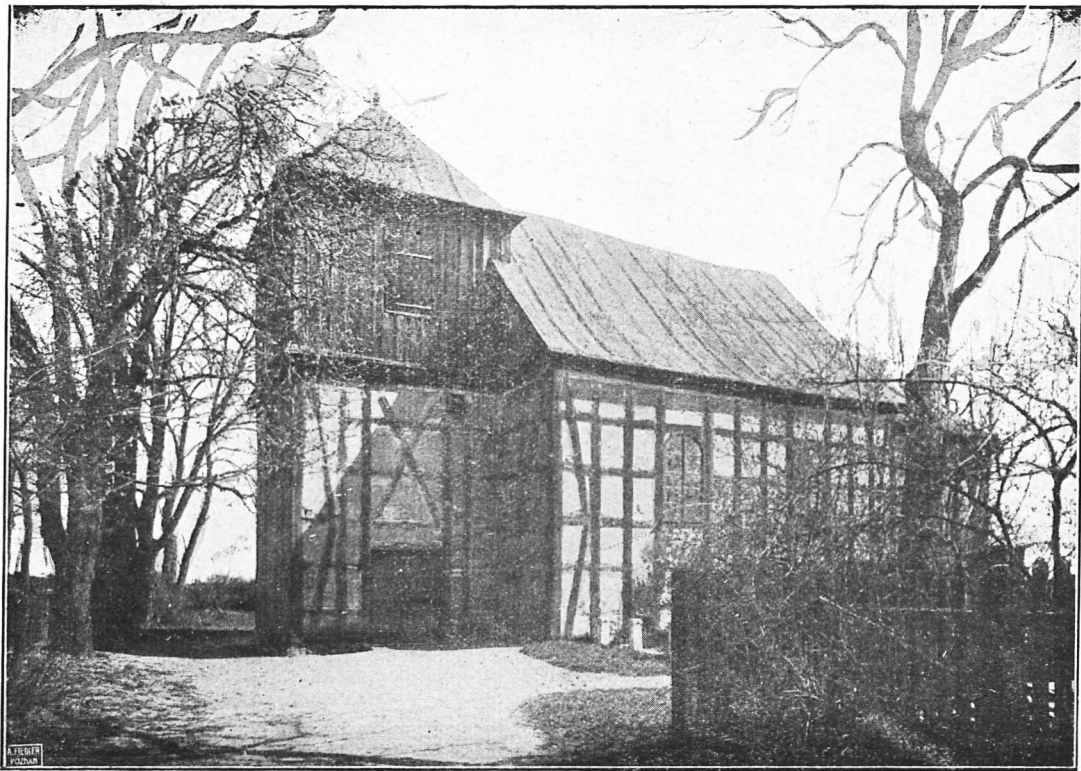
POZNAŃ - ODWACH GŁÓWNY.

Piękny klasyczny budynek, stawiony w roku 1787 w stylu epoki Stanisława Augusta.

w ogromnej większości lasy są iglicowe, przeważnie sosnowe, ponieważ sosna zadowala się glebą bardzo lekką. Lasy drzew liściastych spotykamy tylko sporadycznie, głównie w okolicach Krotoszyna, Koźmina, Gostynia, Pleszewa, Rogoźna i Wielenia. Przeważają dęby, olsze, zachodzą ponadto w pewnych rozmiarach brzozy i buki.

Ogromna większość krainy Wielkopolskiej służy jako ziemia uprawna pod zboże. Przeważa uprawa żyta, następują pszenica, jęczmień i owies. Wielkie połacie kraju zajmują ziemniaki i buraki, inne gatunki ziemiopłodów są rzadsze. Wyjątkowo uprawia się chmiel w okolicy Nowego Tomysła, wiklinę w powiecie wolsztyńskim, wino w okolicy Kopanicy. Drzew owocowych i alejowych jest w Wielkopolsce znacznie więcej aniżeli w innych częściach kraju, drzewom tym zawdzięcza równy krajobraz Wielkopolski dość znaczne urozmaicenie. Z owoców uprawianych w Wielkopolsce sławne są przede wszystkim wiśnie i czereśnie. Warzywnictwo jest średnie w porównaniu z krajami zachodnimi. Fauna wielkopolska nie posiada wybitnie ciekawych okazów; gospodarstwa rolne są na ogół bogate w zwierzęta pociągowe, bydło, nierogaciznę.

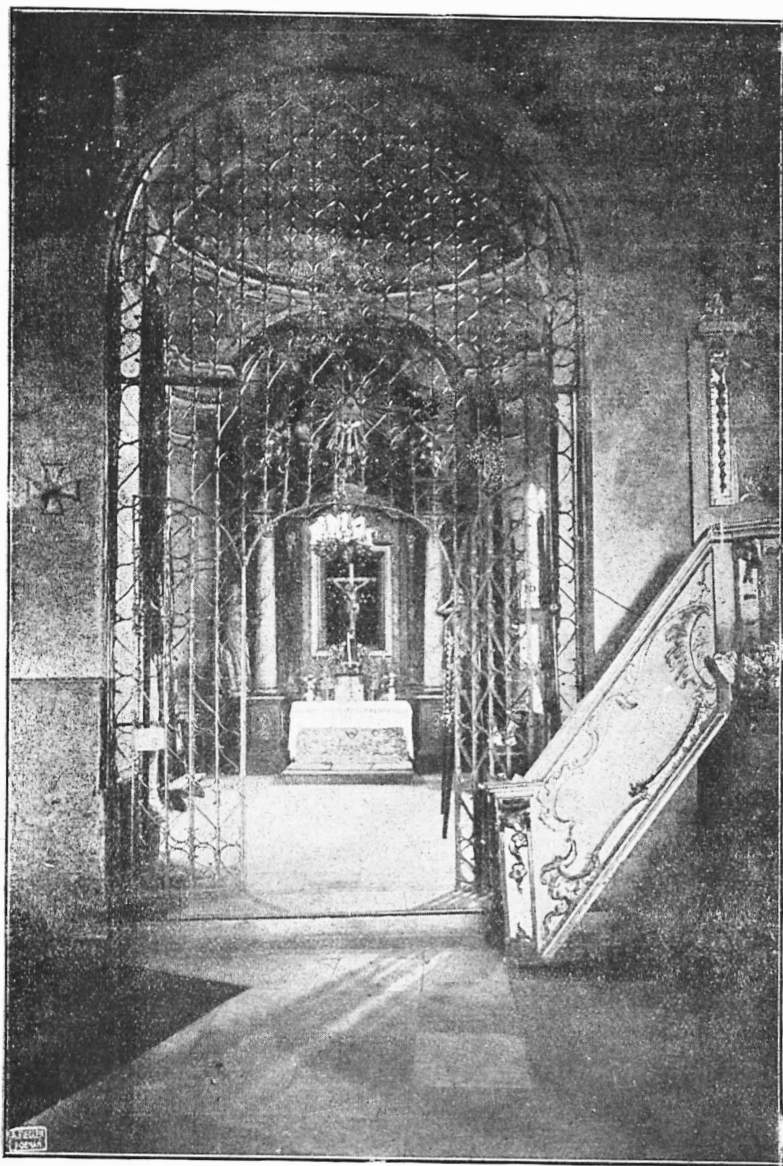
Co do zaludnienia i rozmieszczenia osiedli ciekawą jest w Wielkopolsce niezwykle wysoka liczba miast i miasteczek. Zjawisko to nie ma przyczyn geograficznych, a raczej historyczne. Ziemia bowiem Wielkopolska wykazywała w wiekach XV—XVIII stosunkowo znaczne uprzemysłowienie, które nawet w wieku XVIII, kiedy przemysł polski znajdował się w sytuacji dość niekorzystnej, budowało pewne poważne gałęzie przemysłowe. Rzemieślników umieszczano w zasadzie w miastach, to też właściciele ubiegający się o wzmocnienie przemysłu na swoich terenach postarali się o nadanie praw miejskich licznym osiedlom dawniej wiejskim. Lwia część miast powstała już w średniowieczu, to jest w wiekach XIII—XV. Ale w XVIII wieku powstała pewna ilość miast, zwłaszcza na południu i zachodzie Wielkopolski, gdzie życie przemysłowe było stosunkowo najbujniejsze i dokąd najłatwiej było sprowadzać element kolonizacyjny z zachodu. Niektóre z miast mają podwójną strukturę rynkową i uliczną, powstała dlatego, że miasto w pewnym okresie doznało wzmocnienia. Takimi miastami są na przykład Grodzisk, Koźmin, Swarzędz i Bojanowo. Regularny system średniowiecznego zakładania miast znajdujemy jeszcze dzisiaj w Poznaniu, w Rawiezu i w Lesznie. Niektóre miasta musiały dostosować swą rozbudowę do warunków specjalnych, stwarzanych położeniem nad rzeką względnie jeziorem. Są one zwykle długimi łańcuchami domów przy jednej pryncypalnej ulicy, od której odbiegają małe tylko bocznice. Takimi miastami wydłużonymi są na przykład Międzychód, leżący między Wartą

KOŚCIÓŁ ŚW. ROCHA NA MIASTECZKU.

Skromny jak ginąca ta mała dzielnica Poznania. Stworzony jako kościół franciszkański w roku 1628, restaurowany w 18 wieku

KAPLICA RYCERSKA W KOŚCIELE ŚW. JANA W POZNANIU.

Kaplica św. Krzyża zbudowana została na początku 18. w. przez komandora Dąbrowskiego. Piękny styl barokowy. Przed kaplicą ciekawa ambona.

zameczek - Kępno - Gęsia Górka, Kępno - Rychtal, Ostrów - Leszno - Lasocice, Gostyń - Kościan. Ponadto posiadają powiaty wielkopolskie szereg kolei wąskotorowych, które uzupełniają sieć normalnotorową. Większy szereg linii wąskotorowych posiadają zwłaszcza powiaty: żniński, gnieźnieński, grodziski, rawicki, pleszewski, wyrzyski, bydgoski, średzki i gostyński.

Cale województwo poznańskie obejmuje 26528 km kwadratów. Administracyjnie podzielone jest województwo na następujące powiaty: Bydgoszcz-miasto, Bydgoszcz, Chodzież, Czarnków, Gniezno-miasto, Gniezno, Gostyń, Grodzisk, Inowrocław-miasto, Inowrocław, Jarocin, Kępno, Kościan, Koźmin, Krotoszyn, Leszno, Międzychód, Mogilno, Nowy Tomyśl, Oborniki, Odolanów, Ostrów, Ostrzeszów, Pleszew, Poznań-miasto, Poznań, Rawicz, Strzelno, Szamotuły, Szubin, Śmigiel, Śrem, Środa, Wągrowiec, Wolsztyn, Września, Wyrzysk i Żnin. Szczególnie wielkimi są powiaty: bydgoski, gnieźnieński, inowrocławski, obornicki, poznański (największy), szamotulski, wągrowiecki, wyrzyski. Do najmniejszych zaliczają się oprócz powiatów miejskich powiaty: grodziski, koźmiński, krotoszyński, ostrowski, pleszewski. Miast liczy województwo poznańskie 118, gmin wiejskich 3040, obszarów dworskich 1687, miejscowości ogółem 8475. W roku 1921 mieszkało na terytorjum województwa poznańskiego 1967865 ludności, w czem mężczyzn 922181 a kobiet 1045684. W miastach mieszkało 67586 ludności, w czem mężczyzn 310647, kobiet 360939. Na wsiach mieszkało 1296279 ludności, w czem mężczyzn 611534 a kobiet 684745. Na 100 mieszkańców przebywało w miastach 34,1. Co do zaludnienia powiatów kroczą na czele 2 powiaty miejskie, mianowicie poznański-miejski i bydgoski. Wysokie zaludnienie posiadał powiat inowrocławski (75395), po nim następowały powiaty szamotulski (66956) i wyrzyski (62531). Obecnie jest najludniejszym powiatem ziemskim powiat poznański, który w roku 1921 dzielił się na powiaty, obejmujące razem przeszło 96000 mieszkańców. Do najmniej ludnych należą powiaty międzychodzki, czarnkowski, grodziski, koźmiński, pleszewski, strzeliński i szubiński. Na 1 km kwadratowy mieszkało w roku 1921 w województwie poznańskim 74,2 mieszkańców. Podług gęstości zaludnienia szeregowaly się powiaty jak następuje: Poznań-miasto 4983, Bydgoszcz-miasto 1234, Ostrów 116, Gniezno 100, Rawicz 96, Krotoszyn 90, Grodzisk 83, Gostyń 81, Kościan 79,9, Pleszew 79,2, poznański-wschodni 77,5, Koźmin 76,2, Jarocin 75,4, Kępno 73,5, Wolsztyn 65,8, Strzelno 64,9, Środa 62,6, Śrem 62,0, ski-zach. 70,8, Pleszew 70,1, Odolanów 68,7, Śmigiel 68,5 Mogilno 66,7, Wolsztyn 65,8, Strzelno 64,9, Środa 62,6, Śrem 62,0, Szamotuły 60,4, Nowy Tomyśl 59,8, Żnin 55,4, Wyrzysk 53,8, Wągrowiec 52,4, Witkowo 51,4, Oborniki 50,7, Szubin 50,3,

Chodzież 46,9, Czarnków 46,1, Międzychód 40,0, Bydgoszcz 39,4. Na ogół więc najgęściej zaludnione jest południe ziemi wielkopolskiej a najsłabiej część centralna północnej Wielkopolski oraz powiaty skrajne graniczne jak bydgoski i międzychodzki.

Miasta dzieliły się według ilości mieszkańców jak następuje: poniżej 1000 mieszkańców miało miast 7, 1001—2000 mieszkańców miast 44, 2001—3000 mieszkańców miast 21, 3001—5000 mieszkańców miast 22, 5001—10000 mieszkańców miast 17, powyżej 10000 mieszkańców miast 7.

Według wyznania dzieliła się ludność Wielkopolski w r. 1921 jak następuje: ludności rzymsko-katolickiej było ogółem 1632087, ludności ewangelickiej 321564, żydów 10397, innych 3817. Od roku 1921 nastąpił jeszcze znaczny odpływ żywołu ewangelickiego, natomiast wzmoenił się bardzo poważnie żywioł katolicki. Pod względem narodowościowym Wielkopolska przedstawia się jako jednolity zespół żywołu polskiego. Pewne znaczniejsze postępnki żywołu niemieckiego znajdujemy w powiatach północnych i zachodnich granicznych. Ponieważ od roku 1921 nastąpiły pod względem narodowościowym bardzo wielkie zmiany w układzie ludności wielkopolskiej, nie można ściśle oznaczyć udziału żywołu nie-polskiego. W każdym razie obraca się on w liczbach nie wiele przekraczających 10% ogółu ludności. Pod względem zawodowym utrzymywała się większa część ludności województwa poznańskiego z rolnictwa i leśnictwa, a mianowicie 1096267 osób, z górnictwa i przemysłu 329788 osób, z handlu i ubezpieczeń 95104 osób, z komunikacji i transportu 129351 osób, z innych zawodów czerpało swe utrzymanie 317355 osób. Ogółem przynależnych było do rolnictwa 55,7%, do przemysłu 16,8%, do handlu 4,8%, do komunikacji 6,6%, do innych zawodów 16,1%. W zasadzie Wielkopolska jest krajem rolniczym. Rolnictwo wielkopolskie stoi na poziomie europejskim. Przemysł wielkopolski wykorzystuje w pierwszym rzędzie bogactwa rolne, względnie służy rolnictwu. Szereg cukrowni, gorzelni, browarów, młynów i t. p. świadczy o dostosowaniu się przemysłu wielkopolskiego do potrzeb krajowego rynku i rolnictwa. Ponadto jednakże istnieje w Wielkopolsce znaczny przemysł metalowy, tudzież drzewny, a i wszystkie inne działy przemysłu są reprezentowane w Wielkopolsce poważną ilością zakładów przeważnie średnich rozmiarów. Przemysł koncentruje się głównie w miastach Poznaniu i Bydgoszczy (miasto ściśle przemysłowe), ponieważ jednakże służy głównie potrzebom rolnictwa rozsiany jest pozatem po całym kraju. Miastem handlowym jest w pierwszym rzędzie Poznań. Handel drzewny ma swą główną siedzibę w Bydgoszczy.

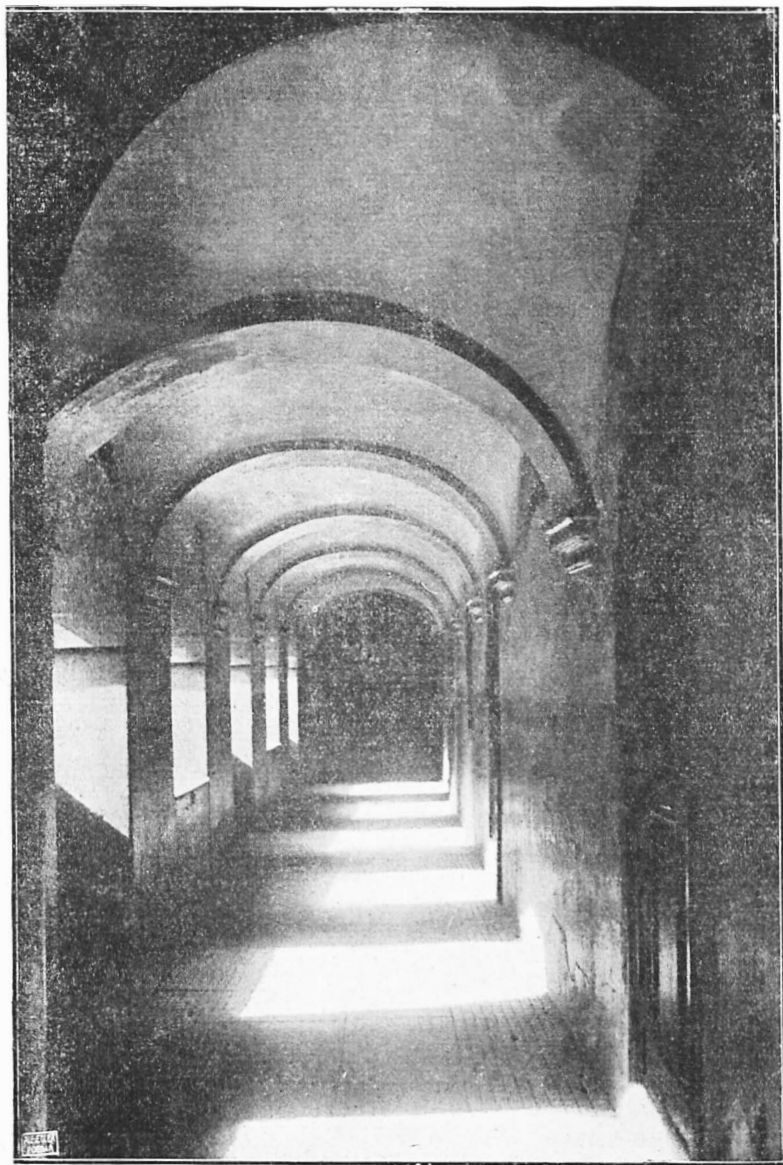
Na całym terenie Wielkopolski liczone w roku 1921 ogółem nieruchomości zabudowanych 168917, z czego w miastach

41765, a we wsiach 127152. Budynków z przeznaczenia mieszkalnych było 197481, i to w miastach 47831, a we wsiach 149650, innych budynków zamieszkałych było 2956. Mieszkań liczone 372031, i to w miastach 150763, a we wsiach 221268. Mieszkania były zajęte przez następujące ilości osób. W 19211 mieszkaniach przebywała 1 osoba, w 40710 — 2 osoby, w 48744 3 osoby, w 52436 — 4 osoby, w 52653 — 5 osób, w 38916 — 7 osób, w 28855 — 8 osób, w 19492 — 9 osób, w 11806 — 10 osób, w 7129 — 11 osób, w 2250 — 12 osób, w 1995 — od 13-15 osób, w 327 — 16 i więcej osób. Mieszkań o 1 izbie liczone 60618, a 2 izbach 133786, o 3 izbach 87614, o 4 izbach 48249, o 5 izbach 20973, o 6—9 izbach 17119, o 10 i więcej izbach 2704, niewiadomej wielkości było 888 mieszkań. W większych miastach, które wykazują rozrost bardzo żywy, stosunki mieszkaniowe są na ogół trudne. Nawet miasta mniejsze a niekiedy wsie na przykład przemysłowe cierpią obecnie na pewien niedostatek mieszkaniowy. W korzystniejszym pod tym względem położeniu są na ogół słabo rozwijające się miasta graniczne, które dla braku terenu zasięgowego nie mogą podążyć z rozwojem reszty miast. Zresztą rozwój ludnościowy miast Wielkopolski jest tak nadzwyczajnie chyży, że w rzadkich tylko okresach miasta te tak szybkim rozwijały się tempem.

Krajobraz wielkopolski czyni na ogół wrażenie monotonne i spokojne. Dalekie przestrzenie obsiane są zwykle zbożem, i tu i owdzie tylko rzuca się w oczy jakaś rzeka, jezioro lub las, a zresztą całość spokojna, równa, uprawna jako ziemia orna. Jednakże oprócz zabytków, które interesować muszą każdego turystę po Wielkopolsce, jest również cały szereg wartości krajobrazowych na ziemi wielkopolskiej. Tak wartości historyczne, jak gospodarze zasługują na bardzo żywe zainteresowanie się ludzi, którym nie są obce wrażenia przez nie wzbudzane. Linje kolejowe na ogół nie przecinają kraju wielkopolskiego w takich kierunkach, jakie mogłyby zaciekawieć pod względem krajobrazowym. Pasma krajobrazowe ciekawe ciągną się na ogół w kierunku zachodnio-wschodnim, gdy koleje biegną w przewadze w kierunku północno-południowym. Turysta zwiedzający pieszo odcinki Wielkopolski znajdzie duży szereg ciekawych zjawisk krajobrazowych, wprawdzie w niewielkim stylu, ale zawsze pięknych i wartych obserwacji. Wycieczki piesze można organizować zależnie od czasu i obiektu zainteresowania z wielkiej ilości punktów Wielkopolski. Trudno wyliczyć wszystkie odpowiednie trasy wycieczkowe. Podajemy jedynie pasma ciekawe pod względem krajobrazowym, które w każdym razie należy choćby częściowo zwiedzać. Najciekawsze pasma krajobrazowe są następujące:

1. Linja Noteci tak od Gopła jak od jeziora Skorzęcińskiego przez Pakość, Barcin, Łabiszyn, Rynarze-

KRUŻGANEK PRZY KOŚCIELE FARNYM W POZNANIU.

Krużganek taki okalał cały dziedziniec klasztoru Jezuickiego. W pierwsze połowie 18 wieku usunięto krużganki przyziemne, pozostały tylko krużganki podziemne, pozostały tylko krużganki północne

- wo - Nakło - Ujście - Czarnków - Wieleń. Najciekawsze są okolice Chodzieży (t. zw. szwajcarja), Czarnkowa i Ujścia.
2. Dorzecze Brdy z kanałem bydgoskim.
  3. Jezioro powidzkie, Trzemeszno, Gąsawa, Żnin, Rogowo, Mieścisko, Wągrowiec, Budzyń, Margonin, Szamocin, Chodzież.
  4. Lednica, Pobiedziska, Promno, Dąbrówka Kościelna, Skoki, Rogoźno, Oborniki, Obrzycko, Wronki, Sieraków, Międzychód.
  5. Gołuchów, Jarocin, Żerków, Zaniemyśl, Bnin, Kórnik, Mosina, Puszczykowo, Stęszew, Bukowiec, Nowy Tomyśl, Zbąszyń.
  6. Kępno, Kobyłgóra, Odolanów, Sulmierzyce, Krotoszyn, Kobylin, Poniec, Rydzyna, Osieczna, Włoszakowice, Przemęt, Wolsztyn, Zbąszyń.

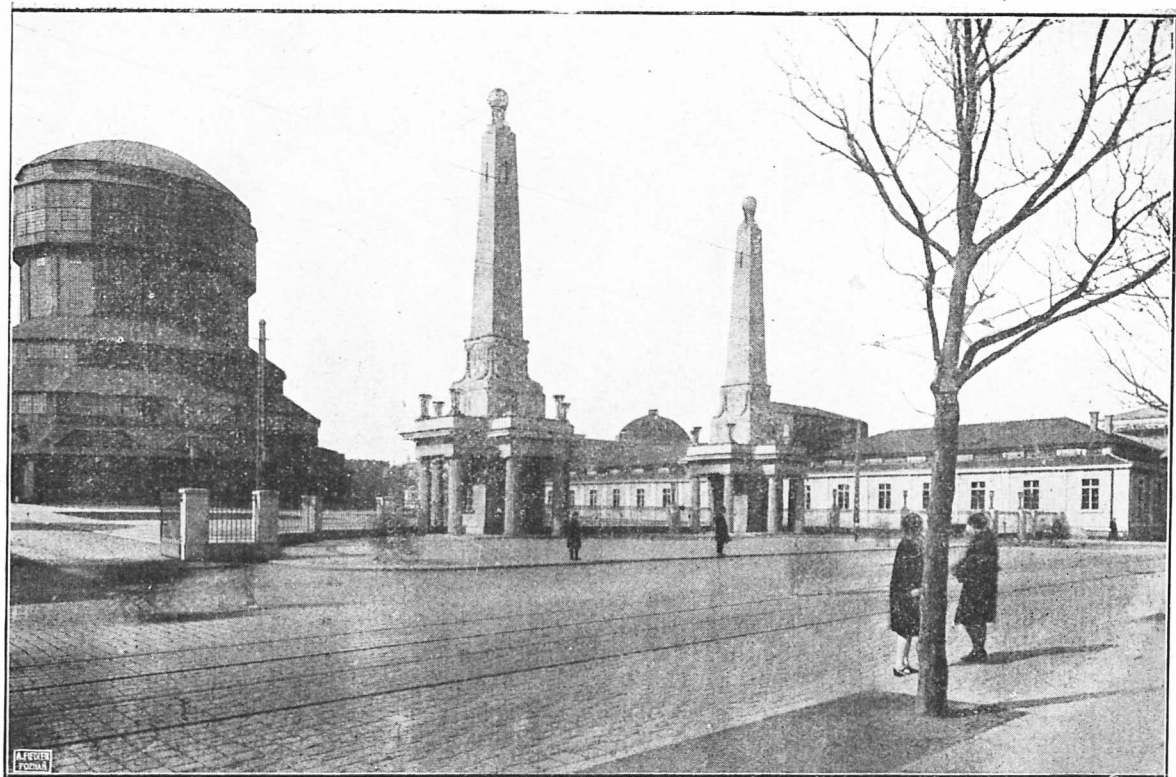
Na odcinkach tych znajduje się prawdziwe bogactwo różnorodnych motywów krajobrazowych, wędrówka jest miła i stosunkowo łatwa.

II. Przeszłość Wielkopolski.

Wielkopolska w zrozumieniu nowoczesnem obejmuje ziemie złączone w obecnem województwie poznańskiem. Środek ziemi tej stanowi kolebkę Państwa Polskiego, a w szczególności gnieźnieńska i graniczące z nią Kujawy oraz ziemia poznańska. Na przestrzeni między Poznaniem a Kruszwicą szukać należy źródła 1000-letniej tradycji historycznej narodu polskiego. Ziemia ta szczególnie musi być drogą sercu polskiemu, to też tysiącami z kraju i zagranicę corocznie Polacy spływają do Wielkopolski.

Obecne województwo poznańskie składa się z części dawnych województw wielkopolskiego czyli poznańskiego, gnieźnieńskiego, kaliskiego, inowrocławskiego, brzesko-kujawskiego i sieradzkiego. Lwią część terenu obecnego województwa poznańskiego zajmowało dawne województwo wielkopolskie, a w szczególności jego połacie zachodnią zajmowało województwo wielkopolskie. W skład województwa gnieźnieńskiego utworzonego zresztą dopiero w XVIII wieku wchodziły na ogół powiaty gnieźnieński, żniński, szubiński, wągrowiecki, wyrzyski, część mogileńskiego na lewym brzegu Noteci i części powiatów bydgoskiego i chodzieskiego.

Do województwa inowrocławskiego należały w większej części powiaty bydgoski i inowrocławski, w mniejszej szubiński. Do województwa kaliskiego, które w wiekach dawniejszych obejmowało również tereny województwa gnieźnieńskiego należał południowy wschód Wielkopolski,

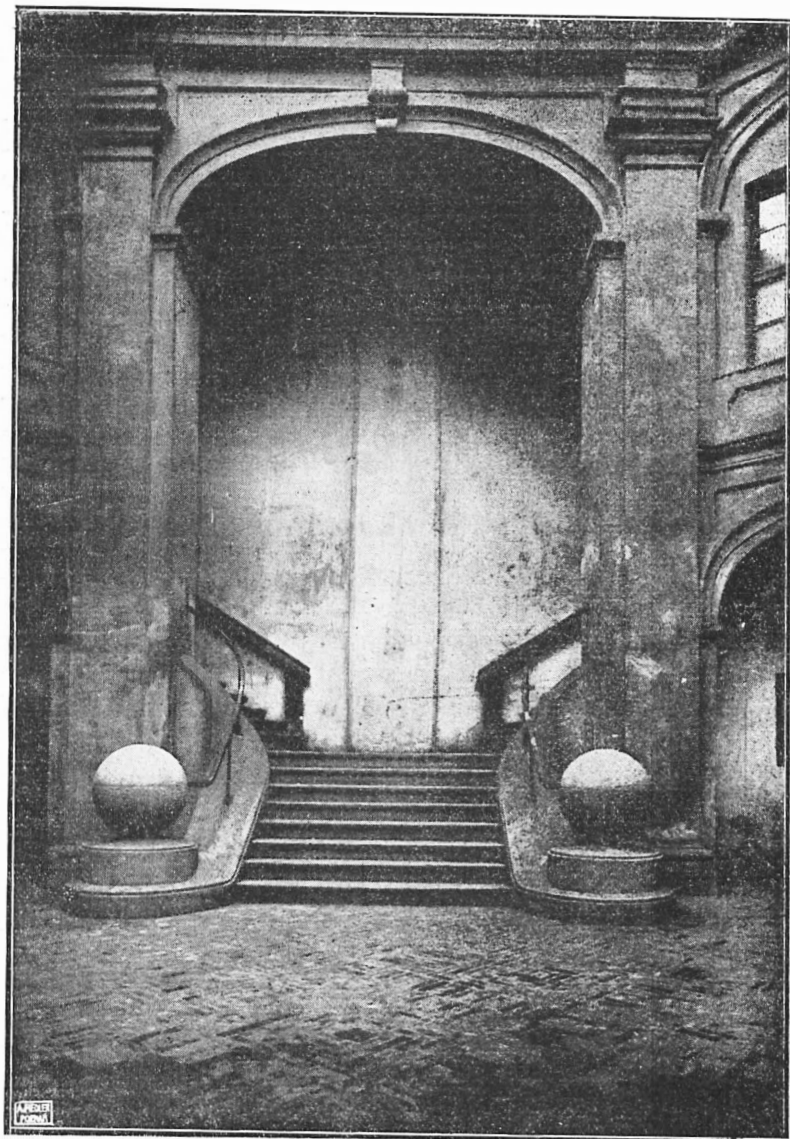
TARGI POZNAŃSKIE.

Stworzone w r. 1921. Teren zabudowany w r. 1921 i w latach następnych. Wieża górnośląska stanowi pozostałość z wystawy 1911 r.

a mianowicie okręgi: Krotoszyna, Koźmina, Odolanowa, Ostrowa, Pleszewa i Jarocina oraz części przyległych powiatów obecnych. Województwo sieradzkie sięgało niewielkim skrawkiem w obecne województwo poznańskie na samym południu (Ostrzeszów, Kępno). Województwo brzesko-kujawskie obejmowało z ziem obecnej Wielkopolski głównie powiat strzebiński oraz mogileński po prawym brzegu Noteci. W ogólności należało z obecnego terytorjum województwa poznańskiego do dawnego województwa gnieźnieńskiego około 6450 km kwadratowych, do kaliskiego około 3800, do inowrocławskiego 2300, do sieradzkiego 950, do brzesko-kujawskiego mniejwięcej 600 km kwadr.

Terytorjum to w niektórych cząstkach zmieniało swą przynależność. Aż do Bolesława Krzywoustego stanowiło jedną całość w obrębie państwa polskiego. Jedyne niepewna była przynależność niektórych skrawków północnych, należących to do Pomorza to do Polski. Po śmierci Bolesława Krzywoustego nastąpił podział Polski na dzielnice, i wówczas to Wielkopolska przypadła w udziale Mieczysławowi Staremu, część kujawska zaś przeszła pod władanie Bolesława Kędzierzawego. Dzielnicę wielkopolską podzielono po śmierci Mieczysława Starego na dwie części, a mianowicie księstwo poznańskie obejmujące zachód obecnej Wielkopolski oraz ziemię walecką, i księstwo kaliskie, w skład którego wchodziła także ziemia gnieźnieńska. O posiadanie cząstek północnych ziemi wielkopolskiej i niektórych części południowych toczyły się często wojny między książętami wielkopolskimi z jednej strony, a śląskimi i pomorskimi, tudzież margrabiami brandenburskimi z drugiej strony. W roku 1229 następuje połączenie ziem poznańskiej i kaliskiej; jednakże w 10 lat później dzielą je znowu między siebie bracia Przemysł I poznański i Bolesław Pobożny kaliski, którzy w następnych czasach dwa razy zmieniają granice swych dzielnic. W r. 1261 oddziela się ziemia sieradzka od mazowiecko-kujawskiej. W r. 1290 Przemysł II znajduje się w posiadaniu obu ziem wielkopolskich, to jest poznańskiej i kaliskiej. Później już tylko części kujawska i sieradzka pozostają poza łącznością z ziemiami poznańską i kaliską, i były w dalszych wiekach cząstkami innych województw.

Kraina wielkopolska była od dawnych wieków przedhistorycznych zamieszkiwana. Według obecnego stanu nauki stwierdzić można, że żywioł słowiański był na terenie Wielkopolski już w pierwszych wiekach po Chrystusie i posiadał przed wystąpieniem Polski na widowie historyczną już poważną kulturę, o czem świadczą liczne wykopaliska grobowe, garncarskie, tudzież narzędzia. Kraina była posiana licznymi warownymi grodami. Grodziska te tak wybohem terenu jak budową swą dowodzą poważnej umiejętności pracy.

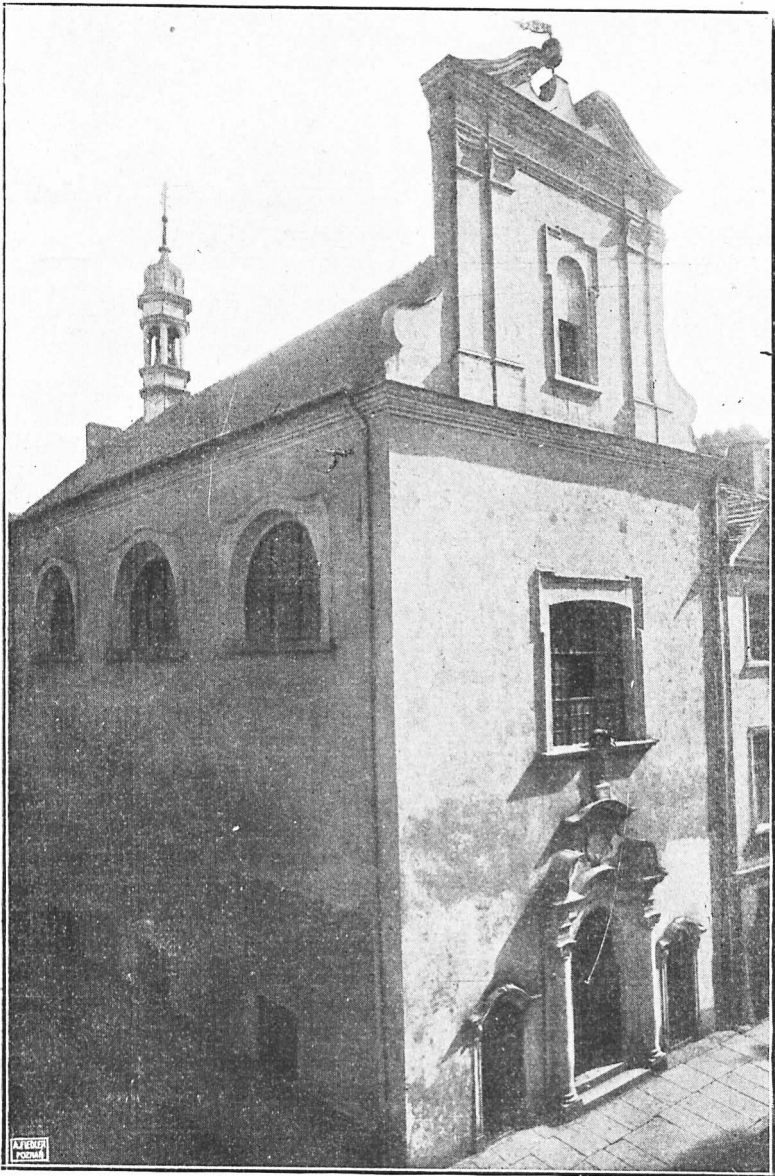

GMACH SZKOŁY SZTUKI ZDOBNICZEJ.

Pierwotnie gmach sławnej szkoły jezuickiej w Poznaniu na narożniku ulic Jezuickiej i Gołębiej, zbudowany w 18 wieku. Wybitne formy baroku, ciekawe arkady. Po Jezuitach przejęła gmach ten szkoła narodowa, później gimnazjum poznańskie (do 1858). W najnowszym czasie umieszczono tu szkołę sztuki zdobniczej.

Gdy Polska występuje w połowie X wieku na widownię dziejową, ośrodek jej stanowi ziemia Polan, to jest Wielkopolska w ściślejszem znaczeniu łącznie z Kujawami. Fakt powstania państwa polskiego na terenie Wielkopolski dowodzi, że dzielnica ta stosunkowo weześnie znalazła się w orbicie wpływów kulturalnych świata cywilizowanego. Podobnie stwierdzić należy, że kraj ten był stosunkowo dobrze zaludniony i stał na wybitniejszym stopniu kultury niż inne ziemie piastowskie. Właśnie gęstość grodzisk i osiedli znanych na samym początku okresu historycznego świadczy o tem wyraźnie. Stanowiąc kolebkę Państwa Polskiego dała Wielkopolska Polsce całej organizację państwową, dzielną dynastję Piastów oraz podstawy pracy kulturalnej. Punkt ciężkości Państwa Polskiego pozostawał w Wielkopolsce, dopóki państwo to w tendencjach swych łączyło posiadanie dorzeczy Odry i Wisły. Wielkopolska stanowi podstawę działania Mieszka I, który wprowadził chrześcijaństwo łacińskie, oraz Bolesława Chrobrego, który zbudował silne podstawy pod państwo niezależne. Pierwsze biskupstwo polskie powstaje za Mieszka I w Poznaniu, arcybiskupstwo za Bolesława Chrobrego w Gnieźnie. Jednocześnie z arcybiskupstwem gnieźnieńskim funduje Bolesław zależne od niego inne biskupstwa terytorjalne. Już w XI wieku ożywia się życie religijne, królowie bowiem wprowadzają pierwsze klasztory, które później miały odegrać wybitną rolę w życiu cywilizacyjnym narodu polskiego. W wieku XI. poezyna się już punkt ciężkości państwa polskiego przenosić do Krakowa, a w wieku XII przechodzi tam zdecydowanie. Bądź co bądź nie poniechano jeszcze walki o dorzecze Odry tudzież dorzecze dolnej Wisły, którą szczególnie gwałtownie prowadził Bolesław Krzywousty i niektórzy następcy dzielnicowi. W okresie podziału Państwa Polskiego na dzielnice książęta wielkopolscy należą do najznacześniejszych władców Polski. Oni też kontynuują walkę o Pomorze i dorzecze Odry. Szczególnie wielki rozmach rozwojowy wykazuje Wielkopolska za panowania Przemysła I, Bolesława kaliskiego i Przemysła II. W połowie XIII-go wieku wszczyna się wielki ruch fundacji miast i wsi na prawach autonomicznych, następuje wielkie zgęszczenie sieci klasztorów. Obok benedyktynów pracują już z XII wieku cystersi i zakony rycerskie, a dochodzą dominikanie i franciszkanie. W tymże czasie następuje w Wielkopolsce nowy ruch w dziedzinie budownictwa monumentalnego. W pierwszych wiekach piastowskich stosowano zasady sztuki romańskiej. Z epoki tej zachowało się kilka cennych zabytków. Około roku 1230 zaczyna Wielkopolska wprowadzać styl gotycki, który pozostawił bardzo znaczną ilość zabytków tak budo-

KOŚCIÓŁ PANA JEZUSA W POZNANIU.

Przy ul. Żydowskiej. Na miejscu tem mieli według legedy żydzi klucz Hostję św., które potem cudownie ukazały się tam, gdzie stawiono kościół Bożego Ciała. Zbudowany przez Karmelitów w początkach 18 w. Barok dobry, piękny wystrój wewnętrzny.

wlanych jak drobnych (aparaty kościelne, dzwony i t. p.). W formie t. zw. późnego gotyku przetrwał styl ten w Polsce do XVI wieku.

Przemysł II był ostatnim władcą dzielnicowym wielkopolskim a równocześnie dzielnym przedstawicielem zaślubionej dynastji piastowskiej. On to powziął myśl zjednoczenia rozdrobnionej w małe dzielnice Polski i koronował się dla wzmocnienia znaczenia państwa polskiego królem Polski. Był to akt o wielkiem znaczeniu politycznym. Równocześnie poczęło pokrzepiać się polskie poczucie narodowe zwrócone przeciwko zalewowi niemieckiemu idącemu do owego czasu bez przeszkód. Margrabiowie brandenburscy, którzy już wówczas walczyli o zachodnie kresy Wielkopolski, spowodowali śmierć nowokoronowanego króla.

Krótkie panowanie Wacława czeskiego zaznaczyło się w historii wielkopolskiej tem, że ustanowił w Poznaniu generalnego starostę wielkopolskiego. Był to najwyższy urząd w prowincji wielkopolskiej, zachowany do końca istnienia Rzeczypospolitej. W początkach XIV wieku ciężar wojen przerzuca się na część kujawską obecnej Wielkopolski, której zagrażają bardzo często Krzyżacy. Długotrwały pokój zapewnił przez Kazimierza Wielkiego wzmocnienia znówu rozrost miast, przyczynia się do powstania poważnych budowli, dróg komunikacyjnych itp. Po wymarcie Piastów następują w Wielkopolsce ciężkie walki rodowe między Nałęczami i Grzymalitami, które przynoszą poważne szkody licznym miastom i wsiom Wielkopolski.

Rozkwit gospodarczy całej Wielkopolski nastąpił w całej pełni w okresie jagiellońskim. W walkach zwyciężkich z Krzyżakami za Władysława Jagiełły i Kazimierza Jagiellończyka Wielkopolanie odznaczają się szczególną gotowością do walki i ofiarnością. Po ukończeniu wojen krzyżackich następuje długa era pokojowa w zachodnich ziemiach państwa polskiego. To też rozwija się na całym terenie Wielkopolski bardzo poważnie i przemysł i handel i rolnictwo. Wieś XVI wzmocnia sytuację gospodarczą Wielkopolski, miasta słyną z bogactwa i ruchliwej pracy na wszystkich polach. Nowe myśli ogarniają umysły. W dziedzinie umysłowości rozgrywa się walka religijna, w dziedzinie sztuki zaprowadza się renesans, którego wspólnym zabytkiem jest n. p. ratusz poznański, jedna z pierwszych budowli renesansowych Wielkopolski. Wieś ten wykazuje w Wielkopolsce duży szereg znanych uczonych, pisarzy i działaczy publicznych. Wielkopolanami byli lub też pracowali na terenie Wielkopolski biskup Lubrański, Wróbel, Antoni Nigier, Krzysztof Hegendorfer, Klemens Janicki, Józef Struś, obrońcy różnych kierunków reformacji jak Trepka, Seklucjan, Krazm Gliczner, Szymon i Te-

ofil Turnowscy, Jan i Maciej Rybińscy, Paweł Prażmowski, Świętosław Orzelski, Andrzej Węgierski, Wolan i wielu innych. Z poetów oprócz Janickiego wymienić należy Wielkopolan Krzyckiego, Klonowicza, Miaskowskiego. Z nowych wyznań głównie zakorzenił się luteranizm mający poważne siedziby w Poznaniu, Grodzisku i Bojanowie. Ogniskiem kalwinizmu, tudzież wyznania braci czeskich były miasta Koźmin, Szamotuły, Kórnik. Arjanizm miał główną podstawę w Śmiglu. Przy schyłku wieku XVI wszczęła się ze strony katolickiej kontrreformacja kierowana głównie przez zakon Jezuitów. W pierwszej połowie XVII wieku, kiedy rozkwit gospodarczy trwał jeszcze w całej pełni, dokonywa się odzyskanie ludności dla katolicyzmu, nowa sieć klasztorów buduje swe siedziby w miastach i wsiach. W czasie wojny 30-letniej odnawia się w pewnej choć słabszej niż dawniej mierze kolonizacja zagraniczna. Powstają wówczas niektóre miasteczka w pobliżu granicy zachodniej. Kolonizacja ta przyjmuje głównie emigrantów śląskich wyznania ewangelickiego. I ta imigracja podobnie jak imigracje starsze polonizuje się z biegiem czasu z wyjątkiem osiedli w wielkiej przewadze złożonych z przybyszów, których wyznanie ewangelickie dzieliło od żywiołu polskiego ponownie pozyskanego na wiarę katolicką.

Kwitnąca ziemia Wielkopolska doznała ciężkich klęsk w drugiej połowie XVII wieku. Poczynając od wojny szwedzkiej w r. 1655 była terenem nieustających najazdów nieprzyjacielskich tudzież wojen domowych. Stan taki trwał prawie bez przerwy do r. 1727. Bodajże wszystkie miasta zniszczone zostały w tym czasie doszczętnie. Dawnej świetności rzadkie pozostały pomniki. Równocześnie dokonało się zubożenie całego narodu. Politycznie Wielkopolska nie odgrywała samodzielnej znaczniejszej roli. Układ żywiołu szlacheckiego w Wielkopolsce różnił się od innych ziem tem, że nie było rodzin wielkopańskich, poza Ostrorogami bowiem, Górkami, Czarnkowskimi i Leszczyńskimi, tudzież Opalińskimi, Grudzińskimi i kilku innymi rodami magnackimi nie było w Wielkopolsce panów na miarę Ra'ziwiłłów czy Potockich. Nie było także szlachty biednej zagonowej, lecz na ogół szlachta średnia, żyjąca z jednej lub kilku wiosek. Układ ten nadawał pewne własne oblicze szlachcie wielkopolskiej, która charakteryzowała się jako demokratyczna, zachowawcza, ale równocześnie stosunkowo ofiarna. W pracach wojennych odznaczył się Krzysztof Żegocki który rozpoczął walkę przeciw Szwedom przed Kordeckim.

W wieku XVIII próbowano z wielkim wysiłkiem odrestaurować zniszczone miasta i wsie. Przeszkadzały pracom liczne napady i okupacje wojsk obcych oraz ogólne zuboże-

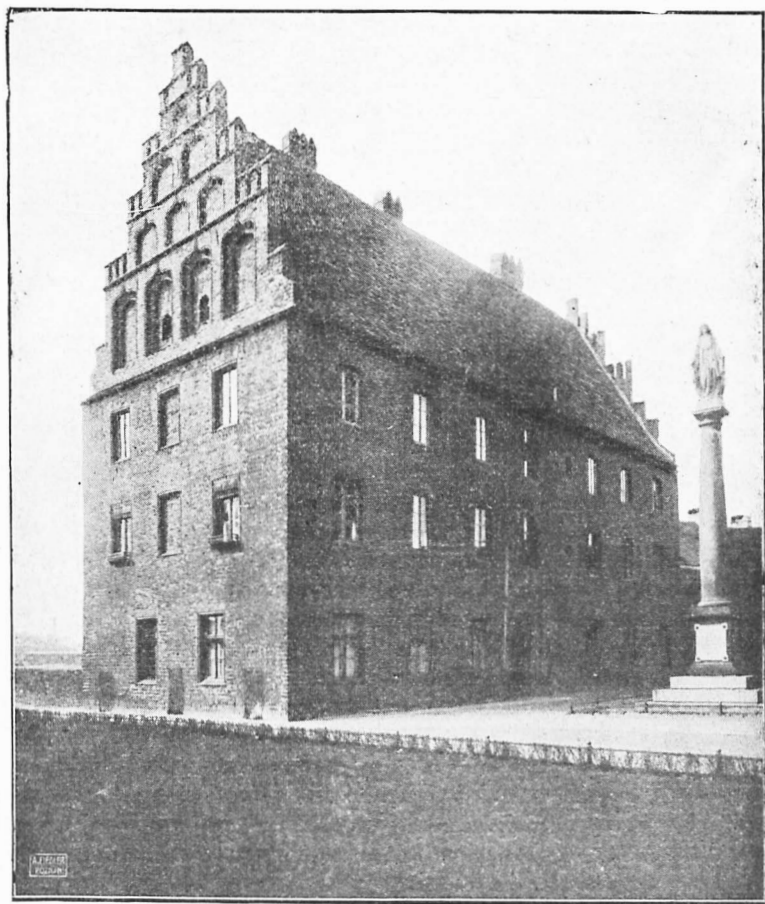
nie. Bądźco bądź wzniesiono z gruzów najważniejsze budynki miejskie oraz podjęto ponowne zaludnianie niektórych części kraju. W czasie tym powstało znowu kilka miasteczek w Wielkopolsce.

W r. 1772 część Wielkopolski, t. zw. obwód nadnotecki przypadł Prusom. Reszta Wielkopolski mogła jeszcze brać udział w ostatnich wysiłkach narodu polskiego ku odwróceniu katastrofy politycznej, ale podzieliła niebawem los powiatów północnych. W roku 1793 cała Wielkopolska przeszła pod panowanie pruskie. Panowanie to odznaczało się spiesznem niemiezeniem kraju. Nigdy w tak szybkim czasie nie napływał żywioł niemiecki jak w czasie t. zw. Prus Południowych. Gdy w r. 1806 wojska napoleońskie w pochodzie przeciw Rosji, po upokorzeniu Prus, przechodziły przez Wielkopolskę, ludność witała je jako zbawców ojczyzny. W księstwie warszawskim, do którego cała Wielkopolska należała od r. 1807 do 1815, ludność dzielnic tej odznaczała się wybitną ofiarnością wojenną i finansową. Po upadku Napoleona kongres wiedeński przyznał Wielkopolskę ponownie Prusom, warując Polakom zachowanie ich narodowości.

Zobowiązań traktatowych Prusy nie dotrzymały. W pierwszym czasie stał na czele utworzonego z ziem polskich Wielkiego Księstwa Poznańskiego namiestnik polski książę Antoni Radziwiłł. Jednakże wpływy namiestnika na praktyczną działalność urzędów były stosunkowo słabe. Żywioł polski zajęty jest stale myślą o uzyskaniu niepodległości. Rozpoczyna się okres tajnych organizacji, w zaczątkach których Wielkopolanie odgrywali rolę decydującą. Wolnomularstwo narodowe przekształcone zostało w Poznaniu w r. 1820 na Związek Kosinierów, który w roku następnym zamienił się w Towarzystwo Patriotyczne. W tymże samym czasie powstają pierwsze związki niepodległościowe akademików polskich na uniwersytetach niemieckich. W pewnej mierze zaczyna się rozwijać prasa perjodyczna. Gdy wybuchło powstanie listopadowe, brały w niem tłumny udział wszystkie warstwy ludności wielkopolskiej. Rząd pruski skorzystał ze sposobności, aby usunąć namiestnika i urzędu tego nie obsadzać. Sprawy Wielkiego Księstwa Poznańskiego spoczął w rękę naczelnego prezydenta Flottwella, pierwszego zdecydowanego germanizatora. Już za czasów Prus Południowych zabrano w ręce niemieckie królewskiej i rozpoczęto sekularyzację dóbr kościelnych. Po roku 1815 przeprowadzono sekularyzację do końca. Nie poprzestając na tem, Flottwell wszczął walkę z duchowieństwem i zakonami, w której to walce ze strony polskiej odznaczył się arcybiskup Dunin.

Żywioł polski stawiony w obliczu walki narodowościowej wszystkimi siłami bronił utrzymania praw języka pol-

skiego i szkolnictwa polskiego. Równocześnie starał się Dezydery Chłapowski podnieść rolnictwo polskie, Karol Marcinkowski stworzył podstawy pod wychowanie nowego

PSALTERJA NA OSTROWIE TUMSKIM W POZNANIU.

Ciekawy zabytek późnogotycki. Psalterję (dom mieszkalny psalterzystów) fundował biskup Jan Lubrański 1512. Wystrój okien i drzwi nowszy.

polskiego stanu średniego, który pomiędzy rozbiorami a rokiem 1830 prawie przestał istnieć. Hrabia Edward Raczyński stworzył pierwszą bibliotekę publiczną w Poznaniu i dał impuls do prac kulturalnych. Życie naukowe, literackie znalazło w Poznaniu i niektórych mniejszych miastach Wielkopolski pomiędzy rokiem 1830 a 1848 poważną ostoję. Poznań był wówczas poza emigracją głównym ośrodkiem pracy

umysłowej. Szereg czasopism wychodził w drukarniach poznańskich, leszczyńskich i innych. Znaczny zastęp pisarzy zgromadził się na terenie Wielkopolski.

Praca podziemna około odbudowania państwa polskiego rozwijała się pomyślnie. Żywioły demokratyczne w Wielkopolsce nawiązały porozumienie z Centralizacją Towarzystwa Demokratycznego na emigracji. Poznań i w dziedzinie konspiracyjnej był wówczas ośrodkiem przodującym. Na początku roku 1846 podjęto próbę powstania. Ruchawka ta nie udała się z powodu zdrady i zakończyła się słynnym procesem w Moabitcie, w którym skazany został duży szereg zasłużonych działaczy oraz patriotów wszystkich stanów na długoletnie więzienie a w kilkunastu wypadkach na śmierć. Uwierzonych Polaków uwolniła rewolucja niemiecka wszczęta dnia 18 marca 1848 r. na ulicach Berlina. W roku tym korzystając z rewolucji niemieckiej, podjęto powstanie z zdecydowanym zamiarem wywalczenia niepodległości. Powstanie poznańskie po kilkunastu utarczках zakończyło się dla Polaków niepomyślnie. Następstwem przegranego powstania było wcielenie Wielkiego Księstwa Poznańskiego do związku niemieckiego oraz pewne odwrócenie się żywiołu polskiego od myśli rewolucyjnej. Założona została niebawem Liga Polska, która pierwsza rzuciła zasady pracy pokojowej w obronie interesów Polski. Dzięki działalności Ligi powstały w początkach niektóre organizacje oświatowe i gospodarcze. Zdecydowany ruch pracy t. zw. organicznej przypada na 7-dziesięciolecie XIX wieku. Po roku 1848 przechodzi ciężar polityki polskiej na arenę parlamentu w Berlinie. Poprzednio, to jest od roku 1827 do 1848 stanowił mównicę polityczną elementu polskiego sejm prowincjonalny Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Działalność parlamentarna, uwieńczona zwłaszcza po roku 1870 licznymi pięknymi wystąpieniami posłów polskich, nie miała większego znaczenia dla obrony faktycznej interesów narodu polskiego. Punkt ciężkości przeszedł na pracę drobną, pracę organiczną. Polityka pruska, której kierownikiem od roku 1862 był Bismarek, zmierzała zdecydowanie ku germanizacji ludności polskiej. Szczególnie mocno rozgorzała walka narodowościowa po roku 1871, gdy Prusy znajdowały się w stadium najwyższej potęgi.

Walka narodowościowa zwrócona była nasamprzód przeciw rozrostowi liczebnemu żywiołu polskiego. Dla umniejszenia ludności polskiej wysiedlono w r. 1885 40 000 Polaków nie mających obywatelstwa pruskiego, a polityką gospodarczą zmuszano robotnika polskiego do emigracji zamorskiej. Osobno prowadzono walkę przeciwko szlachcie polskiej, która była już w schyłku swej preponderancji politycznej, oraz przeciwko duchowieństwu. Szczególnie zaciętą była „walka kulturalna“ przeciw kościołowi. Zamachem na polski stan posia-

daniam na ziemi było utworzenie w r. 1886 komisji kolonizacyjnej. Przez walkę kulturalną kościół przeszedł z punktu widzenia polskiego zwycięzko. Przeciw komisji kolonizacyjnej sta-

FRAGMENT ZABUDOWAŃ POJEZUICKICH W POZNANIU.

Część kościoła Farnego, krużganki i wieża, zdjęte z dziedzińca Urzędu Wojewódzkiego.

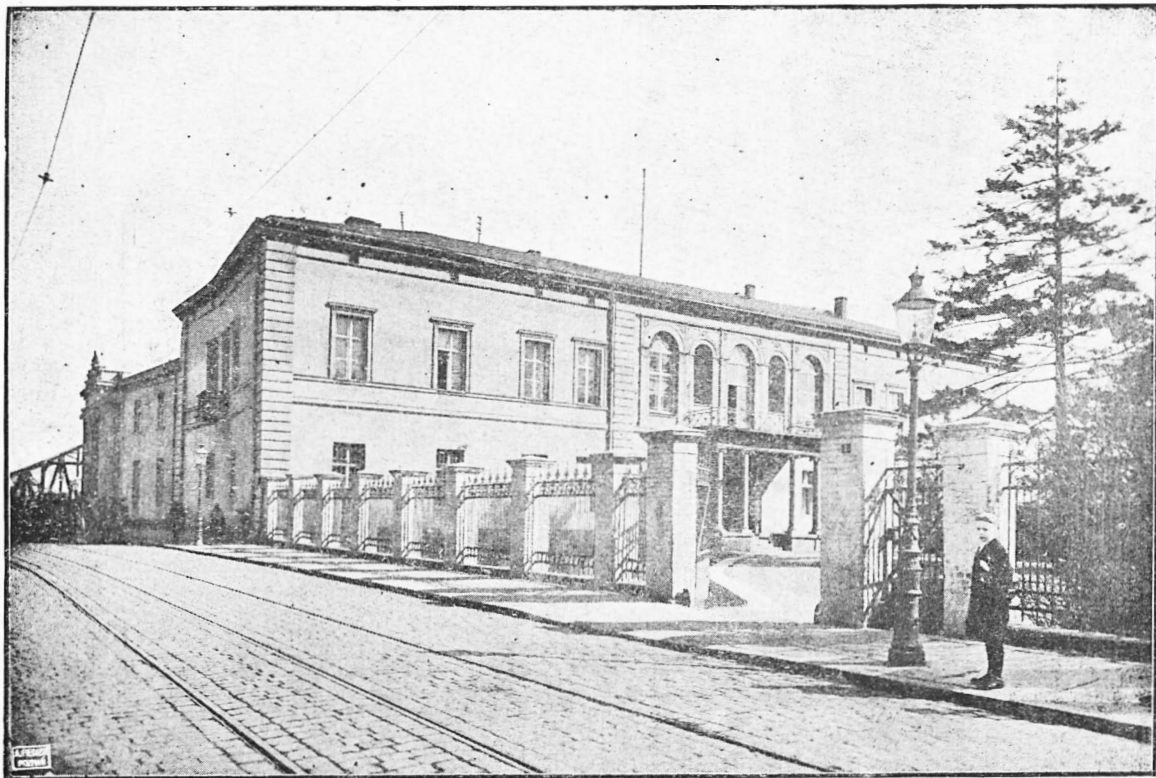
nęły ze strony polskie niektóre instytucje gospodarcze, a mianowicie sieć spółek zarobkowych zorganizowanych w związek sprężyste kierowany, Bank Ziemiański, Bank Związku Spółek Zarobkowych, banki rolnicze i Łódzka Rolnicze obej-

mujące cały prawie żywioł włościański polski. Z powodu braku możności wyżywienia na ziemi żywioł polski poczynął napływać do miast i tam z biegiem czasu zagnieździł się jako samodzielny mocny polski stan średni.

Krótką erą Caprivięgo, jaka nastąpiła po dymisji Bismarcka, nacechowana była wstrzymaniem akcji zaczepnej wobec Polaków. Przyniosła ona na 4 lata pewien spokój polityczny i dała możność cichego rozbudowania systemu polskich placówek gospodarczych i kulturalnych. Od r. 1894 do 1914 panował w polityce pruskiej kierunek wskazany działalnością Bismarcka. Walka z żywiołem polskim zajmuje już nie tylko rząd, ale także społeczeństwo niemieckie. Praktyka administracyjna zwalcza na każdym kroku interesy polskie. Komisja kolonizacyjna otrzymuje coraz to większe fundusze. Procesy polityczne ściągają na pracowników społecznych coraz to częstsze kary. Rok 1904 przynosi radykalne podjęcie polskiej pracy parcelacyjnej, która poprzednio częściowo paraliżowała akcję komisji kolonizacyjnej. Na cały świat idzie rozgłos „wozu Drzymaly“. Poprzednio już dokonano zupełnego zgermanizowania szkół a jedynie pozostała nauka religji w języku polskim w szkołach powszechnych. Ale i tę naukę zaczęto kasować od r. 1901. Niesłychane stosunki szkolne wynikły na tle wprowadzania niemieckiego nauczania religji objawiła światu t. zw. sprawa wrzesińska. W r. 1906 w całej Wielkopolsce wybuchła ogromny strejk dzieci przeciw wprowadzeniu niemieckiej nauki religji. Rok 1908 przynosi ustawę o wywłaszczeniu własności polskiej, podniesienie funduszu kolonizacyjnego oraz t. zw. paragraf kagańcowy zabraniający używania języka polskiego na zebraniach publicznych w miejscowościach liczących mniej niż 60 % ludności polskiej. W r. 1911 rząd wywłaszcza 4 majątki polskie. W r. 1913 podwyższa fundusz kolonizacyjny do ogromnej sumy miljarda marek, a w r. 1914 daje komisji kolonizacyjnej prawo pierwszeństwa przy parcelacji większej własności.

Spółczeństwo polskie stawiało na całej linii opór przeciwko pracy germanizacyjnej rządu i żywiołu niemieckiego. Mimo różnic społecznych umiało utworzyć zwarty obóz narodowy, który zgodnie na zewnątrz walczył o prawa narodowe. Na ogół były wysiłki polskie skuteczne. Przedewszystkiem żywioł polski zdobył znaczenie w miastach, gdzie w coraz większej mierze zaczął się koncentrować. W walce gospodarczej społeczeństwo polskie z wytrwalością niebywałą potrafiło krok w krok budować własny system drobnego przemysłu i handlu, wspierając akcję tę bojkotem handlu i wytworów obcych. W walce o ziemię zagrożoną w bardzo wysokim stopniu przez komisję kolonizacyjną i kasy specjalne jak naprzykład Mittelstandskasse bronili się Polacy pracą parcelacyjną, ułatwianiem kredytów, które dawały utworzone własnymi

PAŁAC ARCYBISKUPI_W POZNANIU.

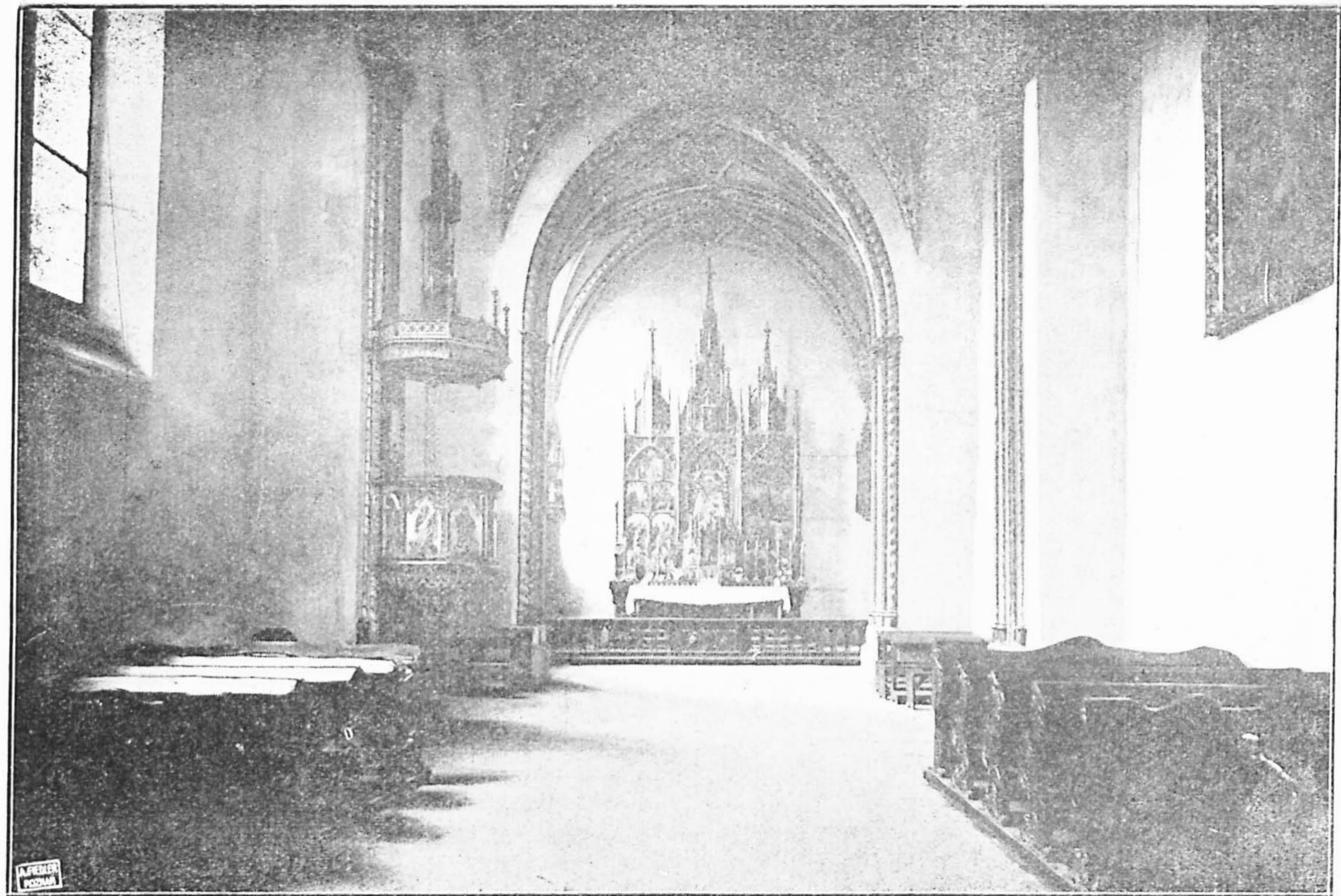
Siedziba arcybiskupów gnieźnieńskich i poznańskich, prymasów Polski. Budynek z początków 19 wieku.

silami spółdzielnie kredytowe, oraz zwartą karnością narodową, która odsuwała jako zdrajcę każdego, kto by choć mały skrawek ziemi sprzedał w ręce obce. Wielką pomoc w walce gospodarczej stanowił fakt, że ludność polska przyswajała sobie spiesźnie nowoczesne ulepszenia techniczne i na przykład wobec stałego wzrostu cen ziemi mogło obciążać własność swoją większymi długami a równocześnie podnieść techniczne wykorzystanie ziemi. W dziedzinie przemysłu rzadko powstawały zakłady wielkie, — a jeżeli powstawały, były to zakłady pracujące dla rolnictwa polskiego, — a następnie budowano sieć przedsiębiorstw drobnych, które wprawdzie nie nadały Wielkopolsce charakteru przemysłowego, jednakże stanowiły podstawę do późniejszej rozbudowy systemu gospodarczego na zdrowych opartego podstawach. Podobnie i fundacje handlowe były na ogół drobne.

W walce cywilizacyjnej sytuacja była szczególnie ciężka, ponieważ walka przeciwko językowi polskiemu była ze strony rządu pruskiego szczególnie starą i szczególnie mocną. Ponieważ nie było możliwości obrony języka za pomocą szkół własnych, rolę szkół objęły rozliczne zrzeszenia wszelkiego rodzaju, a więc oświatowe, naukowe, towarzyskie, kościelne, a nawet gospodarcze, gimnastyczne i t. p. Praca społeczna stała się obowiązkiem każdego prawego Polaka. Pozatem przerzucono część pracy cywilizacyjnej na zrzeszenia tajne, które głównie między młodzieżą kształcącą zaskarbiły sobie zasługi poważne. W całości żywioł polski wyszedł obronną ręką, i tylko jednostki słabe odpadały od mocnego zwartego bloku narodowego polskiego. Społeczeństwo polskie zahartowało się w twardej pracy, umościło się w ofiarności i poświęceniu za sprawę publiczną, utrzymało własnymi siłami uświadomienie narodowe, obowiązkowość patryjotyczną, ciężką moralną i poziom kulturalny.

Wojna międzynarodowa przerwała w pewnej mierze ścisły łańcuch walki narodowościowej w Wielkopolsce. Żywioł polski w czasie całej wojny stał przekonania swemi po stronie państw walczących z państwami centralnemi. Straty wojenne Polaków pod zaborem pruskim były niesłychanie wielkie. Rewolucja w roku 1918 przyniosła dalsze odprężenie. Dnia 3 grudnia 1918 zainicjował sejm dzielnicowy w Poznaniu tendencję zjednoczenia ojczyzny trzech zaborów. Dnia 27 grudnia 1918 wybuchło powstanie, które w krótkim czasie oswobodziło większą część Wielkopolski. Traktat wersalski przyznał Wielkie Księstwo Poznańskie Polsce z wyjątkiem części pasa zachodniego. Drobne cząstki powiatów śląskich dodane zostały na południu województwa poznańskiego.

W zaraniu istnienia nowopowstałego Państwa Polskiego, Wielkopolanie zdobyli sobie ostrogi rycerskie w powsta-

33
KAPLICA ROŻAŃCOWA W KOŚCIELE DOMINIKAŃSKIM W POZNANIU. Zachowała charakter gotycki. Bardzo piękne sklepienie gwiazdowe. W kaplicy tej mosiężna płyta grobowcowa Feliksa Paniewskiego († 1488) z pracowni Piotra Vischera.

niu wielkopolskiem, a następnie rozniosła się jeszcze sława żołnierza wielkopolskiego w walkach jesiennych roku 1919 pod Lwowem, dokąd Wielkopolska wysłała odsiecz wybawiającą Lwów od napaści Ukraińców. W czasie inwazji bolszewickiej w roku 1920 odznaczyły się w bardzo wybitnej mierze oddziały regularne i ochotnicze wielkopolskie.

Zanim traktat wersalski przyznał ziemie byłego zaboru pruskiego państwu polskiemu, rządziła się Wielkopolska w obrębie t. zw. linii demarkacyjnej własnymi siłami. Naczelną władzę spoczywała w rękach Naczelnej Rady Ludowej. Rząd ten tymczasowy zreorganizował i spolszczył wszystkie urzędy i placówki państwowe, umożliwił samorządowi nową pracę weczesnem rozpisaniem (w lutym 1919) nowych wyborów do rad miejskich na zasadzie nowoczesnego demokratycznego prawa wyborczego. Bardzo wczesnie, bo w maju 1919 roku, stworzyła Naczelną Radę Ludową uniwersytet w Poznaniu. Trudną zrazu była działalność aprowizacyjna, w pierwszym czasie utrzymana w formach etatystycznych wojennych, ale jeszcze w roku 1919 zliberalizowana. Sytuacja żywnościowa stała się dość wczesnie znośną, trudniejszą nastręczała jedynie aprowizacja opałowa. Powoli zniesiono na wielu odcinkach system gospodarezy wojenny, nie zrezygnowano jednakże z akcji utrzymania cen na niskim poziomie. Ten poziom cen odbił się niebawem fatalnie na Wielkopolsce, gdyż po złączeniu jej z resztą Polski nie dostosowała oceny pieniądza do niskiego poziomu w innych dzielnicach Polski i poniosła skutkiem tego straty olbrzymie, które w następstwach swych zamykały rozwój gospodarezy Wielkopolski przez dłuższe lata. W tymże jednak czasie ludność polska rozwinęła niezwykle żywą akcję gospodarezą i nie tylko wykupiła warsztaty przemysłowe, placówki handlowe i znaczną część warsztatów rolniczych z rąk niemieckich, umacniając i rozszerzając odrazu przemysł i handel w kraju. Naczelną Radę Ludową zlikwidowała się w lecie roku 1919, Wielkopolskę wcielono formalnie do Rzeczypospolitej Polskiej. Administrację dzielnicę tej powierzono osobnemu ministerstwu, które istniało do lata 1921 roku, poczem nastąpiło zunifikowanie administracyjne Wielkopolski z resztą Państwa.

Ciężkie szkody przyniosła Wielkopolsce era inflacji walutowej, trwająca do początku roku 1924. Wprawdzie ruch fundacyjny mógł się tem swobodniej rozwijać, jednakże okres ten spowodował wyraźne zubożenie całej ludności, a i fundacje gospodarczo nieuzasadnione w bardzo szybkim czasie po stabilizacji pieniądza przestały istnieć. W każdym razie inflacja, jakoteż poważne obciążenie podatkowe oraz pewne zaniedbanie ustawowo-gospodarcze ziemi wielkopolskiej

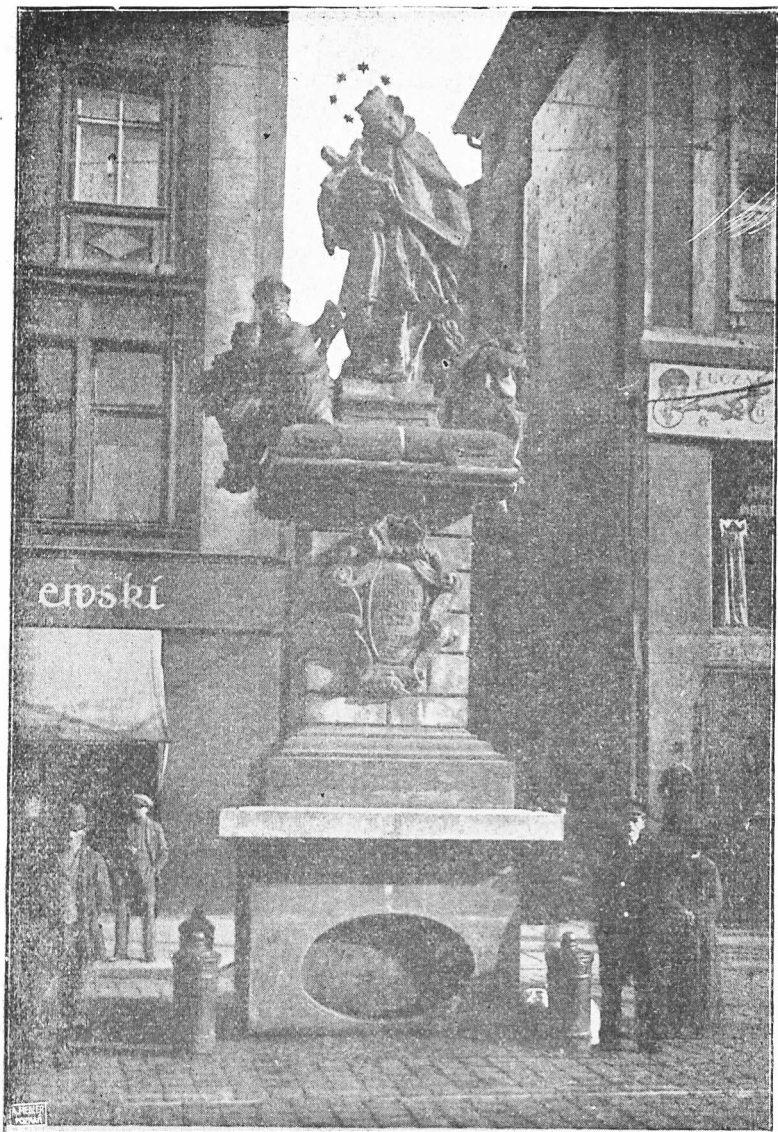

FIGURA ŚW. JANA NEPOMUCENA NA STARYM RYNKU.

Zbudowana 1721. Pomnik niezwykle i piękny. Ariołek po prawej Świętego trzyma klucze, symbol władzy kapłańskiej, lewy palmę męczeństwa, palcem na ustach wskazuje cnotę, dla której św. Jan Nepomucen znalazł śmierć. Św. Jan Nepomucen jest patronem przeciw powodzi; Poznań często od powodzi cierpiał.

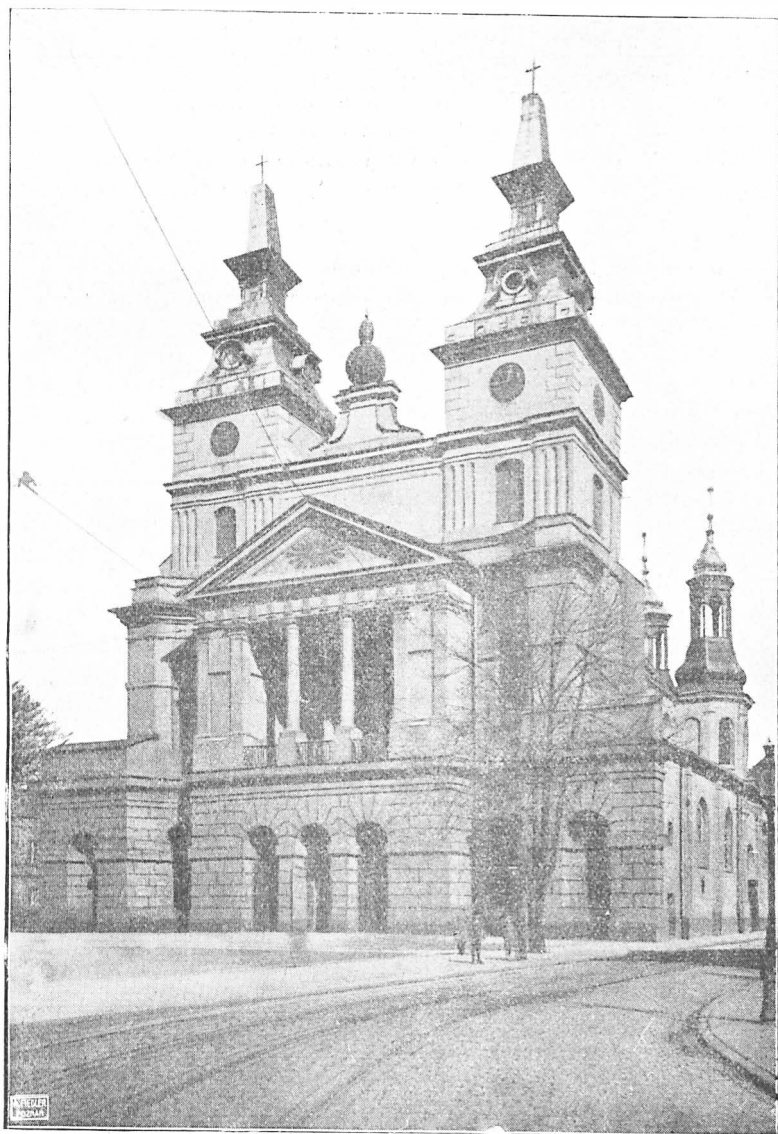
wpłynęły ujemnie na żywiołowy ruch odbudowy i rozbudowy życia gospodarczego i dobrobytu ludności wielkopolskiej.

W pierwszych latach istnienia Państwa Polskiego dokonał się na ziemiach zachodnich wielki ruch migracyjny, prawdziwa wędrówka ludów. Ludność niemiecka odpływała masowo poza granice państwa, a w jej miejsce wstępowała ludność polska z innych dzielnic kraju oraz emigranci. Razem wzięwszy, w okresie kilku lat wyprowadziło się lub przyprowadziło się do Wielkopolski mniejwięcej 34 miliona ludności. Z samego Poznania odpłynęło około 60000 Niemców, przyплыw zaś był znacznie wyższy. W życiu państwowem polskiem żywioł wielkopolski odznaczył się niepospolitą ofiarnością na cele publiczne, wzorową obowiązkowością społeczną, spokojem i ułożeniem politycznem. Ponieważ jednak Wielkopolska liczebnie stanowi mały odcinek Państwa Polskiego a z powodu odrębności historycznej i własnego charakteru różniącego się w silnym stopniu od ludności innych dzielnic nie mogła zdobyć decydujących wpływów w Państwie, nie brała takiego udziału w tworzeniu pracy politycznej, jakiegoby spodziewać się można po starej dzielnicy przygotowanej do życia publicznego i do pracy społecznej w najlepszym stopniu. Po usunięciu skutków kryzysu gospodarczego, jaki nastąpił po ustabilizowaniu waluty, restytuuje się powoli gospodarstwo społeczne Wielkopolski, uzgadnia się program gospodarczy wszystkich ziem. W przyszłości Wielkopolska tak jak w minionych wiekach niewątpliwie będzie jedną z przodujących ziem w kulturze i pracy narodu polskiego.

III. Miasto Poznań.

Przegląd historii,

W środku kraju wielkopolskiego nad rzeką Wartą leży jego stolica Poznań. Poznań jest jednym z najstarszych osiedli w Polsce. Stąd wyszło chrześcijaństwo zachodnie na Polskę, stąd też zaczątki państwowości polskiej i potęgi Państwa Polskiego. W wielowiekowej walce tak orężnej jak bezkrwawej żywiołów germańskiego i słowiańskiego, w której uległa słowiańszczyzna zachodnia, Poznań był tym grodem polskim, który powstrzymał napór silnych narodów germańskich. Jak daleko sięgał wpływ kulturalny miasta tego, tak daleko na zachód znaczyła się granica etnograficzna żywiołu polskiego a zarazem słowiańskiego, bo jedynie w znacznem oddaleniu w stronę południową utrzymały się szczepy słowiańskie dalej na zachód wysunięte, Serbowie, Łużyccy i Czesi.

KATEDRA W POZNANIU.

Czcigodna pamiątka czasów piastowskich z licznymi zabytkami i pomnikami. Architektura obecna z końca 18 wieku. Fasadę tu przedstawioną nadal katedrze arch. Solari.

Na wschodzie obecnego terytorjum miasta istniało osiedle ludzkie na dalekie wieki przed Chrystusem. Terytorjum to było również niewątpliwie zamieszkane w wiekach poprzedzających wystąpienie Polski na widownię historyczną. W tej samej chwili, kiedy zaczynają się wiadomości historyczne o Państwie Polskiem, dowiadujemy się o istnieniu miasta Poznania. W Poznaniu była wówczas w X wieku po Chrystusie jedna z stolic księcia Polan. W r. 968 ustanowiono tutaj biskupstwo polskie.

Najdawniejsze miasto wznosiło się po prawym brzegu rzeki Warty, i to jej starego koryta, tak zwanej starej Warty. Ośrodkiem osiedla był gród książęcy stojący na Ostrowie t. zw. Tumskim, obok którego wzniosła się Katedra, tudzież niebawem kościół Panny Marji. Na samym Ostrowie oprócz dworu i kleru prawdopodobnie nie było znacniejszego osiedla ludzkiego. Właściwem podgrodzim czyli miastem była tak zwana Śródka. Mimo licznych wojen w wiekach XI do XIII, które nie oszczędzały Poznania (wyprawy czeskie, walki wewnętrzne po śmierci Mieszka II, bitwa w r. 1142, wojna Bolesława Kędzierzawego, wojny książąt dzielnicowych), Poznań rozwijał się dość pomyślnie. Niebawem nie starczył jako teren osiedlenia prawy brzeg Warty, bo już w początkach XIII wieku zaludniły się wyżyny lewego brzegu Warty, gdzie stanęły kościoły Świętego Marcina, Świętego Wojciecha i Świętego Gotarda (obecny kościół poddominikański), a obok kościołów zbudowano osiedla wliczane do miasta Poznania. Gdy w połowie XIII wieku książęta polscy zaczęli fundować miasta na prawach autonomicznych, zamierzając do gospodarczego podniesienia kraju, książęta Przemysł I wielkopolski i Bolesław Pobożny kaliski, powzięli myśl założenia miasta autonomicznego na nizinach lewego brzegu Warty. Dawne miasto książęce Śródkę odstąpili fundatorzy biskupowi poznańskiemu, biorąc od niego w zamian grunty po lewym brzegu Warty, upatrzone pod zabudowę nowego miasta. Po prawym brzegu Warty powstały z biegiem czasu dalsze mniejsze jurysdykcje kościelne. Śródka stanowiła miasto biskupie, osobną jednostkę autonomiczną stanowił Ostrówek, a dalszemi jurysdykcjami samodzielniemi były Zagórze czyli Podgórze i Zawady. Za murami miasta Poznania leżała wieś kawalerów maltańskich, Święty Jan czyli Komandorja. Dzielnica prawobrzeżna rozwijała się w ciągu wieków stosunkowo słabo. Większego znaczenia nabrała późniejsza fundacja kapitulna Chwaliszewo, założone w początkach XV wieku na grobli między starem a nowem korytem Warty.

Książę przeniósł swą siedzibę na t. zw. Górę Zamkową po lewym brzegu Warty, a tuż pod nią stanęło miasto jego, w roku 1253 na prawie magdeburskiem założone. Samorząd

miejski dawnego typu obejmował tak sądownictwo jak ustawodawstwo jakoteż administrację. Książęta wielkopolscy, a w szczególności Przemysł I i II, wyposażyli miasto swe w rozległe przywileje i dobra, darowali bowiem miastu szerego wsi okolicznych i wyposażyli wszystkie prawa przyznawane wybitnym miastom. Lokatorem miasta był Tomasz z Gubina miasta łużyckiego. Zbudowany został Poznań lewobrzeżny czyli t. zw. królewski na wzór miast kolonizacyjnych średniowiecznych. Cechy charakterystyczne starego

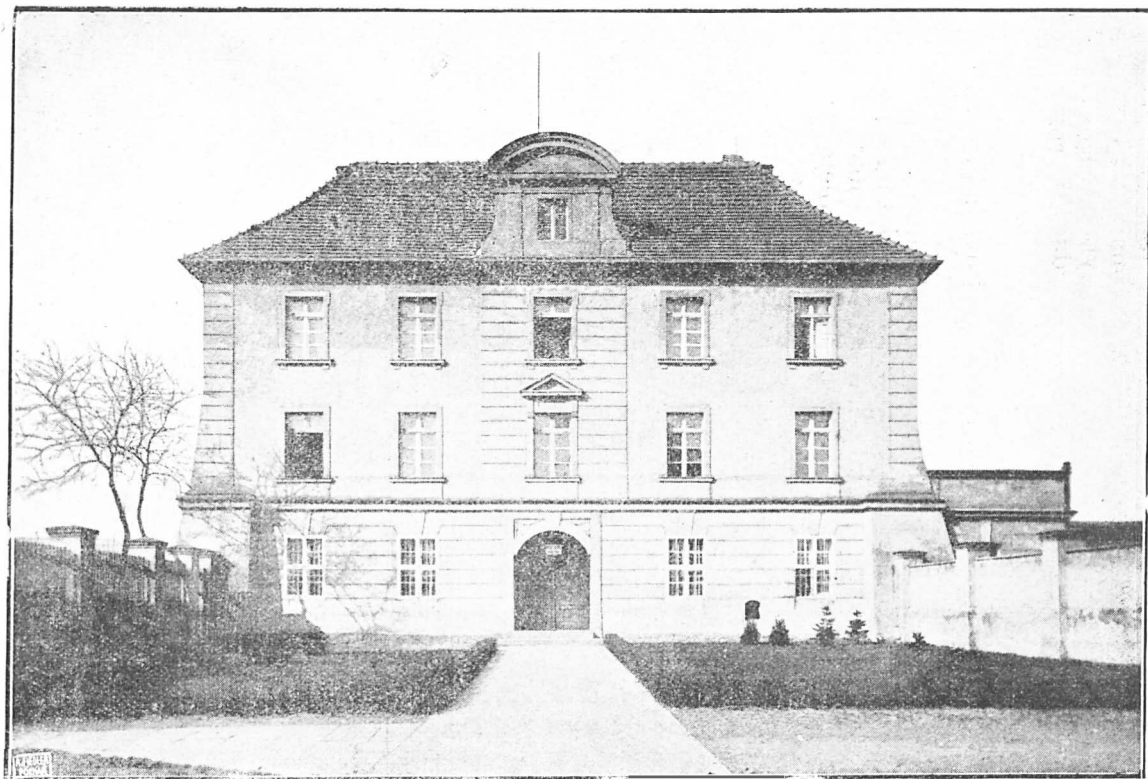

KOŚCIÓŁ KATARZYNEK W POZNANIU.

Katarzynki czyli Dominikanki były pierwszym klaszturem żeńskim w Poznaniu, sprowadzonym w r. 1283. Kościół przy ulicy Wronieckiej zbudowano w początkach 15 w. w obecnej formie pochodzi z czasów późnogotyckich. Często rujnowany, za czasów pruskich zupełnie zniszczony, na magazyn wojskowy zamieniony. Piękna świątynię odrestaurowali w ostatnich latach księża Salezjanie i przywrócili do dawnej chwały.

miasta zachowały się do dziś naszych: w środku miasta rynek kwadratowy z ratuszem, z każdej strony rynku odchodzą 3 ulice, między dwoma ulicami (prócz narożnikowych) wznosi się zawsze 16 domów. Tu i owdzie złączono w czasach nowszych dwie lub trzy dawne kamienice w jedną. Miasto było okoloné murami i fosami, które utrzymywano w dostatecznym porządku do XVI wieku, podczas gdy później były zaniedbane. Miasto średniowieczne obejmowało ośrodek obecnego śródmieścia. Mur miejski, zachowany jeszcze w drobnych cząstkach (wykusze przy straży pożarnej, mur przy Archiwum Państwowem, rotunda przy ulicy Podgórznej 12b) biegł nieco na zachód od dzisiejszych Wielkich Garbar, na północ od klasztoru Dominikańskiego i ulicy Stawnej wzdłuż rzeczki Bogdanki (dzisiaj w śródmieściu skanalizowanej), przecinał ulicę Wroniecką na północ od klasztoru Katarzynek, wkraczał na stoki Góry Zamkowej, szedł potem mniejwięcej ulicą Ludgardy i ulicą Murną do Bramy Wrocławskiej, która stała w miejscu, gdzie dzisiaj jest krzyżowna ulicy Wrocławskiej, okalał obecny Nowy Rynek i biegł potem wzdłuż ulicy Wietrznej do Wielkich Garbar, odcinając kawałki obecnych ulic Wodnej, Woźnej i Wielkiej. Przy ulicy Wielkiej znajdowała się brama t. zw. Wielka lub Tuńska, przy ulicy Wodnej brama wodna, za dzisiejszym Nowym Rynkiem t. zw. Ciemna Bramka, przy ulicy Wrocławskiej Brama Wroclawska, za Zamkiem Brama Zamkowa i za kościołem Katarzynek Brama Wroniecka.

W wieku XIV miasto królewskie rozwijało się swobodnie dzięki długoletniemu pokojowi zachowywanemu przez Kazimierza Wielkiego. Z wieku tego wywodzą się początki organizacji cechowej, handlu i rzemiosła poznańskiego. Jeszcze korzystniejszym był rozwój Poznania w wieku XV, kiedy pod mądrymi rządami Jagiellonów i ich czulą opieką Poznań stał się bogatym ośrodkiem handlu i rzemiosła, pozostając w stosunkach gospodarczych i kulturalnych z miastami zachodniej Europy. W Polsce był obok stolicy Krakowa miastem najwybitniejszym. W pierwszej połowie XV wieku rozbudował się Poznań daleko poza mury miasta pierwotnego. Naokoło obwarowanego miasta królewskiego i dawniejszych osiedli mniejszych powstaje cała gromada przedmieść. A więc między obu korytami Warty wspomniane już Chwaliszewo, na wschodzie przedmieście Garbarskie, a za niem t. zw. Nowa Grobla później Grobla. Na południu Piaski z kościołem Bożego Ciała, późniejszym kościołem Bernardynów i kościołem Wszystkich Świętych (dzisiaj nieistniejącym), dalej Rybaki (dzisiaj ulica), Czapniki (dziś ulica Strzelecka), Stelmachy (przed Bramą Wroclawską), Nowe Ogrody (naokoło dzisiejszej ulicy Ogrodowej). Za nowymi Ogrodami wznosiło się autonomiczne osiedle świętomarcińskie. Na zachodzie zabud-

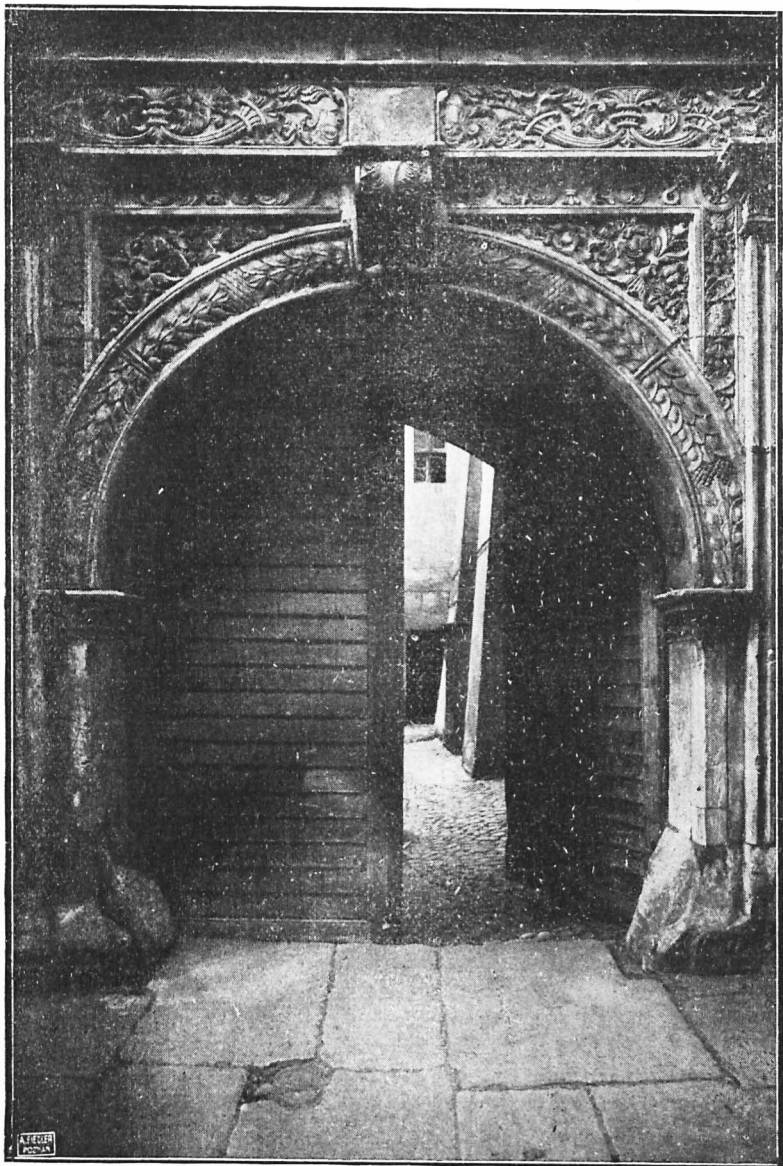

GMACH AKADEMII LUBRAŃSKIEGO. Fundowany dla akademii poznańskiej przez biskupa Lubrańskiego 1519. Sławna szkoła akademicka, filia uniwersytetu Jagiellońskiego, głównie w 16. wieku. Później podupadła. W końcu 18 wieku zajęta na seminarjum duchowne (do 1873). W najnowszych latach wyrestaurowana, mieści bibliotekę i archiwum archidiecezjalne.

niły się Musza Góra (obecny plac Wolności), Pęcław czyli Kondorf, Grudzieniec, Glinki. Na północy istniało z dawniejszego czasu autonomiczne osiedle Święty Wojciech, nadto przedmieście Gaska. Wszystkie te przedmieścia oprócz wspomnianego Chwaliszewa, zależne były jurysdykcyjnie od miasta królewskiego, jedynie osiedla św.-marcińskie i św.-wojcieckie częściowo należały do jurysdykcji proboszczy tychże kościołów. Naokoło miasta leżały w dużym promieniu wsie miejskie.

Najpiękniejszego rozkwitu doznał Poznań w złotym wieku Państwa Polskiego, to jest w wieku XVI i pierwszej połowie XVII wieku. System gospodarczy miasta Poznania obejmował duży szereg różnorodnych rzemiosł zorganizowanych w cechy. Szczególne znaczenie wywalczył sobie Poznań w handlu futrami i skórami, w rzemiośle skórzanem (garbarze, kuśnierze i t. p.), oraz w rzemiośle artystycznym (złotnictwo i malarstwo). Gdy w średnowieczu jednoczyły się na terenie miasta narody polski i niemiecki, oboje dwoistość ta ustalała, a charakter narodowy stał się prawie jednolity. Gdy bowiem w wieku XV koloniści przybyli z zachodu odgrywają wybitniejszą rolę w mieście, to w wieku XVI miasto jest wyraźnie polskie, jakkolwiek nadal przyciąga kupców i rzemieślników z różnych krajów. Słynne rody kupieckie uprawiały handel z odległymi miastami europejskimi, stwarzając w Poznaniu ważny ośrodek wymiany towarów między wschodem a zachodem. Zasłynęli również uczeni poznańscy, jak lekarze Struś, Mikan, Lindner, uczoney Grodzicki, astrolog Kasper Goski i wielu innych. W roku 1520 założył biskup Lubrański akademię w Poznaniu, która nie ustępowała wszechświeci krakowskiej. W pół wieku później jezuiti ufundowali kolegium szlacheckie i stawili szkołę swoją na poziomie również akademickim. W późniejszych wiekach Akademia Lubrańskich podupadła, a szkoła Jezuitów utrzymała się na dobrym poziomie aż do kasaty zakonu jezuitckiego. W wieku XVI Poznań był jednym z ważnych ośrodków ruchu innowierczego, zwłaszcza luterańskiego popieranego przez dużą część patrycjatu miejskiego oraz przez magnata wielkopolskiego Górke.

W pierwszych wiekach istnienia swego zbudowało miasto szereg pięknych budowli, w pierwszym rzędzie kościołów, ale również domów świeckich. W wieku XVI istniały na obszarze miasta Poznania razem z przyległymi jurysdykcjami kościoły św. Wojciecha, św. Jerzego, św. Ducha, św. Marcina, szpital Świętokrzyski, kościół Bożego Ciała, kościół Bernardyński, Przemienienia Pańskiego, Wszystkich Świętych, szpitalik św. Gertrudy, kościół Dominikański, kościół Katarzynek oraz przedwysztykiem wspaniała Fara, którą hojnie

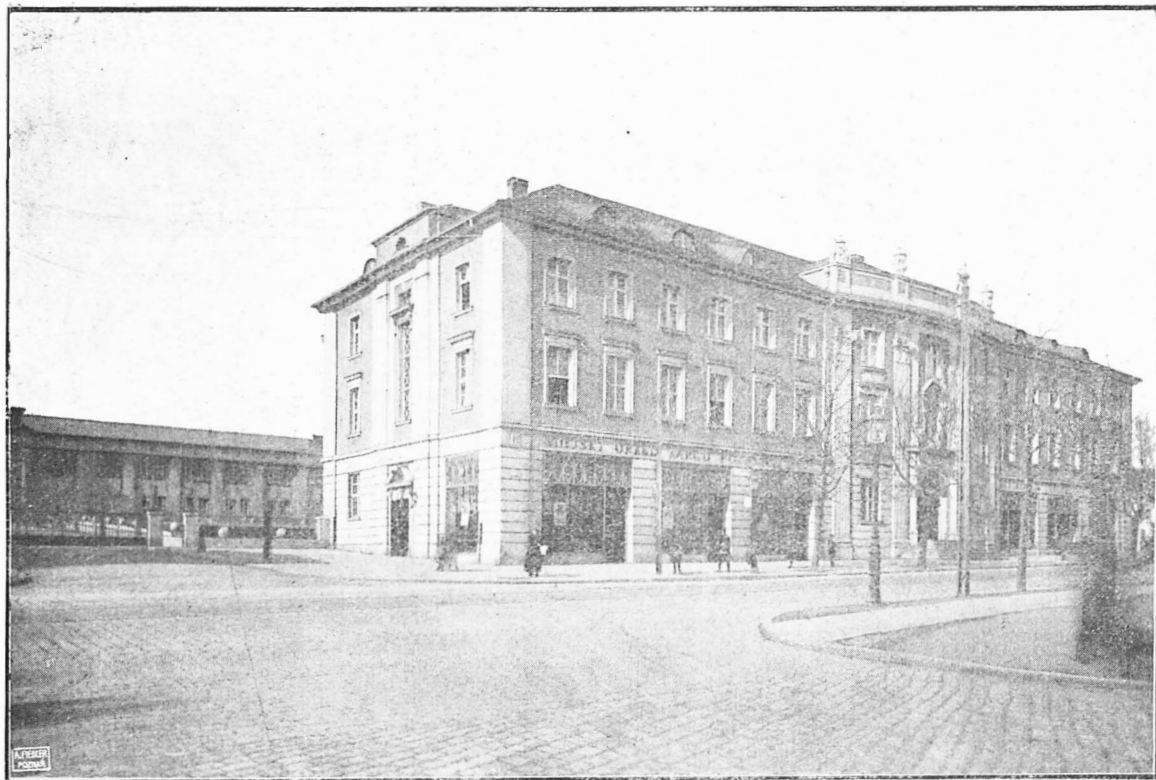
PORTAL RENESANSOWY W PAŁACU GORKÓW W POZNANIU.

Piękny zabytek w zaniedbanym zresztą wspaniałym pałacu Górków przy ul. Wodnej, Klasztornej i Koziej. Pałac renesansowy zbudowany w 16 w. W 17 w. klasztor Benedyktynek, w 19 w. gmach szkoły Ludwiki, obecnie zwykły dom biurowo-handlowy.

i bogate mieszczaństwo wyposażyło z niezwykłym pietyzmem. Obok kościoła farnego zbudowano w końcu wieku XVI kościół św. Stanisława, który stał się zaczątkiem późniejszego kościoła Jezuickiego, nowego farnego. Stara fara św. Marji Magdaleny zrujnowana w XVIII wieku, została rozebrana na początku XIX wieku. Po prawym brzegu Warty stały Katedra, kościół Panny Marji, nieistniejące dzisiaj kościółki św. Barbary i św. Wawrzyńca na Chwaliszewie, kościół św. Mikołaja na Zagórzu, dalej kościół św. Małgorzaty, a za murami jurysdykcyj miejskich kościół św. Jana na Komandorji.

Perłą budownictwa renesansowego a zarazem najpiękniejszym okazem budownictwa świeckiego jest ratusz poznański, sięgający początkami swemi początków XIV wieku, w XV wieku przebudowany a w połowie XVI wieku stawiony w formie obecnej. Szereg kamienie patrycjatu miejskiego przywłaszczył sobie również duże wartości artystyczne. Niektóre pozostałości bogactwa patrycjatu znajdujemy jeszcze dzisiaj w kilku domach przy Starym Rynku i ulicach przyległych.

W pierwszej połowie XVII wieku rozwój miasta szedł nadal po linii rozkwitu w wieku poprzednim, z tą wszakże różnicą, że wzmógł się ruch katolicki i w krótkim czasie osłabła działalność żywiołu dysydeckiego. Sławę i bogactwo miasta zniszczyły potem wojny i klęski żywiołowe drugiej połowy XVII wieku i pierwszej połowy XVIII wieku, w szczególności zaś wojny szwedzkie. W czasach tych został Poznań zniszczony tak doszczętnie, że stał się miastem ubogiem, bez ozdób, bez ruchu, nawet przestały istnieć prawie wszystkie znaczniejsze rody mieszczańskie, występujące w historii miasta przed klęską wojenną. Organizacje rzemieślnicze posiadające w pierwszej połowie XVII wieku niekiedy dziesiątki członków, skurczyły się do liczby kilkunastu a nawet kilku. Rzemiosła pracujące dla zamożnej ludności, jak na przykład złotnictwo, kuśnierstwo i t. p. podupadły doszczętnie, a w bardzo skromnych warunkach i nikłej liczbie wegetowali rzemieślnicy, produkujący artykuły najprostsze i niezbędne. Świetne gmachy kościelne i świeckie oraz domy mieszczaństwa były spalone lub zrujnowane. Bardzo powoli przychodził do sił Poznań XVIII wieku. Dopiero w latach 1780-1784 nastąpiła wybitna poprawa, gdy ustanowiona osobno dla miast wielkopolskich komisja dobrego porządku zajęła się odnowieniem budowli i organizacji miejskiej. Komisja uratowała względnie odnowiła kilka budowli, szczególnie ratusz, wybudowała odwach, i nadała nowe ustawy porządkowe i cechowe czynnikom miejskim. Zapoczątkowany w ten sposób ponowny rozwój miasta Poznania był tak znacz-

GMACH ADMINISTRACYJNY TARGÓW POZNAŃSKICH.
Jeden z gmachów stawionych w ostatnich latach na cele targowe. Projektował arch. Cybichowski.

ny, że po uchwaleniu konstytucji 3-go Maja Poznań występował już znowu w pewnej okazałości. Odnowienie życia miejskiego połączone było z sprowadzaniem nowego żywiołu kolonizacyjnego, w pierwszym rządzie niemieckiego, ponieważ ziemia polska od Bałtyku po Karpaty była wyludniona. Kolonizacja ta jednakże obracała się w stosunkowo skromnych rozmiarach, tak że jednolitość żywiołu miejskiego była jeszcze znaczna. Zapoczątkowaną pracę odrodzenia i odnowienia miasta przerwał drugi rozbiór Polski, przy którym Poznań przypadł Prusom.

W początku r. 1793 Prusacy zajęli Poznań. Nowi władcy usunęli dawny samorząd, wprowadzili rządy biurokratyczne przez Niemców samych uznane za bardzo nieodpowiednie i złe. W krótkim czasie istnienia t. zw. Prus południowych, Poznań zmienił wygląd swój dość poważnie. A mianowicie stracił kilka pięknych zabytków, między niemi sławny kościół farny. W latach 1798 i 1800 wcielono do miasta Poznania dawne przedmieścia prawobrzeżne oraz jurysdykcje św. Marcina i św. Wojciecha. Wielki pożar w r. 1803 zniszczył wielką część miasta. Stare fortyfikacje usunięto. Opracowano nowy plan rozbudowy miasta, obejmujący tereny zachodnie obecnego śródmieścia. Zresztą cały ten czas był wyjątkowo nieplodny i nie pozostawił żadnych pamiątek dodatnich. Jedynie układ ludnościowy zmienił się w znacznej mierze na niekorzyść żywiołu polskiego, wyludnione bowiem miasto napełniało się bardzo szybko przybyszami z dawnych prowincji pruskich i niemieczyło się z roku na rok w coraz większym stopniu. Rządy pruskie przerwało wkroczenie wojsk napoleońskich do Poznania. Poznań stał się inicjatorem żywej współpracy żywiołu polskiego z wojskami cesarza Francji. W latach 1807—1915 należał Poznań do Księstwa Warszawskiego i był stolicą departamentu. Czas ten podniósł ducha narodowego, pozatem jednakże był o tyle niekorzystny, że wymagał ogromnych ofiar od obywatelstwa, a ciągle wojny rujnowały nagromadzony dobytek. W roku 1813 zajęli Poznań Rosjanie. W roku 1815 kongres wiedeński przyznał Poznań wraz z Wielkopolską ponownie Prusom.

Pierwsza połowa XIX wieku wysuwa miasto Poznań na czoło walk o niepodległość. Obok emigracji i Warszawy stanowi Poznań główne siedlisko ruchu patriotycznego. W Poznaniu założono Związek Kosynierów, poprzedzający powstanie Towarzystwa Patriotycznego, od r. 1827 prowadzono na sejmikach prowincjonalnych wytrwałą walkę o utrzymanie praw narodowych Polaków w Wielkim Księstwie Poznańskim, z Poznania przygotowano powstanie 1846 roku i tu wykonano atak na twierdzę, w Poznaniu też miało swój początek i kierownictwo powstanie 1848 r. Gdy społeczeństwo

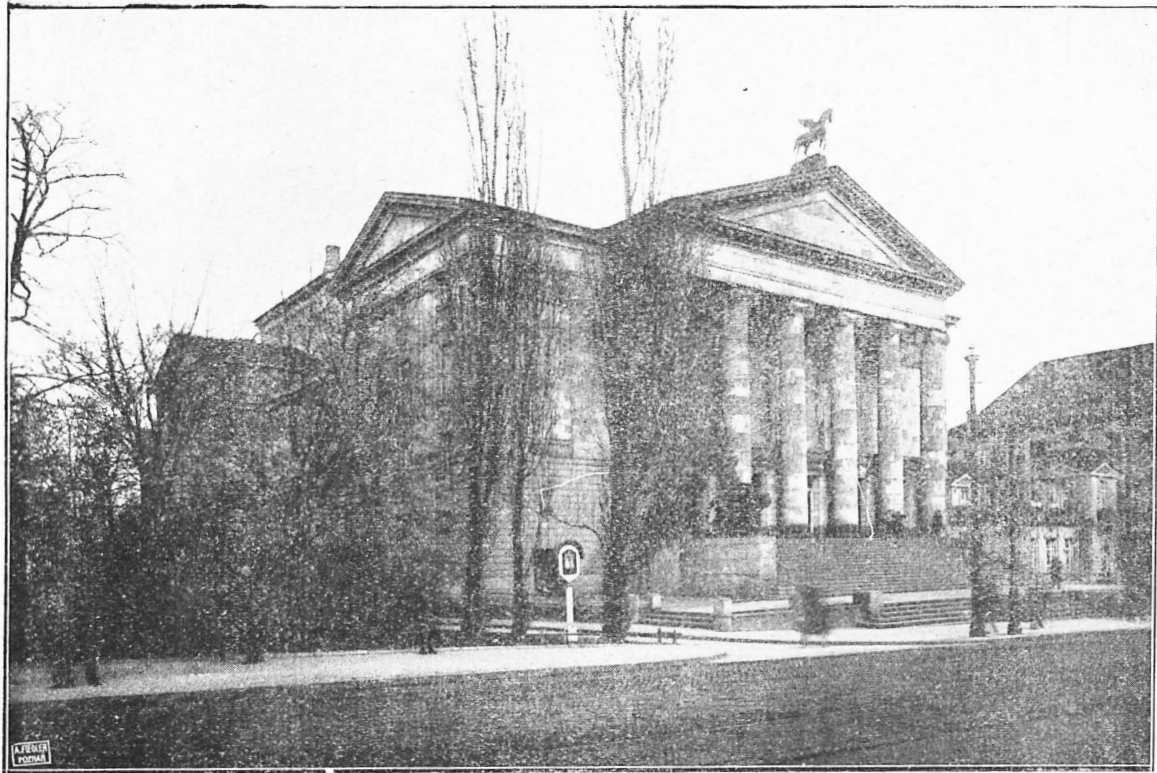
polskie zajęte było dążnościami rewolucyjnymi w celu osiągnięcia niepodległości polskiej, zaniedbało sprawy gospodarcze. Nigdy handel i przemysł miasta Poznania nie był tak wybitnie niemiecki jak w połowie XIX wieku. Chociaż bowiem po osłabieniu przez wojny szwedzkie rzemiosło i handel w Poznaniu XVIII wieku były bardzo słabe, to jednakże przynajmniej w rzemiosle żywiół polski miał do końca istnienia Rzeczypospolitej zdecydowaną przewagę. W pierwszej połowie XIX wieku natomiast element polski prawie wcale nie napływał do rzemiosła i handlu i wszystkie postęunki gospodarcze — z małymi wyjątkami — zajmowali Niemcy albo żydzi, którzy w dawnej organizacji copperski czynili silną konkurencję rzemiosłu i handlowi chrześcijańskiemu, nie opanowali jednak życia gospodarczego w tej mierze jak pod panowaniem pruskim. Miasto wzrastało stosunkowo powolnie. W roku 1816 liczyło 23854 mieszkańców, w roku 1825 — 26519, w roku 1831 — 30786, w roku 1840 — 36256, w roku 1852 — 44039. Jedynie tuż po powstaniu listopadowem i w okresie 1840—1843 przyrost ludności był dość znaczny a zresztą słaby.

W przeciwieństwie do rozwoju spraw gospodarczych przedstawiało się położenie na polu pracy umysłowej. Poznań stał się najwybitniejszym ośrodkiem życia kulturalnego w czasie pomiędzy powstaniem listopadowem a powstaniem poznańskim 1848 roku. Duży szereg wybitnych mężów nauki i pisarzy polskich pracował wówczas na gruncie stolicy wielkopolskiej. Po nieudanem powstaniu 1848 roku Poznań pierwszy podjął hasło pracy organicznej i jest centralą całej długoletniej walki o prawa narodu polskiego przeciw rządowi pruskiemu. W roku 1863 nie brak Poznania i Wielkopolski w ruchu powstańczym. Następstwem działalności komitetu poznańskiego był wielki proces polityczny przeciw Działyńskiemu i towarzyszą. Proces ten zamyka okres świetności pracy politycznej polskiej na terenie Poznania, o ile chodzi o sprawę całości narodu polskiego. Żywiół polski w czasie tym zresztą brał wybitny udział w sprawach publicznych, znana jest naprzykład współpraca Sypniewskiego, Karola Marcinkowskiego oraz Edwarda hr. Raczyńskiego w sprawach miejskich. Po roku 1863 Polacy zadowalać się muszą pracą społeczną na własnym odcinku obronnym. Bądź co bądź właśnie w tych warunkach nabył Poznań jako przeciwwaga Berlina w sprawach narodowości polskiej szczególnie wielkiego znaczenia politycznego. Walka ta scentralizowana w Poznaniu wywarła znaczny wpływ na cały rozwój miasta Poznania, i najczęściej spotykamy na różnych polach początki pewnych akcji w rywalizacji żywiółów polskiego i niemieckiego. Walce tych dwóch elementów zawdzięcza

Poznań obraz ten, w jakim zastała go wskrzeszona Polska. W długim okresie pokojowym wzrastała liczba ludności miasta Poznania bez przerwy. W roku 1861 miał Poznań 51232 mieszkańców, w roku 1871 — 56374, w roku 1880 — 65713, w roku 1890 — 69621. Do czasu tego rozrost był stosunkowo słaby, ponieważ w XIX wieku okolonono Poznań wałami fortecznymi, które w dotkliwy sposób utrudniały rozbudowę miasta. Dopiero przy schyłku XIX wieku zezwolono usunąć niektóre fortyfikacje okalające miasto od strony południowej i zachodniej, a w roku 1900 włączono przedmieścia Jeżyce, św. Łazarz, Górczyn i Wilkę. Ludność wzrosła na 117033. Był to zarazem okres, w którym miasto poczęło zamieniać się na nowoczesną stolicę. Do roku 1890 bowiem rozbudowa miasta utrzymana była na poziomie przestarzałym i posuwała się żółwim krokiem. Od owego zaś roku podjął Poznań zdecydowaną akcję rozbudowy w stylu nowoczesnym. Wszystkie ważniejsze instytucje nowszego typu powstały w okresie między r. 1890 a 1914. Akcja ta łączyła się z tendencją rządu pruskiego do rywalizacji z polską działalnością społeczną na polu kulturalnym, które poprzednio zaniedbywano. W roku 1905 liczy Poznań 136808 mieszkańców, w roku 1907 wcieli Solacz i osiąga w roku 1910 liczbę 156696 mieszkańców.

Wojna światowa wstrzymuje rozwój Poznania, a liczne prace projektowane nie doznają realizacji. Gdy Niemcy uległy w wojnie światowej, nastąpiło razem z rewolucją 11 listopada 1918 roku drobne współdziałanie społeczeństw polskiego i niemieckiego. W ciągu kilku tygodni współdziałanie to zdawało się coraz bardziej niemożliwe. Dnia 3 grudnia 1918 roku gościł Poznań Sejm dzielnicowy, piękną manifestacją uczcić narodowych społeczeństwa polskiego wszystkich ziem zaboru pruskiego. Dnia 27 grudnia 1918 roku rozpoczęto w Poznaniu powstanie wielkopolskie zapoczątkowane oswohodem miasta. Poznań stał się siedzibą Naczelnej Rady Ludowej a później ministerstwa byłej dzielnicy pruskiej. Po ukończeniu organizacji tymczasowej pozostała w Poznaniu siedziba wojewódzka i licznych władz drugiej instancji.

Podobnie jak cała Wielkopolska, Poznań przeżył w krótkich latach bardzo znaczne przemiany. W życiu gospodarczym odznaczało się miasto to szczególnie silną inicjatywą, żywił polski przejął w bardzo krótkim czasie niemieckie placówki gospodarcze i ufundował szereg nowych. Już w roku 1921 był Poznań najbardziej polskim miastem w Polsce. Zaledwie 6% ludności było narodowości niepolskiej, a w dalszych kilku latach i ten procent obniżył się do połowy. Zważywszy, że w roku 1890 Polacy według statystyk niemieckich stanowili tylko 51%, w roku 1900 — 56% a w roku 1919 —

TEATR WIELKI.

Zbudowany przez prof. Maksymiljana Littmana, otwarty w r. 1910 jako teatr miejski. Obecnie gmach opery poznańskiej.

O. K. VII, komenda wojewódzka policji państwowej, dyrekcja cel, dalej izby przemysłowo-handlowa, rolnicza i rzemieślnicza. Z szkół ważniejszych posiada Poznań uniwersytet, wyższą szkołę handlową, seminarjum duchowne i znaczny zastęp szkół średnich ogólno-kształcących i zawodowych.

Zabytki i osobliwości miasta Poznania.

Zabytki i osobliwości miasta Poznania przedstawiamy w kolejności jakby je oglądać można przechadzając się po mieście. Ze względów historycznych zaleca się na ogół przechadzka od wschodu na zachód szlakiem rozwoju miasta. Ponieważ ośrodkiem skąd turysta podejmuje wycieczkę na miasto jest dworzec główny kolejowy, przedstawiamy ze względów praktycznych osobliwości miejskie w kierunku niehistorycznym, czyli od zachodu do wschodu. Kolejność taka wskazana jest temwięcej, że głównym punktem zainteresowania w czasie obecnym jest Powszechna Wystawa Krajowa w Poznaniu rozmieszczona na zachodzie miasta tuż przy dworcu kolejowym.

Targ poznański. Tereny targów poznańskich mieszczą się po zachodniej stronie mostu dworcowego. Targi założone w roku 1921 z inicjatywy Związku Towarzystw Kupieckich a zrealizowane przez miasto. Targi odbywają się corocznie, zwykle w początkach maja. W innych czasokresach wystawy specjalne. Przy wejściu głównym z lewej strony pawilon handlowy, z prawej pawilon przemysłowy. Na wprost wejścia wieża górnośląska, jedyny gmach na terenie targów z przed roku 1921, zbudowana bowiem została przez przemysł górnośląski w roku 1911 na wystawę wschodnio-niemiecką urządzoną w Poznaniu. Wieża ta otrzymała nową szatę malarzką zewnętrzną w roku 1928. Z lewej strony wieży wznosi się pałac targowy, a przy ulicy Głogowskiej dom administracyjny z restauracją Belweder. Budynki sąsiednie zbudowano na wystawę krajową. Z prawej strony wieży górnośląskiej hala maszyn, obok niej otwarte tereny dla wystaw pod gołem niebem. Od strony ulicy Głogowskiej stanęła hala targowa dla drobnego przemysłu a przedłużenie jej, także od strony Grunwaldzkiej stanowią hale zbudowane dla Powszechnej Wystawy Krajowej a mające w przyszłości służyć również targom poznańskim.

Powszechna Wystawa Krajowa. Powszechna Wystawa Krajowa obejmuje tereny targów poznańskich, powiększone w kierunku zachodnio-południowym poprzez tereny uniwersyteckie, ulicę Śniadeckich, park Wilsona, aż do Alei Reymonta. Na terenach wschodnich, których rdzeń stanowią tereny targów poznańskich, mieszczą się następujące hale,

KOŚCIÓŁ MATKI BOSKIEJ BOLESNEJ NA ŚW. ŁAZARZU.

Zbudowany w ostatnich czasach.

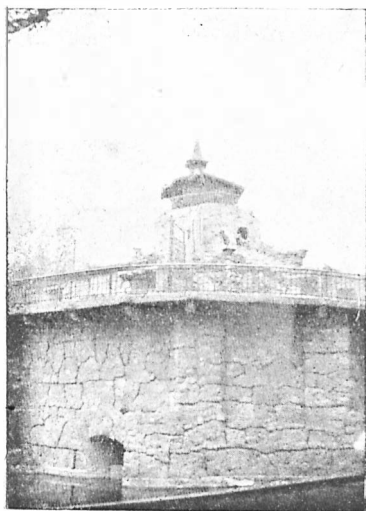
pawilony względnie oddziały Powszechnej Wystawy Krajowej: poczynając od pawilonu przemysłowego następują przemysł papierniczy, przemysł graficzny, westybul, przemysł włókienniczy (od strony ul. Bukowskiej), przemysł konfekcyjny, przemysł skórzaný, przemysł chemiczny, przemysł elektrotechniczny. W wieży górnośląskiej mieści się przemysł metalowy, który zajmuje również przyległe miejsca, tudzież pałac targowy. Po lewej stronie wejścia od mostu dworcowego mieści się gmach monopolów państwowych, dalej restauracja, a następnie gmach przemysłu ciężkiego, górnictwa i hutnictwa. Na przejściu przy ul. Wystawowej stoi pawilon przemysłu naftowego. Na placu Śniadeckich mieści się pawilon Ministerstwa Komunikacji. W gmachach uniwersyteckich, anatomji i instytucie chemicznym wystawia rząd ekspozycje kultury, sztuki i nauk. Z drugiej strony ulicy Śniadeckich stoi pawilon wystawy samorządów wojewódzkich, powiatowych i związku miast, następnie restauracja, wystawa spółdzielni, wystawa handlu, finansów i ubezpieczeń. Za gmachem straży pożarnej hotel wystawowy. Przy ulicy Śniadeckich i ulicy Konopnickiej znalazła pomieszczenie sala Czerwonego Krzyża oraz wystawa samorządów gospodarczych i kulturalnych. Przy przejściu z ulicy wystawowej w kierunku parku Wilsona znajduje się wystawa Ministerstwa Poczty i Telegrafów, następnie pawilon emigracyjny, wielka restauracja, pawilon Piękną Pani, pawilon uzdrowisk, w dalszym ciągu palmiarnia, pawilon Magister Klawe, pawilon przemysłu szklanego. Na terenach zachodnich koncentruje się rolnictwo, przemysł rolny i park rozrywkowy. Przy wejściu od ulicy Wyspiańskiego mieszczą się z lewej strony wystawy przemysłu budowlanego i mineralnego, przemysłu meblarskiego, spożywczego, spirytusowego, przetwory ziemniaczane, przemysłu browarnianego, cukrowniczego, cukierniczego, następnie maszyn rolniczych, organizacji rolnictwa, pawilon produkcji roślinnej, pola nasienne, ogrodnictwo na wolnym polu, pawilon meljoracji rolnej, pawilon puławski, łowiectwo, leśnictwo, przemysł drzewny. W linii alei głównej znalazła umieszczenie wystawa Ministerstwa Reform Rolnych i pawilon nawozów sztucznych. Od strony alei Reymonta znajduje się wystawa żywego inwentarza, pawilon ogrodnictwa, arena oraz park rozrywkowy.

Park Wilsona. Między ulicami Głogowską, Berwińskiego i Matejki położony jest Park Wilsona, dawniej zwany Ogrodem Botanicznym. Park ten w początkach swych powstał przed 90 laty jako szkółka drzew założona przez T-wo upiększenia miasta w Poznaniu. W roku 1927 nazwany został ku uczczeniu Woodrow Wilsona Parkiem Wilsona. Park piękny jako płaszczyzna architektoniczna oraz pod wzglę-

dem zbioru roślin. Pięknie utrzymane plantacje drzew i kwiatów. Na osobnym pagórku flora górską. Kilka malowniczych partyj. Głaz na cześć Wilsona. Wielka palmiarnia z pysznymi okazami roślin tropikalnych, cieplarnie i szklarnie, tamże liczne ciekawe rośliny jak np. Victoria Regia, akwarja i t. d. Palmiarnia obecna stawiona została na miejsce dawnej skromniejszej w roku 1928.

Przedmieście Św. Łazarzkie jest dobrym okazem nowoczesnej dzielnicy mieszkalnej w stylu pierwszych dziesiątek lat XX wieku. Od strony zachodniej dzielnica koszar wojskowych. Przy koszarach przy ulicy Marcelińskiej **cerkiewka prawosławna** zbudowana w ostatnich latach.

Na południu Św. Łazarza **kościół Matki Boskiej Bolesnej** na Łazarzu. Kościół ten pobudowano z czerwonej cegły w formach stylu romańskiego na początku obecnego wieku. Upiększenia najnowszych lat. Przy ulicy Spokojnej wznosi się mały kościół ewangelicki pod nazwą **Kościół Chrystusowego**. Kościół ten pochodzi z pierwszych lat XX wieku i nie przedstawia wartości artystycznej. Za dzielnicą łazarską Górczyn, dzielnica rolniczo-robotnicza, Tamże w najnowszych latach pobudowano **obserwatorium astronomiczne**. Na cmentarzu katolickim **pomnik poległych powstańców**.

ZWIERZYNIEC w POZNANIU.

Grota zamieszkała przez różne zwierzęta drapieżne jak czarne i białe niedźwiedzie.

Stoń w ogrodzie Zoologicznem - ulubieniec zwiedzającej publiczności.

Wracając z Łazarza a pozostając nadal po zachodniej stronie miasta, przechodzimy do dzielnicy Jeżyce. Przy ulicy Bukowskiej **ementarze Farny i nowy Św. Marciński**. Ementarze te pochodzą z schyłku XIX wieku, kilka ciekawszych pomników nagrobkowych. Przy ulicach Zwierzynieckiej i Gajowej **Ogród Zoologiczny**. Pierwszy ogród tego rodzaju na terytorjum Polski. Powstał na terenach dawniejszej kolei żelaznej, prowadzącej do Krzyża i założony został w ósmym dziesięcioleciu XVIII wieku. Prowadzony stałe dzięki zapalowi inicjatorów i przyjaciół zwierzyńca stał się z biegiem czasu pierwszorzędną osobliwością miasta Poznania. Wojna wprowadziła dokonane znacznych spustoszeń, z powodu bowiem trudności wyżywienia wyginęły liczne gatunki zwierząt, jednakże w czasach polskich ogród został odnowiony i jest pieczołowicie utrzymywany oraz rozszerzany. Szczególnie wartościową własnością Ogrodu Zoologicznego są piękne okazy wymierających już obecnie żubrów. W zwierzyńcu znajdują się zagrody dla jeleni, dla wół, wielbłądów, basen dla lwów morskich, budynek dla słonia, obok zagrody słonia zwierzęta jak zebra, kangur, lama, barany, kozy, budynek dla niedźwiedzi, dla małp, dla ptaków drapieżnych, dla papug, nowa woljera, pawilon strusi, budynek dla zwierząt drapieżnych i dla małych drapieżników, stawy dla ptactwa pływającego. W ogrodzie place zabawowe dla dzieci. Przed zwierzyńcem ogród restauracyjny i restauracja. W ogródku restauracyjnym pomnik rady miejskiego Jaczka, współzałożyciela Ogrodu Zoologicznego (lew dłuta Augusta Gaula).

Muzeum przyrodnicze. Muzeum przyrodnicze położone wewnątrz terenu Ogrodu Zoologicznego powstało w najnowszych latach jako oddział przyrodniczy Muzeum Wielkopolskiego i łączy zbiory Muzeum Mielżyńskich oraz Muzeum Wielkopolskiego. Zbiory bardzo poważne i bogate. Sala dolna obejmuje eksponaty geologiczne i paleontologiczne, sala górna zaś okazy botaniczne i zoologiczne. Ciekawe zabytki dawnej fauny, między innymi żubry darowane przez Prezydenta Rzeczypospolitej z Zamku, herbarjum roślin krajowych.

Na zachodzie Jeżyce sąsiadują z sobą liczne ważniejsze budowle stawione w ostatnich czasach, a w szczególności nowy szpital miejski (w budowie) i stacja radja poznańskiego.

Radjo poznańskie zbudowane zostało jako stacja radjofoniczna w początku roku 1927, uruchomione od kwietnia 1927. W pobliżu nowy **Ogród Botaniczny**. Piękny, wzorowo urządzony ogród szkolno-botaniczny. Systematycznie ułożone rośliny licznych rodzajów. Przy ulicy Kościelnej w pobliżu Rynku Jeżyckiego wznosi się kościół **Serca Jezusowego**.

Zbudowany w końcu XIX w. według projektu prof. Rakowicza w formach romańskich z surowej czerwonej cegły. Polichromię wykonał artysta Popiel. Przy ulicy Szamarzewskiego kościół ewangelicki Św. Łukasza, bez ciekawszych wartości.

Na północ od Jezyc **Solacz**, nowoczesne przedmieście wilowe miasta Poznania założone w ostatnim dziesiątku lat przed wojną międzynarodową. Ciekawe ze względów nowoczesnej urbanistyki. W Solaczu bardzo piękny park miejski oraz ciekawy ogród przy dworze solackim. Tamże studjum rolnicze Uniwersytetu Poznańskiego. Na północy Solacza w budowie kościół **świętego Jana Vianney**. Na północnym zachodzie miasta dzielnica Winiary o charakterze częściowo wiejskim, wcielona do miasta w roku 1925. Tamże zakład Dobrego Pasterza, klasztor macierzysty Sióstr Dobrego Pasterza fundowany przez matkę Karłowską. Przy zakładzie kaplica. Nadto w Winiarach kaplica Św. Stanisława Kostki, pomnik powstańców oraz sokolnia, używana dawniej, to znaczy za czasów niewoli, przy zjazdach sokolich, dlatego, że w mieście Poznaniu z powodu ograniczeń językowych zjazdy takie były utrudnione a złoty gromadziły się w Urbanowie należącym do ówczesnej wsi Winiary.

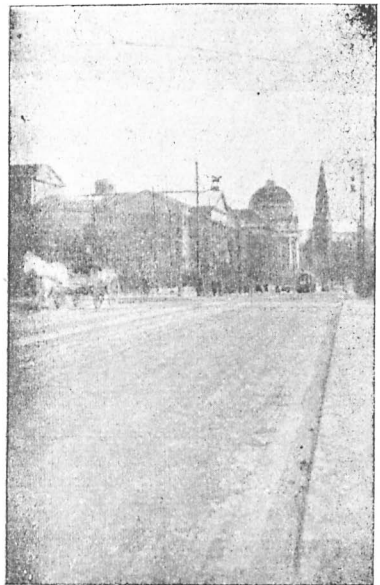
POZNAŃ - PARK w SOŁACZU.

Most betonowy nad Bzgdanką z pięknym wodospadem. W głębi kawiarnia i restauracja.

Z Winiar i Sołacza przechodzimy do Śródmieścia. Dawny pas forteczny zniwelowany w początkach XX wieku został zabudowany jako dzielnica wilowa w nowoczesnym smaku. Przy Alei Chopina **Park Moniuszki**, w którym znajdują się małe pomniki Moniuszki i Chopina. Przy ulicy **Fredry Teatr Wielki**. Teatr ten zbudowany został w początkach XX wieku według projektów Maksymiljana Littmanna i oddany do użytku jesienią 1910 roku. Pobudowany w formach kla-

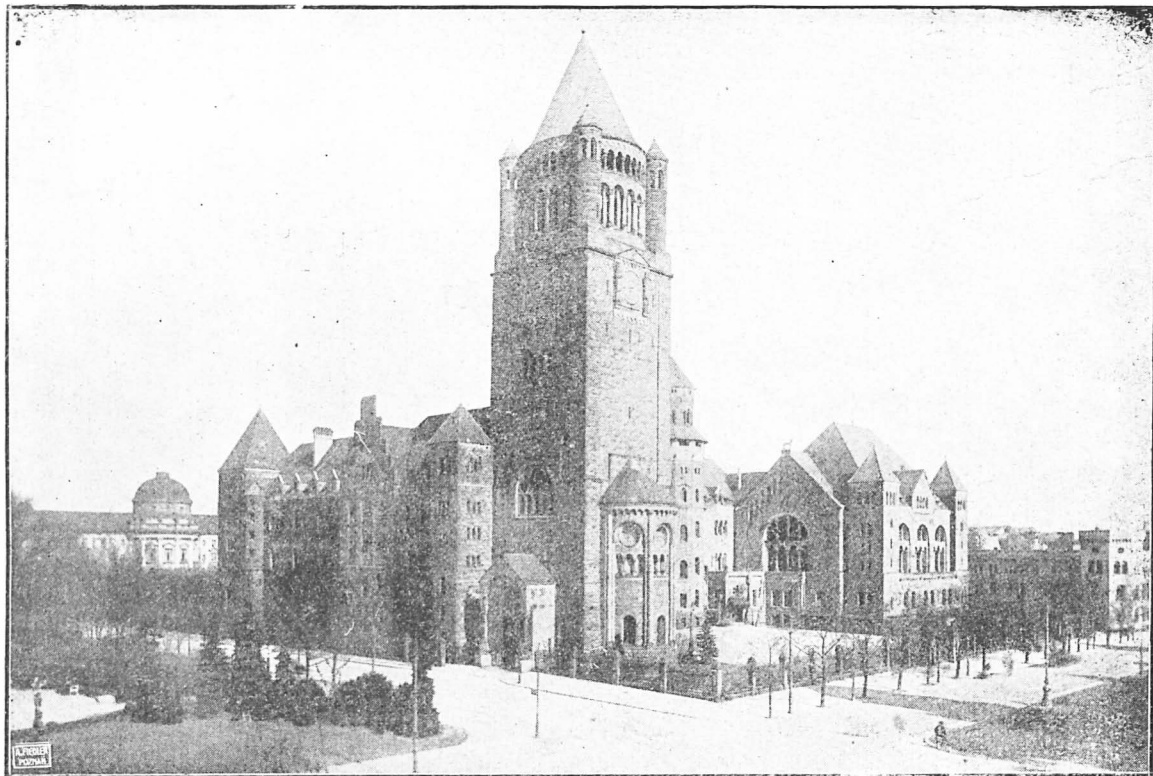

POZNAŃ - PARK MONIUSZKI
na pierwszym planie popiersie wielkiego mistrza tonów.

POZNAŃ - UL. FREDRY
w głębi kościół ewang. św. Pawła.

sycznych z pięknym frontem o 6 ioniczkich kolumnach. Wnętrze stylowe czyni wrażenie dodatnie. Teatr ten służył jako teatr niemiecki aż do lata 1919 roku, poczem został zamieniony na polski teatr operowy. Opera poznańska cieszy się opinią teatru postawionego na poważnym poziomie. Znaczniejsza rozbudowa dokonana została w r. 1928. Naprzeciw Teatru Wielkiego **Collegium Medicum**. Gmach ten stawiony został w latach 1905-1906 jako siedziba Komisji Kolonizacyjnej, założonej dla usuwania żywiołu polskiego z ziemi. Gmach projektowany i wykonany bogato i stosunkowo pięknie. Wnętrze odznacza się wielką piękną halą z oświetleniem górnym. Obecnie gmach zajęty jest częściowo przez Okręgowy Urząd Ziemiański a częściowo przez Uniwersytet jako **collegium**

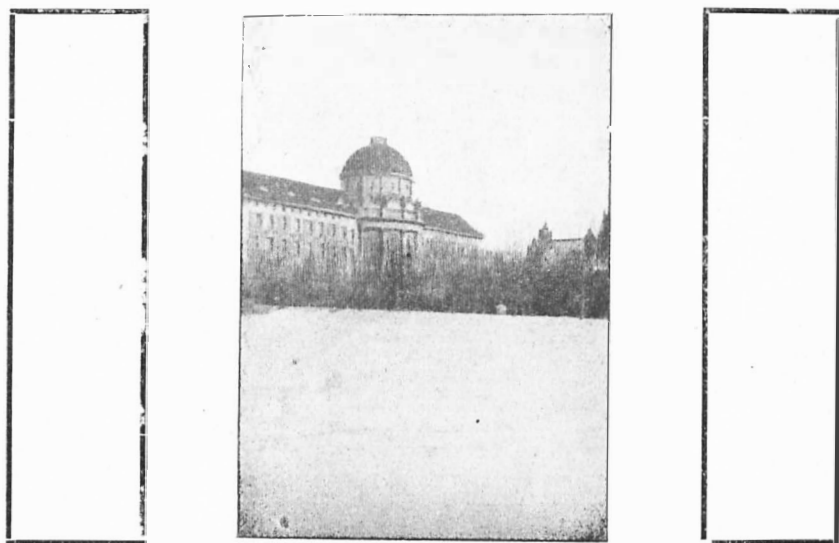
NOWY ZAMEK - POZNAN. Potężny gmach w stylu romańskim, stawiony w r. 1910 jako rezydencja cesarza. Bogaty wystrój. Piękna kapliczka. Obecnie zamek mieści pokoje Prezydenta Rzeczypospolitej i Collegium Maius Uniwersytetu

medyczne. Przed Teatrem Wielkim piękny plac ozdobny stanowi niejako architektonicznie zgrany z otoczeniem ośrodek ogrodniczy. Środek placu zajmuje ładny staw.

Obok gmachu collegium medycznego **kościół ewangelicki Św. Pawła**, stawiony w latach 1867-1869 według projektu Fryderyka Augusta Sfülera w formach gotyckich z czerwonej cegły. Zgrabna wieża.

Przy Walach Wazów **Collegium Minus** Uniwersytetu, ośrodek Wszechnicy poznańskiej.

Gmach ten stawiony został w roku 1910 według projektu architekta Fürstenaua dla pomieszczenia akademji poznańskiej. Akademia ta była namiastkiem uniwersytetu, którego ludność Wielkopolski domagała się przez dziesiątki

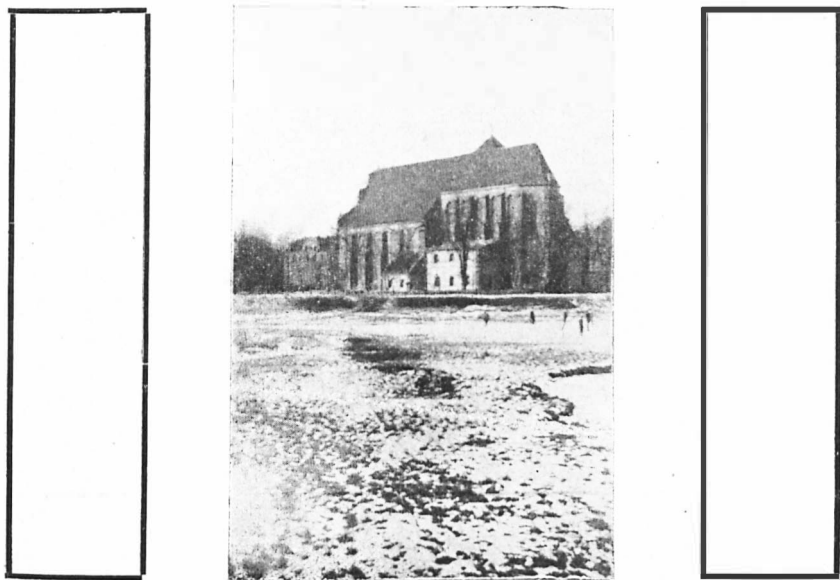

COLLEGIUM MEDICUM U. P.
częściowo mieści się Okręgowy Urząd Ziemski.

lat a ze względów narodowych uzyskać nie mogła. Budynek stawiony jest w formach renesansowych, dość ładny. Szczególnie wymienić należy piękną aulę służącą między innymi także jako sala koncertowa. Uniwersytet poznański założony został przez Naczelną Radę Ludową w maju 1919 roku, to znaczy został uruchomiony w przeciągu kilku miesięcy rządów polskich. Na uniwersytet poznański uczęszcza 3-4000 słuchaczy. Wydziały: prawno-ekonomiczny, medyczny, filozoficzny (humanistyczny), matematyczno-przyrodniczy i rolniczo-leśny.

Naprzeciw Collegium Minus wznosi się okazała budowla **nowego Zamku**. Jest to wielki gmach w formach romańskich

budowany w latach 1905-1910 pod kierownictwem architekta Schwechтена jako zamek cesarski. Stylowo naogół niezgodny z historycznym tłem architektonicznym Poznania, udany jednak jako wyraz potęgi i władzy, a jako taki fundowany był przez cesarza Wilhelma i władze niemieckie. Zamek ten miał stanowić niejako symbol warowni cesarstwa niemieckiego na ziemi polskiej. Przed zamkiem obszerny dziedziniec. Na zewnątrz plaskorzeźby archaizowane, przedstawiające sceny z mitologii greckiej i sag germańskich. Front części środkowej zdobią na wysokości I piętra posągi margrabiego Gerona, cesarzy Henryka II i Fryderyka Rudobrodęgo oraz Władysława II. Geron był znanym pogromcą zachodniej słowiańszczyzny, Henryk II przeciwnikiem Bolesława Chrobrego w walce o dorzecze Odry, cesarz Fryderyk Rudobrody prowadził walki o zawojowanie słowiańszczyzny i miał podejść aż pod Poznań, a książę Władysław II znalazł się na zamku dlatego, że ułatwił germanizację Śląska. Wieża dość wysoka (73 m). We wnętrzu najważniejsza kaplica zamkowa w stylu bizantyjskim, przypominająca sławną Capella Palatina w Palermo, bardzo efektowna. Szczególnie dobre i cenne mozaiki. Mozaiki te błyszcą niezwykłą siłą kolorów zwłaszcza przy świetle lamp. Przedstawiają one Chrystusa, Mojżesza z tablicami przykazań, Salomona, Dawida. Na łuku tęczowym druga postać Chrystusa na tronie, obok niego postacie symboliczne przedstawiające władzę, cnotę, panowanie

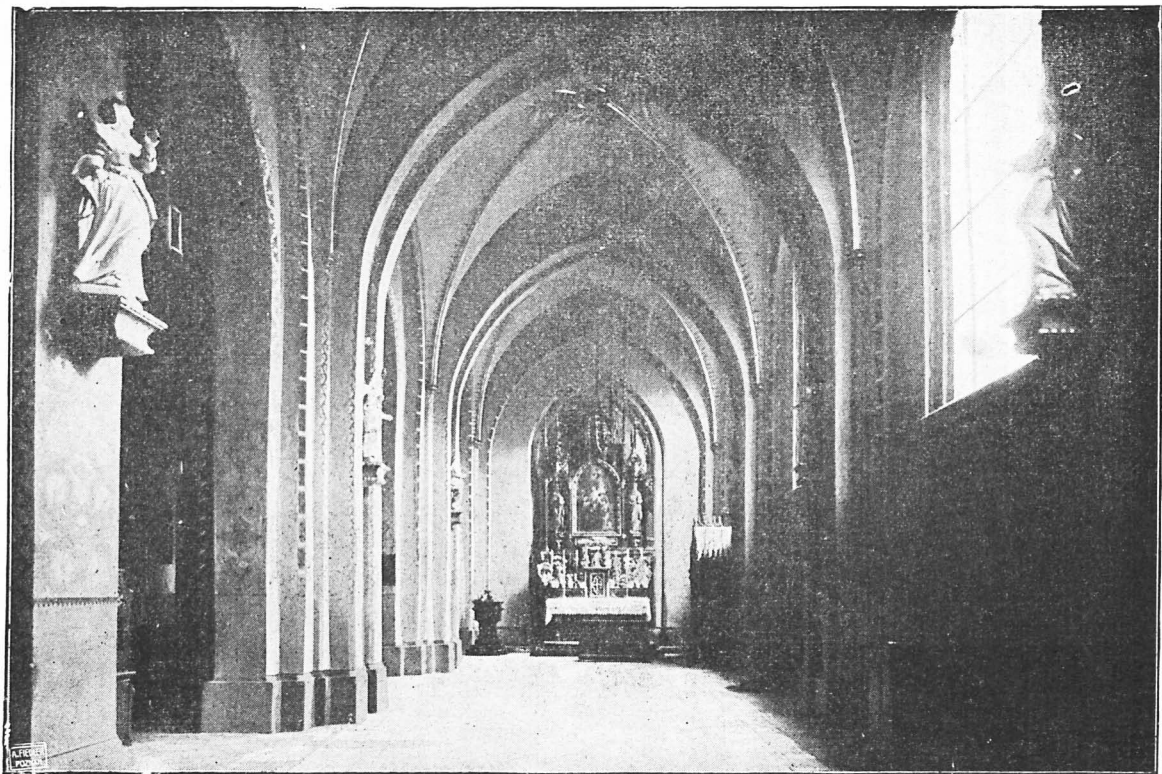
KOŚCIÓŁ BOŻEGO CIAŁA w POZNANIU.

i kościół. Wnętrze łuku tęczowego zdobią u podstaw postacie Św. Piotra i Pawła. Po bokach sceny z życia Jezusa Chrystusa, a po dalszych ścianach różne symbole cnót, 4 archaniołów i 4 proroków (Jeremiasz, Izajasz, Ezechiel i Daniel) na tle kopuły. Wogóle śliczna gra barw, światła, złota, marmuru. Z dalszych części wnętrza ciekawa jest sala tronowa o wymiarach 20×30 m z olbrzymimi oknami. Ogromne, niezwykle ciężaru dywany. W salach i krużgankach płaskorzeźby, obicia, makaty i t. d. złożone według wzorów i podań skandynawskich lub średniowiecznych zabytków niemieckich. W salce obok sali tronowej ciekawy obraz historyczny Knorra, przedstawiający Rynek poznański i ludzi tutejszych z r. 1830. Dawne pokoje rodziny cesarskiej są zachowane na ogół w pierwotnem uposażeniu. Zamek mieści obecnie pokoje Prezydenta Rzeczypospolitej, w których Prezydent co pewien czas przebywa, i Collegium Maius Uniwersytetu.

Muzeum kościelne usunięte obecnie z Zamku założone zostało w roku 1898 przez arcybiskupa Florjana Stablewskiego w celu zachowania licznych drobnych zabytków kościelnych archidiecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej, którymby w rozproszeniu groziło zniszczenie lub zapomnienie. Liczne obrazy, rzeźby, figury, pomniki kościelne, częściowo z czasów średniowiecznych sięgające, ornaty, gobeliny, chorałowie, srebra kościelne, lichtarze, dzwony, krzyże i inne aparaty kościelne, piękny zbiór pasów słuckich i innych.

Zamek stanowi niejako ośrodek reprezentacyjnej części nowego miasta, wyposażony w piękne budowle i plantacje. Naprzeciwko zamku okazałe gmachy Ziemstwa Kredytowego i Dyrekcji Poczty i Telegrafów dostosowane architekturą do Zamku. Oba gmachy projektował architekt Schwechten, który prowadził budowę Zamku. Za gmachami temi staje obecnie okazały dom Wyższej Szkoły Handlowej projektowany przez architekta Adama Ballenstedta. W dalszym ciągu Dyrekcja Kolei, naprzeciw Parku Marcinkowskiego, zgrabna budowla w formach barokowych prezentująca się wytwornie. Wewnątrz piękna hala. Naprzeciwko **Parku Marcinkowskiego** stanowiący jedno z ogniw łańcucha zieleni naokoło starego miasta. Szczególnie pięknie położony mały staw. Za Parkiem Marcinkowskiego przy ul. Towarowej stary **ementarz św. marciński**, na którym spoczywa duży szereg zasłużonych mieszczan poznańskich. Kilka ciekawszych pomników grobowych.

Przy ul. Artyleryjskiej narożnik ul. Franciszka Ratajczaka **Wielkopolskie Muzeum Wojskowe**. Zaczątek Muzeum tego stanowiło tak zwane Muzeum Hindenburga, założone w czasie wojny. Lwia część zbiorów nagromadzona została w czasach polskich. Ciekawe zbiory historyczne dotyczą

51 NAWA W KOŚCIELE ŚW. MARCINA. Kościół św. Marcina zalicza się do najstarszych w Poznaniu. Założony w 1. połowie 13. wieku. Z powodu częstego zniszczenia często odnawiany i zmieniany, dzisiaj zdeformowany. W nawach zachowały się piękne sklepienia gwiazdowe późnogotyckie. Restaurowany ostatnio w najnowszych latach. Otrzymał teraz wieżę.

walk o niepodległość za czasów Napoleona, powstań listopadowego, poznańskiego, styczniowego, wielkopolskiego, wojny międzynarodowej 1914-1918, dalej w licznych i ciekawych okazach broni i amunicja, medale, ordery, znaki, mundury, sztandary, pamiątki wojskowe, wojenne i narodowe, działy techniczno-wojskowe, służba informacyjna, plakaty, odezwy, osobne oddziały pułków i dywizji, obrazy, rzeźby. Muzeum umieszczone jest na razie w skromnych i nieodpowiednich lokalach, zasługuje jednakże ze względu na zbiory swoje na baczną uwagę.

Przy ulicy ogrodowej mały kościółek staroluterski zbudowany w r. 1886 w formach stylu gotyckiego bez większej wartości artystycznej. Od ul. Ogrodowej do Półwiejskiej sięga cmentarz ewangelicki, na którym spoczywają między innymi niektórzy znani mieszczanie polscy wyznania kalwińskiego. Przy ul. Św. Marcina stoi kościół **Św. Marcina**. Jest to jeden z najstarszych kościołów poznańskich. Wiadomo bowiem, że przed założeniem miasta królewskiego na lewym brzegu Warty istniał obok kościołów św. Wojciecha i św. Gotarda również kościół św. Marcina a naokoło niego osada stanowiąca do roku 1797 osobną jurysdykcję proboszcza św. marcińskiego. Z pierwotnej budowli nie pozostało żadnych śladów. Budowa dzisiejsza pochodzi w zasadniczych swych częściach z początku XVI wieku. Kościół późno-gotycki zniszczony został następnie w czasie wojen szwedzkich i wojen domowych tak, że w postaci obecnej wygląda swój zawdźwięcza renowacjom ostatnich wieków, a głównie XIX wieku, kiedy został w poważnej mierze zdeformowany w sposób niekorzystny. Utrzymał się późno-gotycki system trzynawowy, piękne sklepienia gwiazdowe w nawach bocznych. Część północnej nawy i presbiterjum posiadają sklepienia z końca XVII wieku. W najnowszych latach dokonano znaczniejszej rozbudowy kościoła zacierając niekorzystne zmiany XIX wieku oraz zbudowano wieżę według projektu architekta Stefana Cybichowskiego. Polichromię wykonał artysta-malarz Smogulecki. Przy kościele piękny pomnik Adama Mickiewicza. Jest to odlew pomnika wykonanego z kamienia przez Władysława Oleszczyńskiego. Figury chłopca i dziewczęcia są dłuta artysty-rzeźbiarza Władysława Marcinkowskiego. Pomnik Mickiewicza w wykonaniu Oleszczyńskiego odsłonięty został dnia 9 maja 1859 roku po długich staraniach komitetu, który już w roku 1856, to znaczy tuż po śmierci wielkiego poety powziął myśl ufundowania pomnika, lecz z powodu utrudnień ze strony rządu pruskiego zamiaru od razu wykonać nie mógł. Na czele komitetu stał zasłużony lekarz poznański Dr. Matecki. Pomnik stanął na gruncie kościelnym, ponieważ władze nie pozwoliły go stawić na pla-

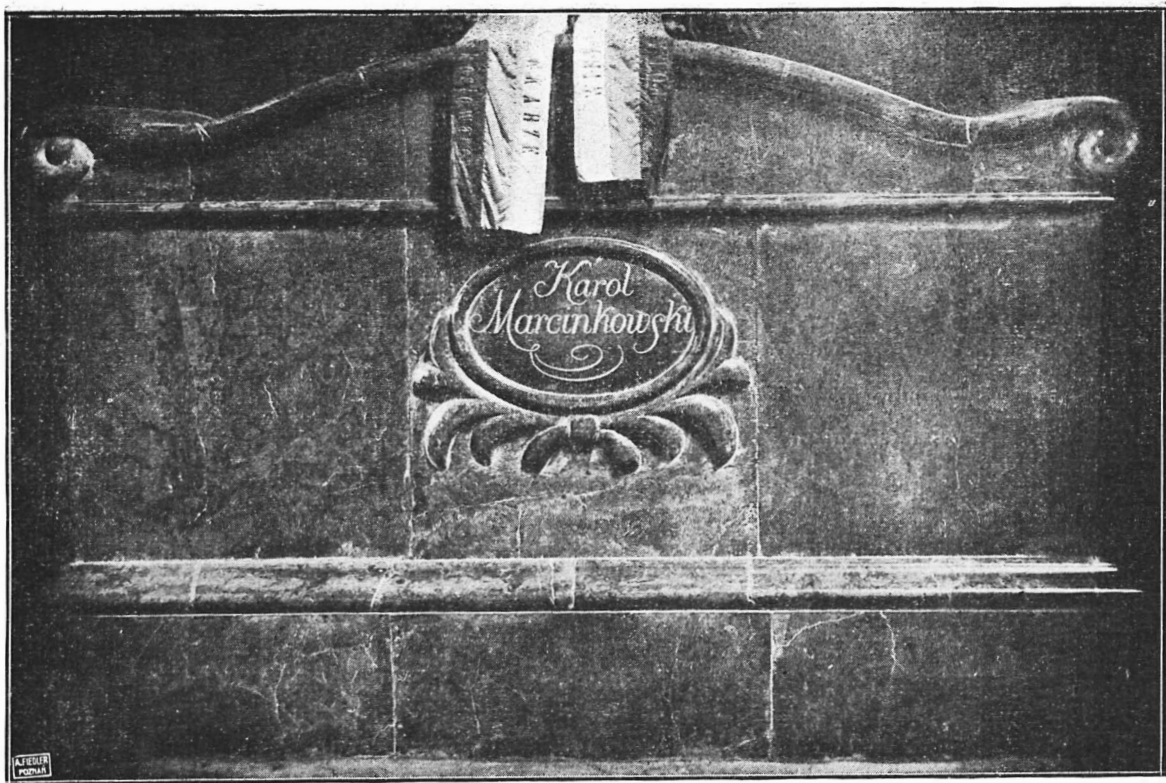

51 * KOŚCIÓŁ I SZPITAL PRZEMIENIENIA PAŃSKIEGO. Dawny kościółek i klasztor Bernardynek. Klasztor powstał w w. 15, kościół późnogotycki zbudowany w w. 16, w obecnej postaci głównie z 17 w. Klasztor z tegoż wieku, w nowszych czasach przebudowywany i rozszerzony. Po kasacji klasztorów w początkach 19 wieku oddany SS. Miłosierdzia, które prowadzą tutaj szpital.

cu publicznym, jak ze strony polskiej projektowano. W końcu XIX wieku dzięki pomocy finansowej obywatela poznańskiego Plewkiewicza, został dokonany odlew i ustawiony wraz z nową podstawą pomnika, a pomnik pierwotny oddany Towarzystwu Przyjaciół Nauk, które ustawiło go na podwórzu swojej nieruchomości przy ul. Seweryna Mielżyńskiego. Pomnik Adama Mickiewicza był miejscem licznych demonstracji narodowych ludności polskiej za czasów niemieckich i jest dotychczas najwybitniejszym pomnikiem na terenie miasta Poznania.

Przy Alejach Marcinkowskiego, nawprost wylotu ulicy Podgórznej wznosi się **fontanna Hygiei**. Pomnik ten poświęcony jest pamięci Priessnitza, który wprowadził wodę jako środek leczniczy. Pomnik stawił hrabia Edward Raczyński w podziękowaniu za uzdrowienie ciężko chorego syna, umieścił na cokole medaljon z głową Priessnitza i aforyzm grecki „Ariston men hydor“ (nie lepszego nad wodę). Pomnik stał pierwotnie w innym miejscu Alei Marcinkowskiego, a mianowicie między pocztą a Starostwem Krajowym. Stanowił on jeden z ważnych punktów wodociągów drewnianych, które w pierwszej połowie XIX wieku fundował hrabia Edward Raczyński miastu Poznaniowi, aby ulepszyć stosunki higieniczne w mieście. Postać niewieścia umieszczona na cokole zrazu nie stanęła na nim, ponieważ fundator rozgoryczony atakami niesłusznymi niektórych deputowanych sejmu prowincjonalnego w sprawie budowy złotej kaplicy w Katedrze, pomnika tego nie wykończył. Postać Hygiei fundował dopiero wnuk jego również hrabia Edward Raczyński z Rogalina w roku 1908. Postać ta nosi rysy żony Edwarda Raczyńskiego starszego Konstancji. Wykonana jest ona jako kopia pomnika przy kościele w Zaniemyślu stawionego na grobie fundatora wodociągów poznańskich.

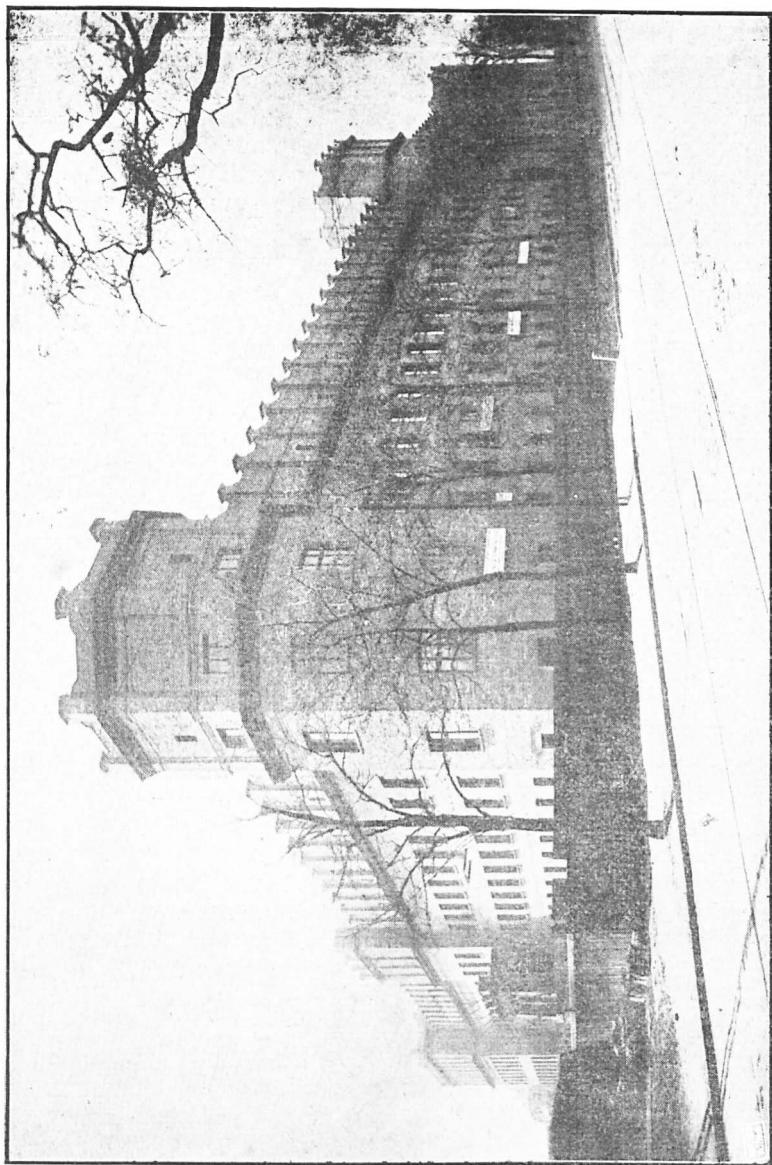
Przy narożniku Alei Marcinkowskiego i ulicy Nowej mieści się **Bazar**. Bazar stawiony został w roku 1842 z inicjatywy Dr. Karola Marcinkowskiego, sławnego mieszczanina poznańskiego, jednego z wodzów społeczeństwa wielkopolskiego w pierwszej połowie XIX wieku. Karol Marcinkowski był wprawdzie uczestnikiem powstania listopadowego oraz gorliwym pracownikiem konspiracji narodowej, niepodzielał jednakże panującego w pierwszej połowie XIX przekonania, że wszystkie wysiłki narodowe skierowywać należy ku zbrojnemu wywaleniu niepodległości Polski a wyprzedzał zasadami swemi czas swój o tyle, że wymagał pracy u podstaw, pracy skoordynowanej na wszystkich pozycjach ruchu narodowego. W początkach XIX wieku społeczeństwo wielkopolskie zatraciło swą siłę gospodarczą a w szczególności postradało niemal zupełnie stan średni. Nie dostawało ani rzemieślników, ani kupców, ani inteligencji

GROBY ZASŁUŻONYCH W KOŚCIELE ŚW. WOJCIECHA. Dzięki zastudze ks. proboszcza Kościelskiego założono w kościele św. Wojciecha „Skatkę“ poznańską. W pierwszym grobie zasłużonych złożono w r. 1923 prochy wielkiego syna Poznaniu, Karola Marcinkowskiego.

zawodowej wśród ludności polskiej. Uznając stan ten jako niekorzystny dla narodu polskiego i szukając podstawy do wzmocnienia życia polskiego w miastach, starał się Karol Marcinkowski skierować żywioł polski ku zawodom mieszczańskim, to jest rzemiosłu, handlowi i zawodom wyzwolonym. Zgodnie z programem tym ufundował Towarzystwo Pomocy Naukowej dla kształcenia tak zwanej inteligencji zawodowej polskiej oraz Bazar jako ośrodek handlu polskiego, tudzież ośrodek towarzyski polski. Zadaniom tym służył Bazar w całej pełni, i jakkolwiek wysiłek ten sam nie starczył do wzmocnienia pozycji gospodarczej żywiołu polskiego, był jednakże widomym zaczątkiem systemu, który od siódmego dziesięciolecia XIX wieku przyjęty został jako obowiązek obrony narodowej i który w efekcie stworzył znaczny handel i przemysł polski w miastach, gdy równocześnie T-wo Pomocy Naukowej umożliwiło wykształcenie znacznego szeregu inteligentów zawodowych. Gmach główny Bazaru stanął frontem do ulicy Nowej, rozbudowy od strony Alei Marcinkowskiego dokonano w końcu XIX wieku. Gmach pierwotny projektował budowniczy Schinkel, budowę wykonał budowniczy Krzyżanowski, skrzydło projektował architekt Roger Sławski. W Bazarze mieszczą się składy handlowe, hotel oraz lokale Kola Towarzyskiego. Kolo Towarzystwie jest spadkobiercą kasyn polskich wywodzących się z ruchu konspiracyjnego pierwszych lat po okupacji pruskiej w roku 1815. Przez Kolo to przeszły wszystkie aktywniejsze jednostki polskie, jakie brały udział w pracach społecznych XIX wieku. Z tamąd w wielkiej części wychodziły dyrektywy działania społeczeństwa polskiego. Obecny front Bazaru zwrócony jest w stronę placu Wolności.

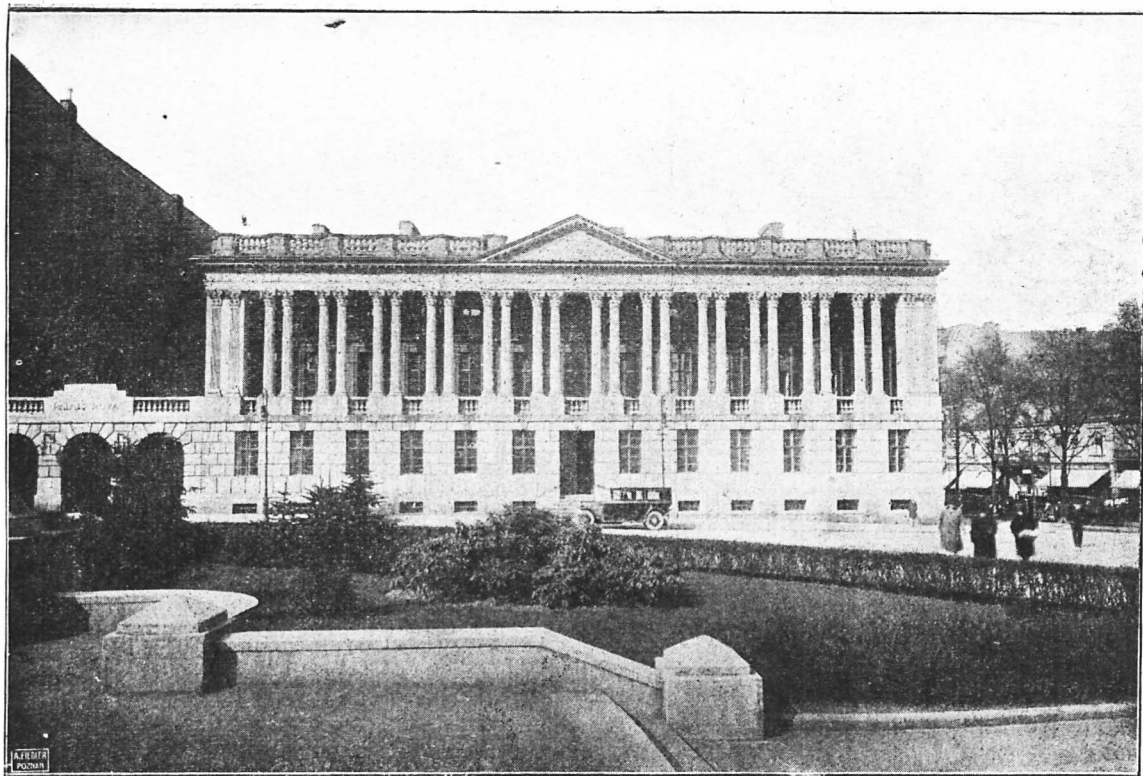
Plac Wolności powstał przy rozszerzeniu miasta poza mury średniowieczne dokonaniem po pożarze miasta w roku 1803. Założony został jako plac centralny tak zwanego nowego miasta, które pozatem posiadało analogiczny plac tylko z postaci rynku Nowomiejskiego, przyczem plac Wolności był placem produkcyjnym. Dzisiaj plac Wolności stanowi centrum handlowe miasta Poznania i jest równocześnie zasadniczym placem reprezentacyjnym. Ozdobne i umiejętne urządzenie swe zawdzięcza plac Wolności obecnym rządowi polskim w mieście. Wokół placu gromadzą się nowoczesne magazyny, banki oraz kilka gmachów publicznych. Od strony wschodniej przy Alejach Marcinkowskiego wznosi się gmach Muzeum Wielkopolskiego. **Muzeum Wielkopolskie** pobudowane zostało w latach 1900-1903 przez samorząd krajowy jako muzeum prowincjonalne według planu Hinckeldeyna we formach renesansowych. Od roku 1923 mieści się w gmachu tym tylko część zbiorów Muzeum Wielkopolskiego, a mianowicie dział sztuki i niektóre drobniejsze działy muzealne.

I. STYTUT CHEMICZNY UNIWERSYTETU.
Największy budynek stawiony przez młody jeszcze uniwersytet poznański. Wznosi się przy ul. Grunwaldzkiej.

W holu rzeźby: Szymanowski (pochód na Wawel, Chopin), Laszczka, Haupt, Rożek i inni. W parterze po lewej ręce sztuka stosowana japońska i chińska, gabinet numizmatyczny, medale, kobierce, przemysł artystyczny, jak meble, skrzynie, aparaty kościelne, wyroby złotnicze, ceramika, szkło. Z prawej strony dział towarzystwa ludoznawczego: stroje i sztuka ludowa. Dział ten zawdzięcza swe powstanie i rozwój p. Wiesławie Cichowiczównie. Na piętrze wspaniała galerja obrazów, której początek stanowiła galerja ufundowana przez Atanazego Raczyńskiego, który pierwotnie zamierzał obok Biblijoteki Raczyńskich zbudować gmach dla tej galerji. W r. 1923 włączono również zbiory T-wa Przyjaciół Nauk. Niezmiernie cenny szereg dzieł dawnych mistrzów wszystkich narodów — w tej dziedzinie jedna z najpiękniejszych galeryj polskich, — nadto zbiór obrazów nowszych, w części niemieckich, oraz galerja pierwszorzędných polskich obrazów nowoczesnych skrzynnie uzupełniana corocznie. W suterrenach: grafika. Biblijoteka i czytelnia specjalna w Muzeum (szczegóły o zbiorach zawierają katalogi Muzeum).

Naprzeciw Muzeum stoi śliczny neoklasyczny gmach **Biblijoteki Raczyńskich**. Gmach ten stawiony został w latach 1828/29 przez Edwarda hrabiego Raczyńskiego, który darował go miastu i równocześnie ufundował cenną biblijotekę noszącą nazwę Biblijoteki Raczyńskich. Nad kondygnacją parterową ozdobiony jest front 12 parami słupów korynckich z lanego żelaza. Całość stanowi wrażenie piękne i ściśle stylowe. Jest to jedyny gmach prawdziwie artystyczny, jaki stanął w wieku XIX w Poznaniu. Niestety nie dostosowano otoczenia do budynku, który jest najpiękniejszą ozdobą Placu Wolności i pobliskiej dzielnicy. Biblijoteka Raczyńskich otrzymała od fundatora w r. 1829 kapitał na utrzymanie oraz znaczne zapasy zbiorów fundatora, powiększone później przez licznych ofiarodawców i przez zakupy biblijoteki. Dzisiaj posiada biblijoteka około 100 000 w przewadze wartościowych tomów. Duży szereg rękopisów, dokumentów i inkunabul. Pierwszym biblijotekarzem był znany historyk miasta Poznania Józef Łukaszewicz, następcami jego byli prof. Popliński oraz Sosnowski. Obecny dyrektor biblijoteki Antoni Bederki od przeszło 30 lat czynny jest w biblijotece Raczyńskich. Gmach biblijoteki w małej tylko części używany był za czasów niemieckich na cele biblijoteczne. Gdy wskutek inflacji powojennej biblijoteka z funduszów własnych utrzymywać się nie mogła, przyjęło ciężar jej utrzymania miasto Poznań i wyposażyło tak hojnie, że biblijoteka mogła w szybkim tempie rozszerzać czytelnię i magazyny. W latach 1925 — 1929 dokonano znacznych napraw i rozszerzono biblijotekę do trzykrotnych rozmiarów co do pomieszczenia, odnowiono stare

BIBLIOTEKA RACZYŃSKICH. Gmach wystawiony w r. 1828 o formach klasycznych. Najpiękniejszy budynek poznański 19. wieku. Mieści bogatą, zasłużoną Bibliotekę Raczyńskich, fundowaną w r. 1829. Gmach i biblioteka fundowane przez Edwarda Raczyńskiego, wielkiego syna i dobrodzieja miasta Poznania.

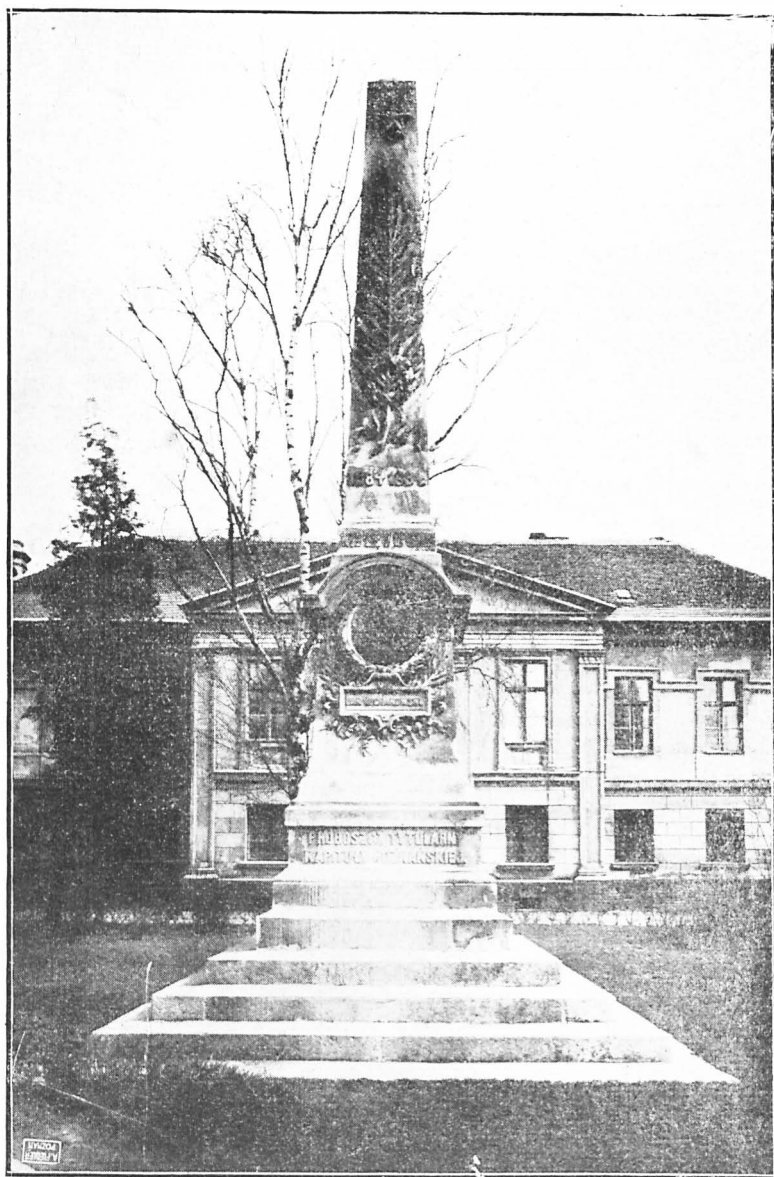
sale i urządzono nowe z pełnem zachowaniem szlchetnego stylu wnętrza do tego pałacu bibliotecznego.

Przy Alejach Marcinkowskiego pomiędzy pocztą a Starostwem Krajowem stawiono w r. 1909 **fontannę Kronthala**. Fontanna ta jest dziełem rzeźbiarza Hugona Lederera, jest naogół dobrym okazem nowoczesnej fontanny z smakiem zbudowanym. Gmach Starostwa Krajowego w początkach swych t. j. około połowy XIX wieku był siedzibą dawnego Ziemstwa Kredytowego w Poznaniu.

Przy Placu Wolności nr. 18 stoi tak zwany Dom Przemysłowy, zbudowany w nowszym czasie w tej samej mniej-więcej tendencji co Bazar, a mianowicie jako siedziba polskich przedsiębiorstw gospodarczych. Przy Placu Wolności nr. 18 oraz przy Placu Wolności nr. 14a mieszczą się wystawy sztuki T-wa Przyjaciół Sztuk Pięknych oraz Wielkopolskiego Związku Artystów. Na samym placu Wolności stoi gmach dawnego teatru miejskiego, tak zwany **Stary Teatr**. Dzieje teatru w Poznaniu sięgają czasów Stanisława Augusta. W dwóch ostatnich dziesiątkach lat istnienia pierwszej Rzezypospolitej pracuje już teatr polski pod kierownictwem Srokowskiego i Truskolawskiego i przy intensywnej pomocy Wojciecha Bogusławskiego na terenie poznańskim. Gdy Poznań przypadł do Prus, zjechała grupa niemiecka, która odtąd rywalizowała z teatrem polskim. Gmach teatralny stawiono w roku 1804 ze składek obywatelskich w głównej mierze. I w gmachu tym częściowo dawano także spektakle polskie. Pierwotny budynek okazał się z biegiem czasu niewygodnym, wobec czego przebudowano go kilkakrotnie, a ostatecznie w latach 1877-1879 stawiono budynek nowy, dotychczas zachowany, choć przebudowany na składy i biura. Nowy budynek wykonano według planu budowniczego miejskiego Stenzla w formach renesansu. W krótkim czasie i ten teatr okazał się przestarzały, w miejsce jego wybudowano Teatr Wielki.

Narożnik placu Wolności, ul. 27. Grudnia i ul. Franciszka Ratajczaka jest miejscem o wybitnem znaczeniu historycznem, tam bowiem rozegrała się główna potyczka pomiędzy powstańcami polskimi a wojskiem niemieckiem w dniu wybuchu powstania wielkopolskiego, 27 grudnia 1918. Dla upamiętnienia faktu tego wbudowano w roku 1928 w kamienicy narożnikowej placu Wolności i Fr. Ratajczaka, tablicę pamiątkową ku czci pierwszych poległych, Franciszka Ratajczaka i Antoniego Andrzejewskiego. Przy ulicy Franciszka Ratajczaka **Biblioteka Uniwersytecka**. Biblioteka ta powstała jako biblioteka samorządu krajowego w roku 1898, a gmach jej zbudowany został w roku 1902 w formach stylu renesansowego według planów Hinckelleyna i Zeiglera. Po utworzeniu uniwersytetu w Poznaniu biblioteka zamieniona

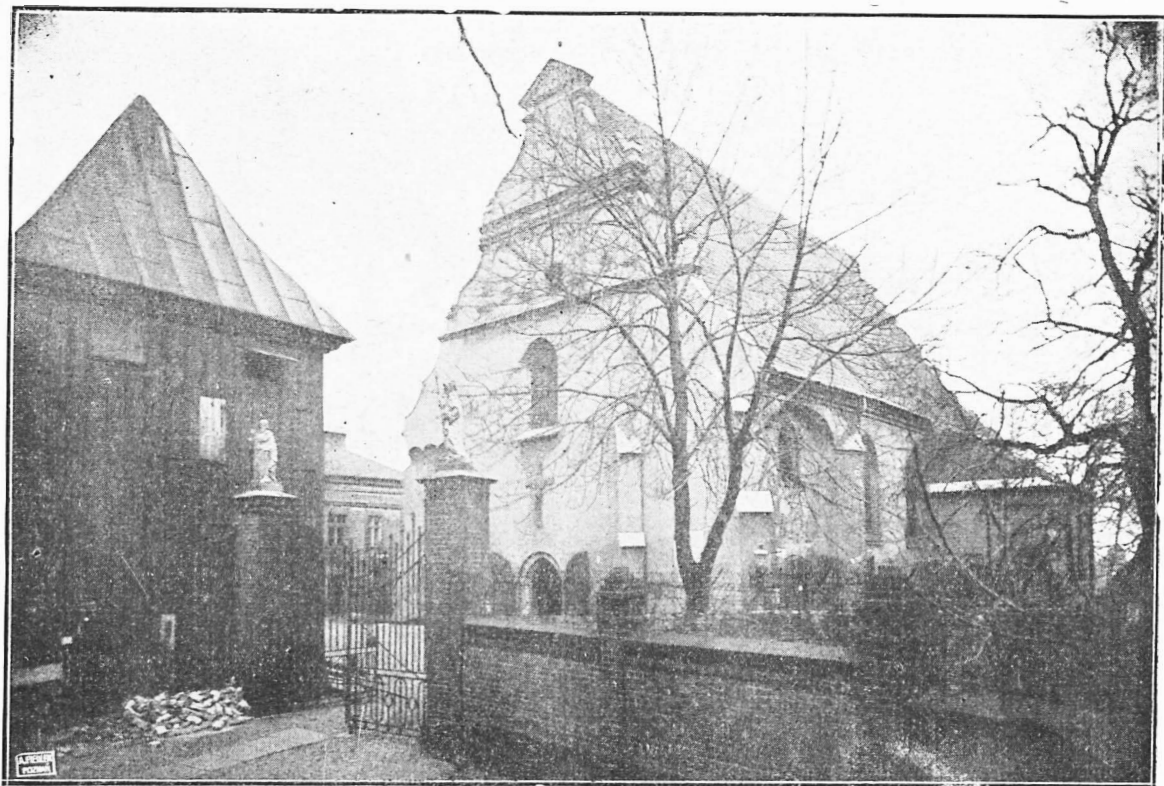
PCMNIK JANA KOCHANOWSKIEGO.

Stawiony w roku 1884, w 300 rocznicę zgonu wielkiego poety, który był proboszczem tytularnym kościoła katedralnego. Medalion wykonany przez rzeźbiarza Wiktora Brodzkiego.

została na uniwersytecką. Urządzona ściśle nowoczesnie największa biblioteka w Poznaniu.

Przy ulicy Seweryna Mielżyńskiego **Muzeum Wielkopolskie Oddział Prehistoryczny**. Muzeum to znajduje się w gmachu T-wa Przyjaciół Nauk. T-wo Przyjaciół Nauk powstało w roku 1857 z inicjatywy Dr. Kazimierza Szulca a przy poparciu Tytusa hr. Działyńskiego i licznych pracowników społecznych i naukowych na terenie Wielkopolski. Na czele Towarzystwa stali Karol Libelt, August Cieszkowski, Ks. Edward Likowski, Heljodor Święciecki. T-wo to było przez długi czas jedyną a poważną placówką nauki polskiej w Wielkopolsce. W roku 1870 ofiarował Seweryn hr. Mielżyński Towarzystwu na własność piękny zbiór obrazów polskich, a w roku 1872 zakupił dla Towarzystwa grunt pod własny gmach, po jego śmierci pobudował Józef hr. Mielżyński przy pomocy ofiar obywatelskich gmach muzealny. Muzeum nagromadziło duże zbiory archeologiczne, wielką galerję obrazów, bogate okazy przyrodnicze i pamiątki kulturalno-społeczne. W najnowszych latach włączono zbiory Muzeum Mielżyńskich do Muzeum Wielkopolskiego. Przy sposobności tej podzielono Muzeum Wielkopolskie na trzy oddziały. W gmachu dawnego Muzeum Wielkopolskiego umieszczono dział sztuki, w gmachu Muzeum Mielżyńskich oddział prehistoryczny, a Muzeum Przyrodnicze w budynku powystawowym na terenie Ogrodu Zoologicznego. Muzeum Prehistoryczne posiada bogate i systematycznie ułożone zbiory licznych wykopalisk i wiele ciekawych zabytków prehistorycznych, znalezionych głównie na terenie województwa poznańskiego. Dla studjum najdawniejszej przeszłości ziemi wielkopolskiej muzeum to ma znaczenie podstawowe. Towarzystwo Przyjaciół Nauk zgromadziło oprócz muzealnych, także bardzo cenne zbiory biblioteczne. **Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk** stanowi obecnie organizacyjnie część biblioteki uniwersyteckiej, umieszczona jest wszakże oddzielnie. Obok biblioteki uniwersyteckiej i biblioteki Raczyńskich najpoważniejsza biblioteka poznańska.

Na placu Nowomiejskim **fontanna Perseusza**. Fontanna ta stawiona została w roku 1891 na upamiętnienie pobytu cesarzowej Wiktorji, która przybyła do Poznania w czasie wielkiej powodzi i spowodowanej przez nią klęski mieszkańców miasta Poznania. Fontannę tę wykonał rzeźbiarz Jan Phuhl. Dzieło poważne przedstawia Perseusza uwalniającego Andromedę z rąk potwora, przeciw któremu Perseusz zwrócił twarz Meduzy. Przy placu Nowomiejskim gmach Krajowego Stowarzyszenia Ogniwego, budynek nowszy, architektonicznie nieciekawy. Krajowe Stowarzyszenie Ogniwowe jest bardzo starą na terenie Wielkopolski instytucją ubezpieczeniową, powstało bowiem w roku 1804 i wyposażone jest

KOŚCIÓŁ ŚW. WOJCIECHA. Jeden z najstarszych kościołów poznańskich. Istniał w pierwszej połowie 13. wieku. Budowa gotycka i późnogotycka z 15. i początku 16. wieku. Piękne sklepienia. Cenna płaskorzeźba z drzewa: Wniebowzięcie Panny Marii. Efektowna polichromja Procajłowicza, witraże są reprodukcjami krakowskich, Wyspiańskiego i Mehoffera.

w pewne przywileje ułatwiające mu konkurencję z towarzyszami prywatnymi względnie w walce z pożarami. Przy ul. Solnej znajduje się wśród magazynów wojskowych stary śpiężnik tak zwany magazyn napoleoński.

Przechodząc ul. Babińskiego przez plac Działowy dochodzimy do wzgórza, na którem stoi kościół Św. Wojciecha. Kościół ten należy do najstarszych w mieście. Zbudowany został przed założeniem miasta królewskiego, i istniał zapewne w pierwszej połowie XIII wieku. Osiedle przy Św. Wojciechu stanowiło przez długie wieki osobną jurysdykcję proboszcza św. wojejeskiego. Kościół położony bardzo pięknie, gotyk trzynawowy o sklepieniu gwiaździstym. Budowa obecna pochodzi z końca XV i początku XVI wieku. Kaplica z południowej strony i zakrytyja dodane zostały w wieku XVIII. Część prac, a zwłaszcza szczyty zachodni i wschodni pochodzą z czasów renesansowych. W jednym z ołtarzy bocznych piękna późno-gotycka rzeźba z drzewa, przedstawiająca Wniebowzięcie N. Marji Panny. Polichromia nowoczesna wykonana przez Procajłowicza, witraże Mehoffera przedstawiają Św. Wojciecha, Św. Salomeę i Św. Barbarę. Ostatniego odnowienia dokonano w latach najnowszych. Równocześnie stworzono w kościele Św. Wojciecha tak zwaną Skalkę wielkopolską. Pierwszym zasłużonym, którego prochy umieszczono w kościele, był Karol Marcinkowski (1923). Ponadto spoczęły w grobach zasłużonych zwłoki Józefa Wybiekiego, Andrzeja Niegolewskiego i Amilkara Kosińskiego. Szczałki Michała Sokolnickiego, które również miały spocząć na tem miejscu, nie zostały odnalezione. W skarbcu kościoła wielka monstrancja gotycka, piękny kielich renesansowy, wspaniałe ornaty. Z emmentarza okalającego kościół piękny widok na miasto.

Naprzeciw kościoła Św. Wojciecha wznosi się kościół **Św. Józefa**. Na miejscu tem stał w średniowieczu kościół Św. Jerzego, później zbór braci czeskich. Kościół obecny zbudowali Karmelici bośni razem z klasztorem w drugiej połowie XVII wieku. Ładny budynek barokowy, o dobrych proporcjach, nieprzeladowany dekoracją. Wyposażenie skromne. Karmelici zostali usunięci przy sekularyzacji, następnie używano kościół i klasztor na cele wojskowe a później zamieniono kościół na ewangelicki garnizonowy. W roku 1919 przywrócony został kościołowi katolickiemu i jest obecnie katolicką świątynią garnizonową. Gmach poklasztorny mieści w sobie obecnie biura wojskowe. Dawny ogród poklasztorny należy obecnie do D. O. K. VII.

Na północy miasta centralne zabudowania forteczne. Cytadela poznańska uważana była za bardzo silną warownię. Fortyfikacja nowoczesna miasta Poznania wykonana została w okresie 50 lat od roku 1828 począwszy, jednakże zanim

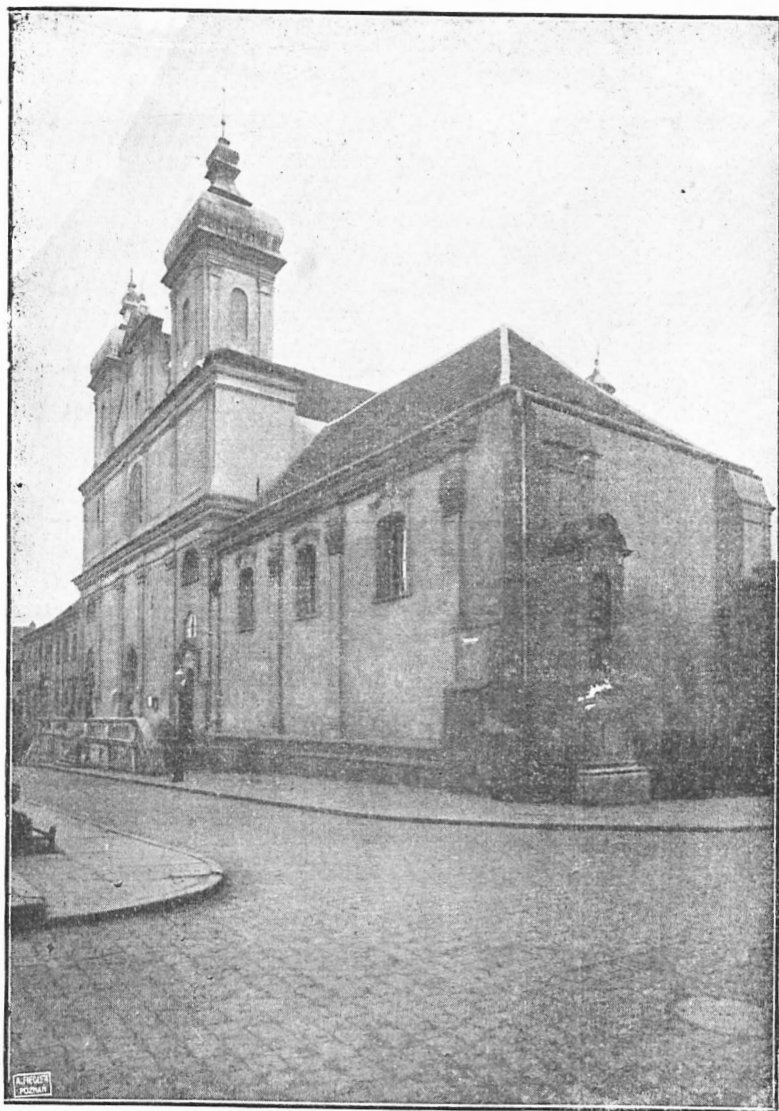
KOŚCIÓŁ ŚW. JÓZEFA.

Na wzgórzu św. Wojciecha. Niegdyś kościół Karmelitów bosych. Bułowa z 17. w. Regularny, dobry barok. Po kasacji zakonu w początkach 19 w. zamieniony na magazyn i koszary, później na ewangelicki kościół garnizonowy, za czasów polskich służy jako katolicki kościół garnizonowy.

prace dobiegały końca, okazało się, że wartość obronna fortecy była mała. W Cytadeli tej więzieni byli między innymi patryjoci polscy, którzy byli zawikłani w konspirację 1846 roku. W marcu tegoż roku powstańcy polscy wykonali atak na twierdzę poznańską. Obok Cytadeli na stokach fortyfikacyjnych ementarze, z których najwięcej ciekawych nagrobków posiada ementarz Św. Wojciecha. Z ementarzami temi łączą się piękne plantacje drzewne, ocieniające drogę wzdłuż brzegu Warty. Ulubione miejsce przechadzkowe mieszkańców Poznania do **Szeląga**. Na Szelągu nowa strzelnica Bractwa Strzeleckiego, wywodzącego początek swój z r. 1417 (najstarsze znane bractwo kurkowe na terenie Polski). W pobliżu wybudowano w najnowszych latach Spalarnię śmieci, nowoczesny budynek przemysłowy. W Naramowicach wielka szkółka drzew, miejska. Wracając do śródmieścia przechodzimy obok zabudowań przeladowni miejskiej przy forcie na Warcie, obok Rzeźni miejskiej i Targowiska zwierzęcego, zbudowanych około roku 1900 w zgrabnych formach nowoczesnych budowli przemysłowych. Przy ul. Bóżniczej nowa synagoga, budynek nowoczesny w formach stylu maurytańskiego, wystawiony w roku 1908 wedle planu Cremera i Wolfensteina.

Na zachód od Starego Rynku przy Górze Przemysława **kościół Franciszkański**. Franciszkanie przybyli do Poznania w czasie wzmoczenia się ruchu katolickiego na początku XVII wieku. Pierwotnie mieli siedzibę swą na Grobli w miejscu, gdzie obecnie stoi kościół ewangelicki Św. Krzyża. Kościół ten i klasztor zniszczone zostały w czasach wojen szwedzkich 1655-1656. Franciszkanom oddano kościół Św. Rocha na Miasteczku. Niebawem wszakże przenieśli się do śródmieścia, budując kościół w pobliżu zamku przemysławowskiego. Budowę rozpoczęto w roku 1668, a wykończono dopiero w r. 1730. Architektura kościoła zewnętrzna jest skromna, jednakże czyni wrażenie bardzo dodatnie dzięki pięknemu układowi mas. Od strony północnej niskie wieże z hełmami kopułowatymi. Wystrój wewnętrzny bogatszy. Liczne ozdoby malarskie wykonane w wieku XVIII przez Franciszkanina Adama Swacha. W oltarzu obraz Św. Antoniego i kopja Madonny Murilla. Szereg grobowców z końca XVII i z XVIII wieku (Jana Łąckiego, Jana Radomickiego, Katarzyny Skrzetuskiej, Wojciecha Rydzyńskiego i innych). Wogóle dobry okaz kościoła barokowego w Poznaniu. W roku 1928 dokonano ostatniej renowacji.

Na wzgórzu panującym nad starem miastem wznosi się **Zamek Przemysława**. Pierwotny zamek królewski stał po prawym brzegu Warty, na Ostrowie Tumskim. Około połowy XIII wieku przeniósł Przemysł I siedzibę swą na lewy

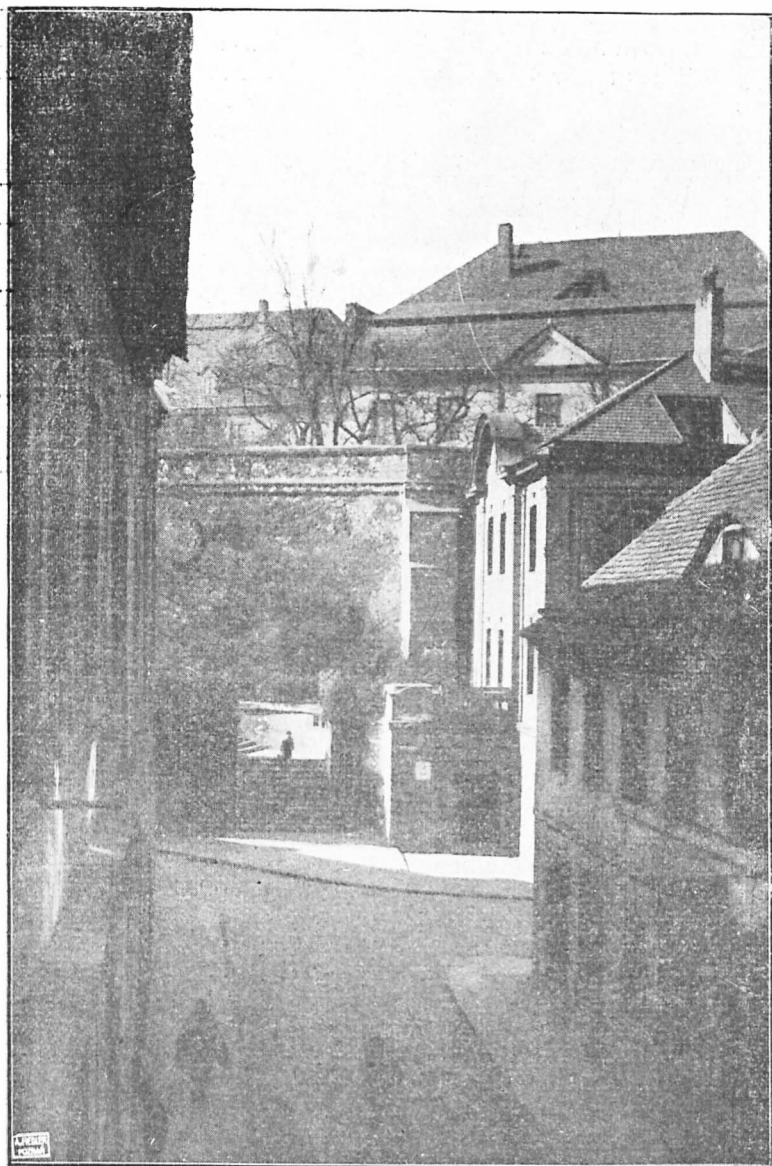
KOŚCIÓŁ FRANCISZKAŃSKI

Zbudowany 1668 — 1730, styl barokowy. Zewnątrz skromny, wewnątrz bogato ozdobiony.

brzeg Warty i stawil nowy zamek z cegly. Z najstarszych murów pozostały tylko drobne szczątki w podziemiach. Z książąt wielkopolskich rezydowali na zamku tym jedynie Przemysł I i II, poczem budynek ten stał się siedzibą starosty generalnego ziem wielkopolskich i tem samem tak zwanym grodem w rozumieniu sądowym. Pewne naprawy względnie rozbudowę przeprowadzono za Kazimierza Wielkiego, po pożarze w roku 1536 (Andrzej z Górk), a gruntownie odbudowano go z gruzów w końcu pierwszej Rzeczypospolitej. Odbudowy tej dokonał Kazimierz Raczyński, generał ziem wielkopolskich, w r. 1783. W formie nadanej mu przez Raczyńskiego gmach ten przetrwał do czasów obecnych. Po upadku pierwszej Rzeczypospolitej używany był jako siedziba sądowa, a w drugiej połowie XIX wieku zamieniony został na gmach Archiwum Państwowego. Archiwum Państwowe w Poznaniu zawiera materiały archiwalne grodzkie, ziemskie i miejskie z Wielkopolski. Najznakomitszym depozytem Archiwum Państwowego jest archiwum miasta Poznania. Przy Zamku Przemysława znajdujemy jeszcze resztki średniowiecznych fortyfikacyj miasta Poznania, a mianowicie mur przy wzgórzu. Inne tego rodzaju zabytki zachowały się jeszcze przy ulicy Podgórznej 12b i przy ulicy Masztalarskiej na dziedzińcu Straży pożarnej. Przy ulicy Ludgardy ustawiono w roku 1928 na dobrze dobranem tle kościoła Franciszkańskiego **pomnik poległych 15 pułku ułanów**. Pomnik przedstawia ułana walczącego na wzór św. Jerzego z smokiem. Wykonany został przez architekta Adama Baliensteda i rzeźbiarza Lubelskiego.

Przy Starym Rynku 78 **pałac Działyńskich**. Pałac ten zbudowała w drugiej połowie XVIII wieku Anna z Radomickich Działyńska, później Władysława Gurowska. Po niej pałac ten przeszedł na rodzinę Działyńskich, z których Tytus i Jan należeli do wysoce zasłużonych dla sprawy narodowej obywateli Wielkopolski. Pałac ten jest najpiękniejszym zabytkiem siedziby wielkomagnackiej z czasów rozkwitu szlachecczyzny. Pod względem stylu wyjątkowo wartościowa budowla XVIII wieku, jakich w Poznaniu mało. Front pałacu o 5 oknach zdobi 6 pilastrów korynckich między oknami. Górą ciągną się atyki wypełnione płaskorzeźbami. Nad szczytem herb i pelikan. Wzdłuż ulicy Franciszkańskiej szereg skarp, które dodają monumentalności. Wewnątrz bardzo piękna sala I piętra zajmująca całą szerokość pałacu. Ornamentacje wewnętrzne w stylu rokoko. Na 2 piętrze piękny kominek z czarnego marmuru. Przebudowy dokonano w r. 1845, a i w latach najnowszych przeprowadza się renowacje zniszczonego zabytku. Rodzina Działyńskich położyła wysokie zasługi około polskich spraw narodowych. Dom ich w Poznaniu był ośrodkiem pracy kulturalnej a także rewolucyj-

FRAGMENT ULICY ZAMKOWEJ.

Starożytny zakątek przy Starym Rynku. Fragment starych murów miejskich.
W głębi zamek Przemysława, obecnie siedziba Archiwum Państwowego.

nej. W piątym dziesięcioleciu XIX wieku uczeni poznańscy wygłosili szereg wykładów naukowych w sali pałacu Działyńskich. W sali tej odbywały się również poważniejsze koncerty. W roku 1866 zorganizowano wystawę obrazów nowych i starych, a nieco później Franciszek Dobrowolski i hr. Engeström urządzili pierwszą większą w Poznaniu wystawę obrazów i rysunków. W roku 1863 pałac Działyńskich był centralą akcji powstańczej w Wielkopolsce. Po wymarciu rodziny Działyńskich przeszedł pałac na Zamojskiego, który włączył go do fundacji narodowej, przez siebie założonej. Naprzeciw pałacu Działyńskich stoi na Rynku **odwach główny**, mały lecz piękny stylowy budynek neoklasycyzy, stawiony w roku 1787 przez Komisję dobrego porządku pod przewodnictwem Kazimierza Raczyńskiego. Nad ładną atyką wśród emblematów wojennych herby króla Stanisława Raczyńskiego oraz miasta.

Główną ozdobą i niejako symbolem miasta jest **Ratusz**. Ratusz poznański był ośrodkiem życia publicznego w Poznaniu lewobrzeżnym. Niewątpliwie ratusz zbudowany został w pierwszych latach po założeniu miasta, jednakże najdalsze ślady zachowane dotychczas w gmachu datują z przełomu XIII i XIV wieku. Najstarszy ratusz murowany pochodził prawdopodobnie z lat 1300-1306. Ratusz ten wczesnogotycki był mniejszy niż obecny, w poziomej formie kwadratu. Wskutek licznych katastrof elementarnych przebudowano go kilkakrotnie. Większa przebudowa nastąpiła przy końcu XV wieku, a następnie w latach 1508-1514 i 1537-1547, ostatnia po wielkim pożarze miasta w roku 1536. Z najstarszej budowli zachowały się niektóre szczątki podziemia a z budowli późnogotyckiej dohła część wieży, odrzwia i t. p. Przebudowa 1537-1547 wykazuje już wczesne formy renesansu. Mimo tych odnowień ratusz niebawem nie wystarczał, już bowiem w roku 1550 podjęto gruntowną odbudowę jego. Rozkwitające i wzbogacone miasto poleciło budować nowy ratusz jako wspaniały gmach reprezentacyjny w stylu renesansu włoskiego. Prace te wykonał w latach 1550-1555 budowniczy miejski Jan Baptysta di Quadro, z pochodzenia Włoch szwajcarski z okolic Lugano. Stawił on okazały dom radziecki, którego kształty zachowały się do dnia dzisiejszego, dzieło tak niepospolite, że ratusz poznański zalicza się do najwspanialszych budowli renesansu włoskiego na północy Europy, a jest niewątpliwie najpiękniejszym zabytkiem architektonicznym całej Wielkopolski. Bogata i szlachetna architektura czynią świetne wrażenie. Ratusz renesansowy zachował starą wieżę późnogotycką. W roku 1685 zbudowano wieżę nową, która słynęła ze swej piękności. Jednakże już w roku 1725 wieża ta została zniszczona przez okropny huragan szalejący wówczas w Poznaniu. Znacznego odnowienia

PAŁAC DZIAŁYŃSKICH.

Najwspanialsza siedziba magnacka przy Starym Rynku, gdzie dawniej pałaców szlachty było więcej. Budowla z 18 wieku, bardzo okazała. Pierwotnie Gurrowskich, potem Działyńskich. Za Działyńskich koncentrował się w pałacu tym ruch kulturalny i rewolucyjny poznański. Obecnie wchodzi w skład fundacji kórnickiej.

ratusza dokonano w końcu istnienia pierwszej Rzeczypospolitej, dzięki inicjatywie Komisji dobrego porządku w latach 1780 do 1785. Wówczas też stanęła wieża obecna. Najnowsza restauracja ratusza przeprowadzona została w latach 1911—1912. Przy renowacji tej nie zachowano niestety dawnej szaty malarskiej, która była znacznie bardziej dostosowana do dzieła renesansowego i czyniła też o wiele korzystniejsze wrażenie aniżeli obecna.

Jednym z arcydzieł wykonanych przez Jana Baptystę di Quadro przy budowie ratusza jest wschodnia fasada frontowa. Przypomina ona wspaniałe budowle pałacowe włoskie i stanowi wielką ozdobę pięknego gmachu. W trzech kondygnacjach pną się strojne arkady, tworząc otwarte krużganki wzdłuż frontu. Układ arkad przedstawia 5 łuków otwartych w 2 dolnych rzędach, a 10 na górnym piętrze. Łuki przedzielone są półkolumnami, których łącznikiem w linii pionowej pomiędzy pierwszym a drugim piętrzem są płaskie pilastry. Po bokach arkad otwartych znajdują się łuki ślepe, wypełnione malaturami. Krata złożona stanowi uwieńczenie arkady. W wysokości 3 piętra ujęta jest płaszczyzna wyniosłej atyki po bokach dwiema 8-miobocznymi wieżyczkami. Ze środka atyki wyrasta także wieżyczka, dawna sygnaturka. Architektura ta upiększona jest dekoracją plastyczną. Dawne freski z wieków XVII i XVIII nie zostały niestety zachowane przy ostatniej renowacji. Obok arkad dolnych napis zawierający początek dokumentu lokacyjnego miasta Poznania. W polach nad łukami arkad postacie alegoryczne, wyobrażające na parterze: cierpliwość, mądrość, miłość, sprawiedliwość, wiarę, siłę i wstrzeźliwość. Pozatem umieszczono dwie postacie żeńskie z historii rzymskiej, Lukrecję i Kleopatrę, mającą symbolizować ofiarę dobrowolną. Nad arkadą napis zawierający ostrzeżenie dla sędziów. Krużganek za otwartymi łukami o sklepieniu krzyżowym, dekorowany skromnie. Na wysokości pierwszego piętra w łukach ślepych obaj apostołowie z herbem miasta, św. Paweł i św. Piotr. Małe pola nad arkadami tego piętra wypełnione są figurami różnych genjuszów. Przy arkadach trzeciego piętra upiększenia armaturowe. Kondygnacja górna obecnie dekorowana ornamentami roślinnymi, upiększona była pierwotnie wizerunkami 8 królów polskich. Również pola łuków ślepych w dolnych piętrach wypełnione były postaciami królewskimi. W południowej wieży wisi dzwon ozdobny z r. 1560. W środku fasady 6-cioboczna piękna sygnaturka z misterną latarnią i kulą złożoną. Pod wieżyczką kartusza z XVIII wieku z inicjałami króla Stanisława Augusta. W wieżycze tej mieści się jeden z zegarów ratuszowych oraz koziołki tradycyjne, występujące przed zegar w godzinę południową.

Strona południowa ratusza zachowała na parterze jeszcze okna z początku XVI wieku. Ściana cała ozdobiona jest podobnie jak cały ratusz zewnątrz, malaturami „al sgraffitto“ o motywach palmetowych i armaturowych. Ścianę południową podpierają 3 skarpy: wschodnia podpira wieżycę południową z starym zegarem słonecznym, a środkowa kończy się sterczyną kominową, udekorowaną trzema złożonymi głowami, mającymi przedstawiać Lecha, Czecha i Rusa lub też Światowida. Po stronie zachodniej łączy się stary ratusz z nowym za pomocą wiaduktu dostrojonego dekoracyjnie do starego ratusza. Od strony północnej wybudowano przy ostatniej restauracji halę arkadową i kilka składzików w miejsce dawniejszych chaotycznie przyczepianych przybudówek, w których mieściły się różne handelki wokół ratusza. Na ścianie poddusza mieści się napis laciński określający historję budowy ratusza. Godne uwagi są obramienia okien, każde w innej formie, oraz odgraniczenie kondygnacyj małe-

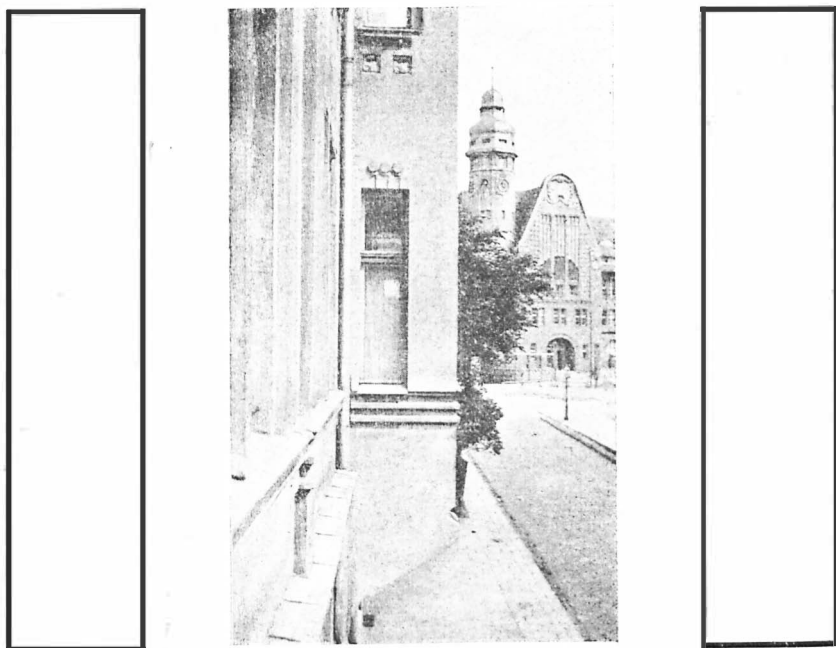
Polanka (uroczysko) nad Wartą w Dębinie

Fot. Jankowski

ni daszkami i pasami dekoracyjnymi. Środek fasady północnej zajmuje wieża główna. Część dolna wieży zachowała się z budowli późno-gotyckiej, część górna stawiona została w wieku XVIII wraz z orłem białym u wierzchołka.

Wnętrze ratusza. W przejściu z nowego do starego ratusza widoki miasta Poznania z pierwszej połowy XIX wieku, wykonane przez Juliusza Minutolięgo. Sala północna nosi nazwę **sali sądowej**. Używana ona była do posiedzeń sądów miejskich. Wybudowana została przez Jana Baptystę dla podparcia wieży od strony zachodniej. Sklepienie, ornamentacja plastyczna oraz napisy zachowały się z XVI wieku. Piękne stare malatury zmieniono nieco przy odnowieniu w latach 1911—1913. Na sklepieniu mieszczą się wizerunki założycieli miasta Poznania książąt Przemysła I i Bolesława kaliskiego, oraz 4 figury alegoryczne przedstawiające 4 znane naówczas części świata: Europę, Azję, Afrykę i Amerykę, wreszcie herb miasta Poznania i 10 innych małych herbów. Na ścianach wschodniej, południowej i zachodniej zachowały się napisy przypominające dawne przeznaczenie sali a zawierające sentencje sądowe w języku łacińskim. Przy ścianie zachodniej ustawiony jest pomnik Stanisława Augusta Poniatowskiego, wykonany za jego życia i ustawiony w dawnym budynku wagi miejskiej. Bardzo ciekawy posąg ten przedstawia króla w pancerzu rycerskim w otoczeniu dział, sztandarów i t. p. w pozycji sztywnej, pod pięknym baldachimem. W ręce dzierży król zwój papieru albo buławę. Na cokole herb Rzeczypospolitej, a w sercu tegoż herb Poniatowskich, Ciołek. Na wschodniej ścianie wisi portret tegoż króla oraz portret Kazimierza Raczyńskiego, przewodniczącego Komisji dobrego porządku w Poznaniu, która między innymi przeprowadziła restaurację ratusza w wieku XVIII. Pokoik wieżowy pierwszego piętra, dawny przedpokój sądowy, obecnie zwany **Skarbcem** posiada stary krucyfiks na tle malatury i dzwoneczek sądowy. Nazwę swą obecną zawdzięcza izba ta przechowywanym tutaj srebrom miejskim. Ponadto złożono tu koronę niemiecką umieszczoną przy ostatniej renowacji przez Niemców nad białym orłem przy wieży, a zdjętą w r. 1919. Od strony południowej zajmuje długość sali sądowej i skarba — **gabinet prezydenta miasta**. W ratuszu gotyckim sala ta była mniejsza, Jan Baptysta rozszerzył ją do obecnej wielkości. Sala ta zwala się dawniej królewską, prawdopodobnie ze względu na wiszące w niej portrety królewskie. Bardzo szczęśliwe odgraniczenie pięknego alkierzyka po stronie zachodniej kolumną kwadratową. Malatury ścienne w manierze gobelinowej są nowe, wykonane zostały przez prof. Kutschmanna. Dekoracja rzeźbiarska sklepienia rozpoczyna się u dołu herbami głównych miast

polских z odpowiedniami emblematami. Są to herby Poznania, Gniezna, Torunia, Łodzi, Krakowa, Warszawy, Gdańska, Katowic, Wilna i Lwowa. Sklepienie samo zawiera rzeźby przedstawiające zwierzynę myśliwską. Rzeźby te wykonał sposobem naturalistycznym rzeźbiarz Giesecke. Są one nowe, przy ostatniej bowiem restauracji nie zdołano ustalić rzeźb pierwotnych. W narożniku sali piękny kominek z roku 1541 przeniesiony tużąd z budynku dawnej wagi miejskiej. Kominek ten wykonany jest z piaskowca, nosi wśród ornamentów herb miasta. Przy nim kule kamienne pozostałe po licznych obłożeniach ratusza w dawnych wiekach. Największem obok fasady wschodniej arcydziełem mistrza Jana Baptysty w ratuszu poznańskim jest sala wschodnia pierwszego piętra, zwana **salą odrodzenia**. Sala ta mimo stosunkowo niewielkich rozmiarów i mimo skromnego wystroju ścian i okien czyni majestatyczne, uroczyste wrażenie dzięki umiejętnemu rozkładowi mas architektonicznych i wyposażeniu rzeźbiarskiemu stropu. Zachowała się zasadniczo w kształcie nadanym jej przez budowniczego, jedynie pomalowanie obecne jest mniej korzystne niż pierwotne. Imponujące sklepienie spoczywa na 2 filarach dzielących salę na dwie części: północną i południową. Sztukatura sklepienia składa się z pół

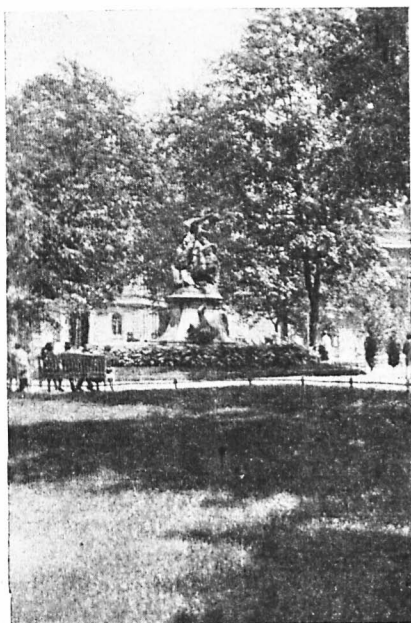
Poznań - ul. Jeżycka, w głębi Ubezpieczalnia Krajowa

wkleślych o różnych formach geometrycznych wypełnionych płaskorzeźbami, a otoczonych ornamentami w technice al sgrafitto. Rzeźby wykonane są w kształtach prostych, niekiedy niezgrabnych, a jednak w całości czynią wrażenie dodatnie. Pola w północnej części hali przedstawiają ogółem biorąc legitymację historyczną budowli oraz cnoty obywatelskie. Legitymację historyczną daje 6 herbów; herb miasta Poznania nad datą 1555, herb Rzeczypospolitej, herb korony polskiej, herb Litwy, herb Sforzów i herb złączony czeski, węgierski, kastylijski i habsburski. Herb Sforzów znalazł się tu dlatego, że Bona Sforza, matka Zygmunta Augusta sprowadziła szereg artystów włoskich do Polski, a herb habsburski z tej przyczyny, że z domu tego pochodziły dwie żony Zygmunta Augusta, za którego budowano ratusz. Cnoty obywatelskie wyobrażone są za pomocą scen z historii i mitologii starożytnej. Sceny te wyobrażają siłę, odwagę, spryt i poświęcenie za sprawę publiczną. Herkules dźwiga słupy Cadiksu, Samson rozdziera lwa, Dawid wależy z Goliatem, Marek Kurejusz rzuca się w pełnej zbroi w ogień. Małe pola między herbami i scenami wyluszczone zajmują liczne drobne ozdoby ornamentacyjne. W części południowej płaskorzeźby na sklepieniu wyobrażają niebo i ziemię. Niebo przedstawione jest za pomocą ciał niebieskich łącznie z znakami zodiakowymi. Ciał niebieskich jest 7: księżyc, Merkurjusz, słońce, Jowisz, Mars, Wenera, Saturn. Życie na ziemi przedstawia 6 rzeźb zwierzęcych; wybrano zwierzęta ogzotyczne, w owym czasie w Europie prawie nieznanne, lwa, lamparta, nosorożca i słonia. Zwierzęta te przedstawione są szczególnie naiwnie. Ponadto umieszczono 2 ptaki heraldyczne a mianowicie: orła (w herbie polskim) i gryfa (naprzykład w herbie pomorskim). Całość ześrodkowuje się w głowie Chrystusowej umieszczonej dla zaznaczenia panowania Bożego nad niebem i ziemią.

W ścianie zachodniej wmurowane są 2 drzwi w stylu gotyckim. Prawe odrzwia pochodzą z r. 1508, noszą one datę tę, herb polski i herb miasta Poznania oraz admonicję sądowną wyjętą z psalmów: „ Usta sprawiedliwego opowiadają mądrość a język jego prawa uczy“. Odrzwia lewe zrekonstruowano według starego modelu przy ostatniej renowacji. Złożone metalowe obicia drzwi przedstawiają na małych plaketach lwa czeskiego. Wykonano je przy ostatniej odbudowie według znalezionej dawnego wzoru. Lew czeski przypomina pierwszą budowę ratusza przeprowadzoną za panowania Wacława czeskiego w Polsce. Być jednak może, że lew ten odnosi się do Przemysła I, który niekiedy znakiem tym posługiwał się w pieczęciach.

Na drugim piętrze ratusza mieści się nad salą odrodzenia **sala złota**. Sala ta powstała w miejsce dawnych ubikacji biurowych przy ostatnim odnowieniu ratusza. Praca pod względem artystycznym i historycznym bardzo szczęśliwa. Strop wykonany na wzór podobnych w domach mieszczańskich w Poznaniu XV wieku, podzielony na liczne kasetony, złożone, z drzewa. Dostosowane są do niego witraże w górnych oknach, przedstawiające na małych szybkach herby miast i miasteczek Wielkopolski. Takież herby umieszczono na 12 kartuszach nad oknami i drzwiami. Ściany wyłożone są umiejętnie dobranym drzewem szlachetnym, odrzwia z marmuru. W wnękach ściennych figury 12 apostołów z drzewa li-

Poznań - Plac Nowomiejski, fontanna Perseusza.

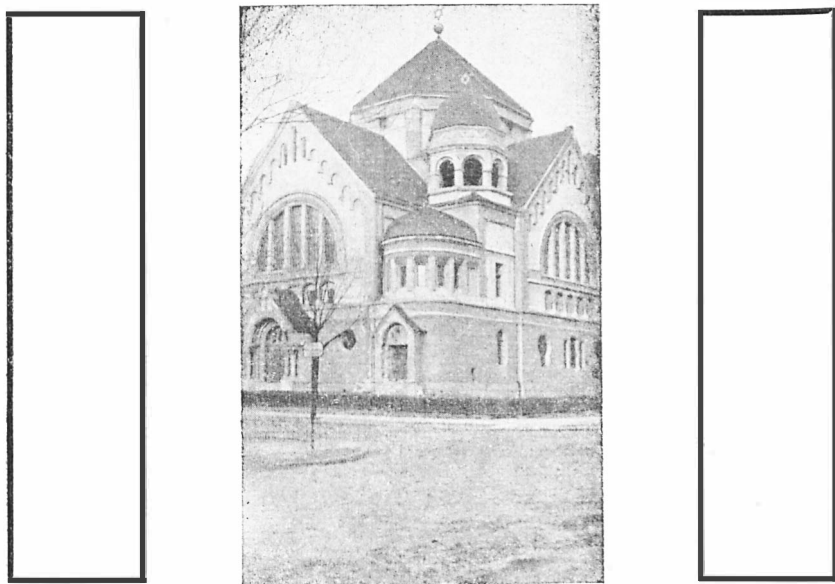
powego z pracowni snycerskiej Del Antonio w Warmbrunie. Obok nich widoki historycznych budowli miejskich, a mianowicie: kościół Marjacki, kościół Bożego Ciała, Stary Teatr, Ratusz z wagą i odwachem, Zamek Przemysława, kościół franciszkański, kościół farny z kolegium Jezuickim, kościół Dominikański. Na ścianie zachodniej 4 plany historyczne miasta Poznania, i to z roku 1618, 1728, 1803 i 1913. Z złotą salą sąsiaduje tak zwany pokój burmistrzów, w którym wiszą portrety nadburmistrzów miasta Poznania Naumanna, Kohleisa, Müllera, Wittinga oraz prezydenta miasta Jarogniewa

Drwęskiego. W pokoju wieżowym II piętra, tak zwanej Czytelni, zasługuje na uwagę sklepienie zupełnie odmiennie wykonane niż w pokoju wieżowym I piętra. Ozdoby plastyczne wzorowane są na ornamentacjach klasztoru pofranciszkańskiego przemienionego na gmach urzędowy miejski. Na szafach ustawiono modele ratusza oraz wieży ratuszowej. Od strony zachodniej przylega biblioteka. Ornamentacja i malatury w stylu pompejańskim, bardzo korzystna dla celów bibliotecznych. Ładna architektura regalów, bardzo piękne schody drewniane i balustrada. Biblioteka w zaczątkach swych bardzo stara, bo sięgająca XVI wieku, ściśle administracyjna i w tym rodzaju jedna z najwybitniejszych. **Wieża** ratuszowa istniała prawdopodobnie już przy najstarszej budowli, a z wieży późno-gotyckiej zachowała się do dni naszych część dolna. Część górna zniszczona została w roku 1588. Wieżę tą odnowiono niebawem, a w roku 1672 wstawiono 4 figury królewskie rzeźbione z drzewa na nią. Już w roku 1675 helm ten został zniszczony przez piorun. Wieżę wyrestaurowano po kilku latach. Zniszczyła ją ponownie burza w roku 1725. Nowe zakończenie pobudowano w latach 1782 do 1785. W postaci obecnej odznacza się wieża stopniowym ścięśnieniem wznwyż w bardzo pięknym układzie. Orzeł wieżowy obecny znajduje się na tem miejscu od roku 1783. Dolna część późno-gotycka zakończona jest balustradą z piaskowca wykonaną w stylu renesansowym na początku XVII wieku. Z balustrady tej rozbrzmiewa co godzinę historyczny hejnał poznański, opiewający według tradycji 4 pory roku. Nad balustradą widnieje na 4 strony wielka tarcza zegara z r. 1782. Nad zegarem 2 perspektywy. Pierwszą perspektywę otacza złożona balustrada z inicjałami króla Stanisława Augusta i Kazimierza Raczyńskiego oraz herbami Polski, Litwy i Raczyńskich. Perspektywa górna złożona jest z 8 kolumn jońskich. Ponad nią wznosi się mocno zwązający się wierzchołek z białym orłem. Zegar wieżowy zachował stary werk zegara ratuszowego, nowy zegar założony przy ostatniej renowacji mieści się w wieżewce środkowej przy fasadzie wschodniej. Kwadrans i godziny zegarów ratuszowych wybijają stare dzwony. Najstarszym jest dzwon z r. 1560 bijący kwadrans nowego zegara. Godziny bije wielki zegar z r. 1690 wykonany przez Hampla. Godziny zegara głównego bije dzwon z r. 1692, dzieło Szymona Koyskiego, kwadrans zaś zegar z r. 1733 ulany przez Jana Brucka i upamiętniający w napisie burzę z r. 1725.

Bardzo starą częścią ratusza są podziemia. Mieści się w nich głównie piwnica ratuszowa. Poza tem na parterze kilka zabytków z budowli przedrenesansowych, naprzykład

drzwi gotyckie z XV wieku, obramowania okien i drzwi z r. 1544 i t. p.

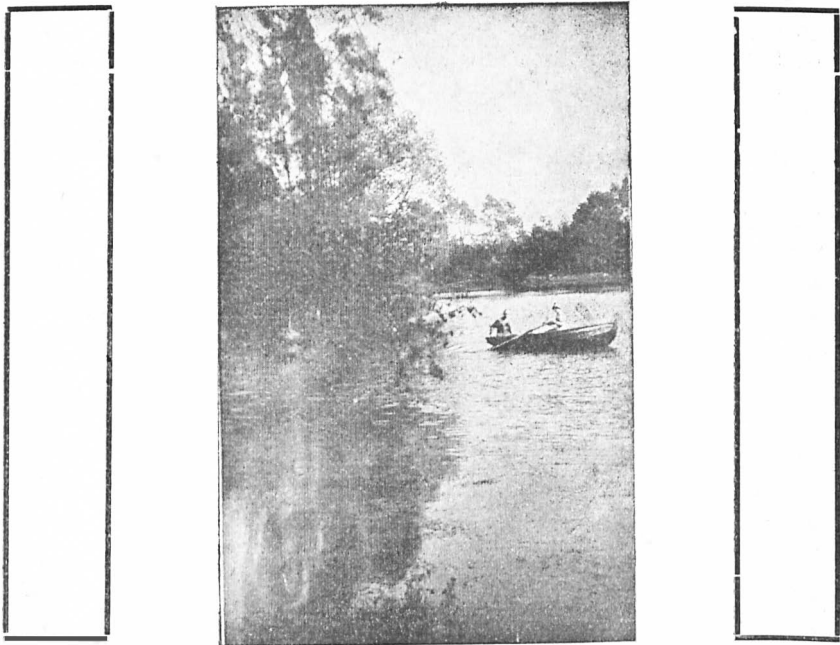
Nowy ratusz wybudowany został w końcu XIX wieku według planów budowniczego miejskiego Grüdera na miejscu zburzonej poprzednio wagi miejskiej, starożytnego zażytku poznańskiego. Budynek ten jakkolwiek projektowany pretensjonalnie, zszpecił otoczenie starego ratusza. Z nowego ratusza warto wymienić conajwyżej salę rady miejskiej, w której mieszczą się portrety obywateli honorowych miasta Poznania, a mianowicie Edwarda Raczyńskiego, Karola Marcinkowskiego, Ignacego Paderewskiego i Wojciecha Trampczyńskiego. W różnych salach i pokojach ratusza przechowywane są szeregi portretów, na przykład podobizny przewodniczących rady miejskiej, dalej obrazy Bendrata Mysia wieża, Sonnewende Procesja Bożego Ciała, Joanny Leesch Bamberka, Fryderyka Hoffmanna Waga miejska, widoki poznańskie Pawła Prötta. Ratusz Prötta, Frettera, Małgorzaty Waldau, Piotra Helma, Bernarda Belotto, następnie portret Jana Kasprowicza pędzla Fryderyka Pautscha i wiele innych.

Poznań - Bożnica

Przed ratuszem utrzymała się jedna z dawnych czterech studzien na narożnikach Starego Rynku w postaci **fontanny Proserpiny**. Studzienka ta zbudowana została w r. 1766 w ówczesnie dominującym stylu rokokowym z piaskowca chropo-

watego, później wygładzonego. Wykonana przez rzeźbiarza poznańskiego Szepsa. Grupa główna przedstawia porwanie Proserpiny przez Plutona, oryginalne ujęcie. Postacie dziecięce przy balustradzie basenu wyobrażają 4 żywioły: ogień, wodę, powietrze i ziemię. Obok fontanny najstarszy zabytek pomnikowy pod golem niebem **Pręgierz**, wykonany w r. 1535 w formach gotyckich jako 8-mio boczny słup z kapitelem, na którym osadzona jest kamienna postać rycerza z mieczem. Pręgierz ten stawiono z kar pobranych od służących, które wbrew przepisom ówczesnym stroiły się w klejnoty, suknie drogie. Przy Pręgierzu wykonywano zwyczajem dawnych wieków kary sądowe. Przytwierdzone do słupa obrę-

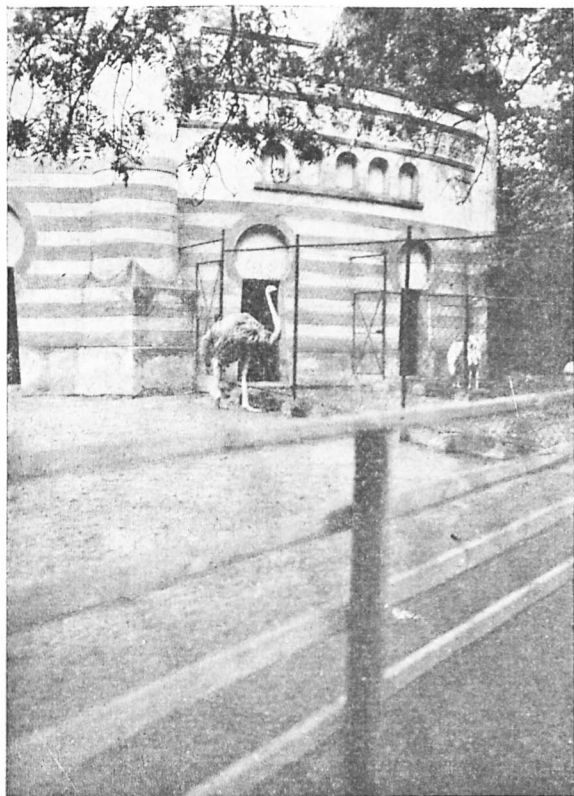

Poznań - Park w Solcu, sadzawka.

cze żalazne służyły ułatwieniu egzekucji. Pręgierz oryginalny z powodu podniszczenia został w najnowszych latach zdjęty i przechowywany w Archiwum Państwowym, na jego zaś miejscu stawiono kopję — niestety bez żelaznych obręczy, wykonaną przez artystę rzeźbiarza Marcina Rożka. W pobliżu studzienka z **Bamberką**, udatna rzecz nowoczesna, upamiętniająca stroje bamberk, które dotychczas oglądać można przy procesjach Bożego Ciała w Poznaniu. Kolonistów bamberskich sprowadzono do wsi miasta Poznania w początkach XVIII wieku. Ludność ta spolszczyła się, zachowując do

niedawna tradycyjny strój ludowy bamberski. Obecnie strój ten jest już tylko odświętnym. Na południowej stronie Starego Rynku znajduje się figura Św. Jana Nepomucena, piękny pomnik z piaskowca w formach barokowych, wykonany w r. 1724. Ciekawie ujęta postać świętego. Dwa aniołki po obu stronach przedstawiają główne zasługi świętego (zachowanie tajemnicy spowiedzi, zyskanie palm męczeństwa).

Stary Rynek i jego okolica zachowuje w bardzo pięknej formie historyczny układ ulic miast średniowiecznych lokalnych. Na środku Rynku zachowały się niektóre stare małeńkie, lecz stosunkowo wysokie kamieniczki w historycznym stylu zgęszczenia kramików i jatek na rynkach miast dawnych. Rynek był w wiekach dawnych siedzibą patrycjatu

Poznań - Ogród Zoologiczny, grota dla ptaków.

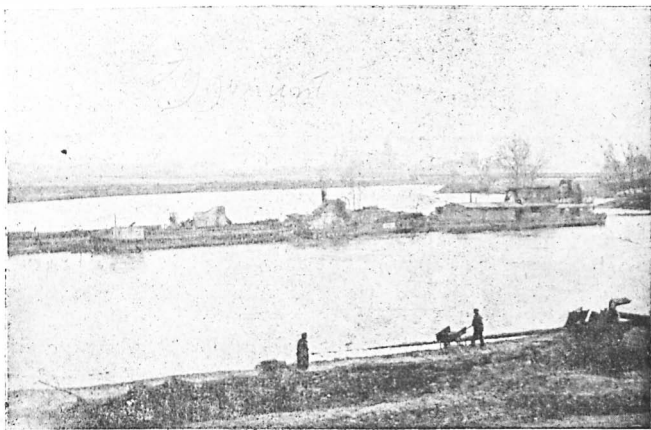
miejskiego. Z najznakomitszych rodzin jakie przez dłuższy okres czasu posiadały kamienice na Starym Rynku wymienić można Dyllów, Grodzickich, Czechowskich, Winklerów, Ryd-

tów, Węgrzynów, Groffów, Tepperów, Rottów, Czenpińskich, Fergussonów, Rorerów, a z pośród szlachty Czarnkowskich, Raczyńskich, Garczyńskich, Arcemberskich, Strykowski. Mycielskich, Mielżyńskich, Leszczyńskich oraz Działyńskich, których pałac dotąd zachowany. Zachował się również pałac Mielżyńskich, stanowiący narożnik Starego Rynku i ulicy Wronieckiej po lewej ręce. Pałac ten wprawdzie jest obecnie zeszepeczony handlami i godłami, posiada jednakże dużo charakterystycznych cech budowlanych w stylu XVIII wieku. Szereg kamienic w Starym Rynku posiada dotychczas jeszcze poważne pamiątki historyczne. W domu przy Starym Rynku 43 zachowały się jeszcze sklepienia z średniowiecza, przy Starym Rynku 42 piękny strop drewniany renesansowy z wieku XVI. Dość liczne fasady względnie części domów niepostradały dotychczas form barokowych względnie neoklasycy. Takimi domami są naprzykład kamienica na narożniku Starego Rynku przy ul. Wronieckiej po prawej stronie, na narożniku Rynku i ul. Woźnej po prawej stronie i kilka innych. Również w okolicy Starego Rynku w dawnych ulicach staromiejskich pamiątki takie tu i owdzie pozostały do dni naszych. Szczególnie wartościową pod względem budowlanym jest kamienica przy ul. Wrocławskiej nr. 7, prawdopodobnie przez Jana Baptystę di Quadro wybudowana, renesans. Charakter ogólny sposobu dawnego budowania przechowały ulice Jezuicka i Wodna w najwybitniejszej mierze. Ze względów historycznych wymienić należy dom przy Starym Rynku nr. 50 zwany domem pod daszkiem. Na starych domach spotyka się w kilku miejscach ciekawe posązki świętych zwłaszcza Matki Boskiej, tak przy ulicy Jezuickiej kilkakrotnie, przy ul. Koziej.

Zwracając się od Starego Rynku na północ znajdujemy przy ul. Wronieckiej **kościół Katarzynek**. Książę wielkopolski Przemysł II sprowadził do Poznania zakon Dominikanek bardzo rychło, bo w 30 lat po założeniu miasta Poznania (1283). Był to najstarszy zakon żeński w Poznaniu, który rychło zdobył sobie poważanie w mieście. Kiedy wybudowano klasztor i kościół Dominikanek, nie wiadomo. Pewnem jest, że w pierwszych latach XV wieku kościół budowano względnie odbudowywano. W roku 1536 zniszczył wielki pożar miejski kościół i klasztor, które niebawem odbudowane zostały ponownie. Nowy pożar w r. 1624 uszkodził również zabudowania Dominikanek, które od kościoła Św. Katarzyny popularnie zwane były Katarzynkami. Ogromne straty poniósł klasztor i kościół w czasie wojen szwedzkich, wystawiony szczególnie ciężko na pastwę wojsk oblegających Poznań, ponieważ leżał tuż przy murach miejskich i bramie Wronieckiej. Zniszczony całkowicie mógł tylko powoli od-

budowywać się w ciągu XVIII wieku. Nie zdołano go doprowadzić do dawnej okazałości, gdy Prusacy po zajęciu Poznania przeznaczyli kościół do kasaty. Sekularyzację wstrzymano narazie, wykonano ją jednakże krótko po ponownem zajęciu Poznania przez Prusaków. Poprzednio już kościół był zaniedbany i sprofanowany przez wojska francuskie, a wojska rosyjskie urządzały w nim nabożeństwa schizmatyczne. W roku 1822 zamknięto ostatecznie kościół. Pozostał on przez cały wiek XIX w pełnem zaniedbaniu używany jako magazyn wojskowy. Dopiero za czasów polskich podjęto renowację starego zabytku pod kierownictwem architekta Kazimierza Rucińskiego a sumptem sprowadzonych dotąd księży Salezjanów. Kościół wrócił do dawnej chwały i stanowi dzisiaj jeden z pięknych historycznych zabytków Poznania, aczkolwiek bowiem wyposażony jest skromnie, odznacza się piękną ceną architekturą gotycką czystego stylu. Obok kościoła Katarzynek zachowały się przy klasztorze Salezjanów i gmachu straży pożarnej dwie stare **baszty** z średniowiecznej fortyfikacji miasta.

Przy ul. Żydowskiej wznosi się mały **kościół Pana Jezusa**, zewnątrz skromny swojski barok, wewnątrz bogaty piękny wystrój stylowy. Kościół ten zbudowany został na początku XVIII wieku w miejscu, gdzie według legendy ży-

Poznań - Warta w okolicy Szeląga.

dzi mieli dopuścić się świętokradztwa na hostjach, które następnie daly powód do założenia kościoła Bożego Ciała. Pod kościołem studzienka, w której miano topić hostje. Woda w studziencie tej uchodziła dawniej za cudowną. Legenda cała przedstawiona jest w malaturach wewnątrz kościoła.

Kościół poddominikański przy ul. Dominikańskiej istniał już przed fundacją miasta lewobrzeżnego, występuje bowiem w pierwszej połowie XIII wieku jako kościół Św. Gotarda. W r. 1244 przenieśli się do niego Dominikanie, którzy dawniej przebywali przy kościele Panny Marji. Kościół niebawem zmienił patrona, jeszcze bowiem w wieku XIII stał się kościołem Św. Dominika. Znaczniejsza rozbudowa wykonana została następnie w wieku XV. W wieku XVII dobudowano kaplicę Św. Jacka i N. M. P. W czasie najazdu szwedzkiego kościół został zniszczony, w r. 1680 już odbudowany a następnie podniszczony przez powódź i wielką burzę w roku 1725. W XVIII wieku przeprowadzono znaczną odbudowę. Przy wielkim pożarze miasta w roku 1803 splonął także kościół dominikański. W kształcie obecnym stawiony został kościół głównie w XIX wieku, zachowały się jednakże cenne zabytki z budowli starszych. Założenie kościoła gotyckie trzynawowe. Z okresu gotyckiego zachowała się kaplica różańcowa z sklepieniem gwiaździstym oraz dwa skrzydła starego krużganku łączącego kościół z klasztorem. Pozostałe części krużganku usunęli Niemcy wraz z klasztorem po sekularyzacji zakonu w wieku XIX, stawiając na tem miejscu budynek zbrojowni. Przy ostatniem odnowieniu kościoła dokonaniem w najnowszych latach, odkopano ponadto bardzo starożytny portal pierwotnej budowli. Kościół niema na ogół dużo ozdób ani zewnątrz, ani wewnątrz. Z powodu częstych zmian budowlanych wielka różnaitość stylów. Z pomników najważniejsza płyta nagrobkowa Feliksa Paniewskiego, dzieło Piotra Vischera w Norymberdze, nadto pomnik Łukasza Szamotulskiego z XVII wieku. Obecnie posiadają kościół ten O. O. Jezuici.

U wylotu ulicy Jezuickiej góruje nad otoczeniem wspaniały **kościół farny**, obok Ratusza i Katedry najcenniejszy zabytek architektoniczny w Poznaniu. Właściwy kościół farny, utrzymywany przez długie wieki pieczołowicie przez mieszczaństwo poznańskie i kryjący w sobie dużą część historii miasta Poznania, nie istnieje obecnie, zburzony bowiem został na początku XIX wieku. Kościół ten stał na miejscu obecnego Nowego Rynku. Ufundowany w roku 1263, rozbudowywany przez następne wieki, popadł w ciągu wieku XVIII w ruinę i mimo, że odnowiony został w roku 1777 podupadł ponownie z powodu pożaru w roku 1780, poczem władze pruskie nakazały jego zburzenie w roku 1802. Miejsce kościoła farnego zajął kościół pojezuicki Św. Stanisława. Jezuici przybyli do Poznania w roku 1570 i otrzymali kościół Św. Stanisława i kaplicę Św. Gertrudy oraz szkołę farną. Kościół obecny rozpoczęto w roku 1651. Z powodu zawieruchy wojennej przeciągała się budowa tak dalece, że

poświęcenie kościoła nastąpiło dopiero w roku 1705. Budowany jest według planu ks. Bartłomieja Wąsowskiego, Jezuita poznańskiego. Imponująca ta budowla czyni wrażenie prawdziwie majestatyczne i jest niezwykle pięknym zabytkiem budownictwa barokowego. Zewnętrzna architektura jest dość skromna. Fasadę zdobią jedynie posągi Św. Ignacego, Św. Wojciecha i Św. Stanisława. Kopułę dawniejszą rozebrano w XVIII wieku. Natomiast wewnątrz posiada niezwykle bogaty wystrój. Wszystkie części architektoniczne wykonane są w wielkich rozmiarach. Na ścianach dominuje kolor czerwony, kościół pełen jest ozdób z sztucznego różnobarwnego marmuru. Wszystkie szczegóły dostrojone są do pięknej architektury, a w szczególności wystrój ołtarzy, wystrój okien, ambona, ławy, konfesjonaly i t. p. Wszystkie sklepienia trzech naw pokryte są bogatymi sztukaterjami i malowidłami. W ołtarzu głównym mieści się obraz „Wskrzeszenie Piotrowina” wykonany prawdopodobnie przez Smugłowicza. W ołtarzach nawy poprzecznej wielkie obrazy Św. Ignacego i Św. Stanisława Kostki. Kilka nagrobków, głównie z XVII wieku i tablica pamiątkowa ks. Józefa Rogalińskiego, ostatniego rektora Jezuitów poznańskich. Zakon Jezuitów skasowany został w roku 1772. Po nich przeszedł kościół na duchowieństwo świeckie i objął później rolę kościoła farnego w miejsce dawnego kościoła Św. Marji Magdaleny.

Obok kościoła dawne **Kolegium jezuickie**, obecnie gmach Urzędu Wojewódzkiego, wielki i charakterystyczny choć na ogół skromny kompleks barokowy, w obecnej formie w pewnych częściach zniekształcony. Przedewszystkiem zabudowany został krużganek otwarty obiegający naokoło podwórza. Przybudówka środkowa jest pracą XIX wieku. Od ul. Gołęziej zamknięte jest podwórze skrzydłem niższem z wieżą, pod którą znajduje się brama wjazdowa. Jezuita przybywszy do Poznania założyli tutaj kolegium szlacheckie przy szkole swojej, którą stawili na poziomie akademickim. Szkoła i kolegium prosperowały bardzo dobrze. W XVIII wieku posiadali Jezuita pięknie urządzone obserwatorium astronomiczne, bogate gabinety dla fizyki i własną drukarnię. Z najdłuższych rektorów z kolegium wymienić należy Jakóba Wujka, pierwszego rektora, sławnego tłumacza pisma świętego, oraz zasłużonego fizyka ks. Józefa Rogalińskiego. Po zniesieniu zakonu Jezuitów użyto zrazu zabudowania Kolegium na cele Komisji Edukacyjnej, rząd pruski zaś umieścił tutaj rejencję. Urzędował tutaj między innymi namiestnik Wielkiego Księstwa Poznańskiego ks. Antoni Radziwiłł. Za czasów nowej Rzeczypospolitej mieścił się w gmachu pojezuickim Urząd Wojewódzki. Naprzeciw kościoła far-

nego stoi dawna szkoła jezuicka, obecnie **szkoła sztuki zdobniczej**. Jezuici utrzymywali w domu tym szkołę, która po upadku akademii Lubrańskiego była jedyną szkołą o poziomie mniej więcej akademickim w Wielkopolsce. Po skasowaniu zakonu umieszczono w gmachu tym szkołę narodową, a za czasów pruskich gimnazjum poznańskie, noszące nazwę gimnazjum Św. Marji Magdaleny. W roku 1825 oddzielono kilka klas gimnazjalnych i umieszczono je w dawnym klasztorze karmelitanek w miejscu, gdzie obecnie stoi szpital miejski. W roku 1858 opuściło gimnazjum mury starej szkoły jezuickiej i przeniosło się do nowego gmachu obok kościoła Bernardynów. W czasach polskich odrestaurowano budynek i umieszczono w nim szkołę zdobniczą. Budynek sam pochodzi z XVII wieku, wystawiony jest w skromnych formach baroku, posiada ciekawe arkady. W pobliżu w ulicy Klasztornej narożnik ul. Wodnej cenny zabytek starszych budowli wielkopolskich, **pałac Górków**. Pałac ten stawiony został w wieku XVI w formach renesansu przez Andrzeja Górkę, członka najpotężniejszej rodziny magnackiej w Wielkopolsce, która niedługo po tem wymarła. Pałac ten słynął z przepychu i bogactwa. Górkowie udzielili w nim gościny dysydemtom poznańskim, którzy tam odprawiali swe nabożeństwa. Po śmierci ostatniego Górki przeszedł pałac na własność Czarnkowskich, którzy darowali go Benedyktynkom. Po sekularyzacji Benedyktynek zamieniono klasztor na szkołę żeńską imienia Ludwika, a gdy ta później przeniosła się na ul. Młyńską, zamieniono stary pałac Górków na zwykły dom handlowy. Pałac w postaci obecnej zachował już tylko nieliczne zabytki historyczne. Utrzymał się piękny portal renesansowy, kolumna renesansowa i pewne drobiazgi architektoniczne, zwłaszcza w dolnych kondygnacjach.

Szpital miejski przy ul. Szkolnej stoi na miejscu dawnego klasztoru Karmelitanek bosych, przy którym był dawniej kościółek. Po sekularyzacji klasztoru mieściło się przez pewien czas w gmachu klasztornym częściowo gimnazjum Św. Marji Magdaleny. Później zburzono kościół i klasztor i zbudowano na ich miejscu Szpital miejski. Przy placu Świętokrzyskim stawiono w roku 1838 kościół Św. Piotra, kalwiński. Budowa bez wartości artystycznej, jakkolwiek korzystnie położona i bardzo wielka. W pobliżu **zakład Św. Józefa** przy ul. Św. Józefa zawierający szpital dla dzieci oraz kaplicę. Kaplica zbudowana w formach stylu gotyckiego stawiona została w początkach XX wieku.

Wybitnym zabytkiem architektonicznym jest **kościół Bożego Ciała**. Jest to jeden z dobrze zachowanych kościołów gotyckich w Poznaniu. Wybudowany został w r. 1404 przez

Karmelitów, uprzywilejowany przez Władysława Jagiellę, który dla kościoła tego miał szczególne nabożeństwo. Według legendy kościół powstał na miejscu, gdzie ukazać się miały w roku 1399 trzy hostje sprofanowane przez żydów. W latach 1465—1470 rozszerzyli Karmelici słynny już wówczas jako miejsce cudowne kościół i doprowadzili do takiej okazałości, że konkurował z najbogatszymi i najpiękniejszymi świątyniami. Ciężkie czasy nastąpiły dla kościoła w połowie XVII wieku kiedy ucierpiał poważnie z powodu wojen szwedzkich, w roku 1698 nawiedziła kościół straszna powódź, podobnie w roku 1736. W roku 1713 rozbudowano zakrystję i zamieniono ją na kaplicę; jestto kaplica od strony północno-wschodniej; równocześnie postawiono nową ładną zakrystję w stylu barokowym. Pod koniec XVIII wieku nowy pożar spustoszył kościół i klasztor. Późniejsze restauracje bardzo niekorzystne pod względem artystycznym. Zakon Karmelitów znieśli Prusacy po drugiej okupacji. W roku 1837 umarł ostatni z dawnych właścicieli kościoła. Z trudem tylko utrzymano kościół dla służby Bożej dzięki gorliwej interwencji arcybiskupiej. W wieku XX ustanowiono przy kościele parafję, i od czasu owego kościół mógł myśleć o doprowadzeniu do stanu dawniejszego. Bardzo umiejętną przebudowę przeprowadzono w latach 1922—1925. Piękny wielki ołtarz z sztucznego marmuru pochodzi z wieku XVII. Całe wewnętrzne urządzenie barokowe datuje z tegoż czasu. Na sklepieniu głównej nawy wielkie kolorowe obrazy przedstawiające sceny z dziejów O. O. Karmelitów, z dziejów kościoła Bożego Ciała i z dziejów miasta Poznania. Dziejów miasta Poznania dotyczy obraz przedstawiający Jana Kazimierza, który po wojnach szwedzkich odbiera od burmistrza ponownie klucze miasta Poznania w obecności biskupa. Malatury odnawiał Tadeusz Kolomołcki. W środku kościoła studienka z rzeźbami wyobrażającymi żydów. Gotyckie żebrowanie bardzo pięknie odrestaurowane. Zakrystja kościoła Bożego Ciała zalicza się do najładniejszych wewnątrz stylu rokokowego, których Polska zachodnia posiada mało. Na sklepionym suficie znajdują się trzy wielkie plafony o odmiennych kształtach, obramowane sztukaterją włoską, po ich bokach cztery małe lunety otoczone pięknym stjukiem. Freski z XVIII wieku przedstawiają jeden Jagiellę i Jadwigę, drugi zebranie trzech hostji na łakach podmiejskich, trzeci proroka Eljasza a w małych lunetach znajdują się postacie ewangelistów, ojców kościoła i świętych polskich. Przy ostatniej renowacji dodano wizerunki Piusa XI i kardynała Dalbora. W kaplicy Matki Boskiej Loretańskiej bogata ornamentyka. Ciekawa również kaplica kalwaryjska oraz kaplica Matki Boskiej Częstochowskiej, jeden z klejnotów starej architektury polskiej.

Przy placu Bernardyńskim stoi w bardzo korzystnem położeniu **kościół pobernardyński**, zabytek barokowy z połowy XVII wieku z doskonale ułożonemi dwiema ładnemi wieżami. Bernardyni przybyli do Poznania w połowie XV wieku i zbudowali niebawem dzięki gorliwej pomocy mieszczaństwa klasztor i kościół. Kościół ten stanął w r. 1473. Większej naprawy dokonano około r. 1600. W znacznej mierze zniszczony został w czasie wojen szwedzkich i następnie wojen domowych oraz w czasie huraganu w r. 1725. Niebawem jednak dźwignięty został z gruzów i w r. 1750 ponownie oddany do użytku. Z budowy gotyckiej z XV wieku pozostały tylko mury wewnętrzne obecnie otynkowane. W obecnej postaci kościół pochodzi głównie z odbudowy dokonanej w XVIII wieku. Na ogół barok prezentujący się korzystnie. Sklepienia i poszczególne części architektoniczne wyposażone są w bogaty, ładny wystrój plastyczny. Kościół ładny, w wszystkich szóstkach stylowo harmonijny sprawia wrażenie bardzo korzystne. Chór

Poznań - ul. Długa, w głębi kościół Bernardynów.

bardzo piękny, organy niegdyś sławne, stylowe stalle. Wieże bardzo szczęśliwie stawione są dziełem architekta Steinerta z Leszna, wykonane w r. 1733. Kaplica loretańska naśladowająca domek Pana Jezusa w Nazarecie dobudowana w r. 1668. Pomników brak, jest jedynie pomnik nagrobkowy wojewody gnieźnieńskiego Franciszka Kęszyckiego z końca XVIII wieku. W pobliżu kościoła Bernardynów stał dawniej kościół św. Anny w r. 1851 rozebrany, oraz kościół Wszystkich Świętych

zniesiony w r. 1820. Naprzeciw kościoła Bernardyńskiego stoi **kościółek Przemienienia Pańskiego**. Był to dawniej kościół Bernardynek, które przybyły do Poznania w drugiej połowie XV wieku. Budowę kościoła jak i klasztoru przeprowadzone w wieku XVI a po zniszczeniu w czasie najazdu szwedzkiego odnowiono je w r. 1660. Po zniesieniu klasztoru otrzymały jego posiadłość wraz z kościołem Siostry Miłosierdzia trudniące się pielęgnacją chorych. Kościółek jest mały, jednonawowa budowa późnogotycka, sklepienie krzyżowe z XVII wieku, wieża bardzo niska z prostem nakryciem. Ciekawszych pomników brak. Przy szpitalu Przemienienia Pańskiego śliczna **studzienka Madonny**. Jestto jeden z pomników stawianych przez Edwarda Raczyńskiego w trakcie budowy wodociągów miejskich w pierwszej połowie XIX wieku. Pomnik przedstawia rzeźbioną kopję Madonny Sykstyńskiej wykonaną przez Alberta Wolffa.

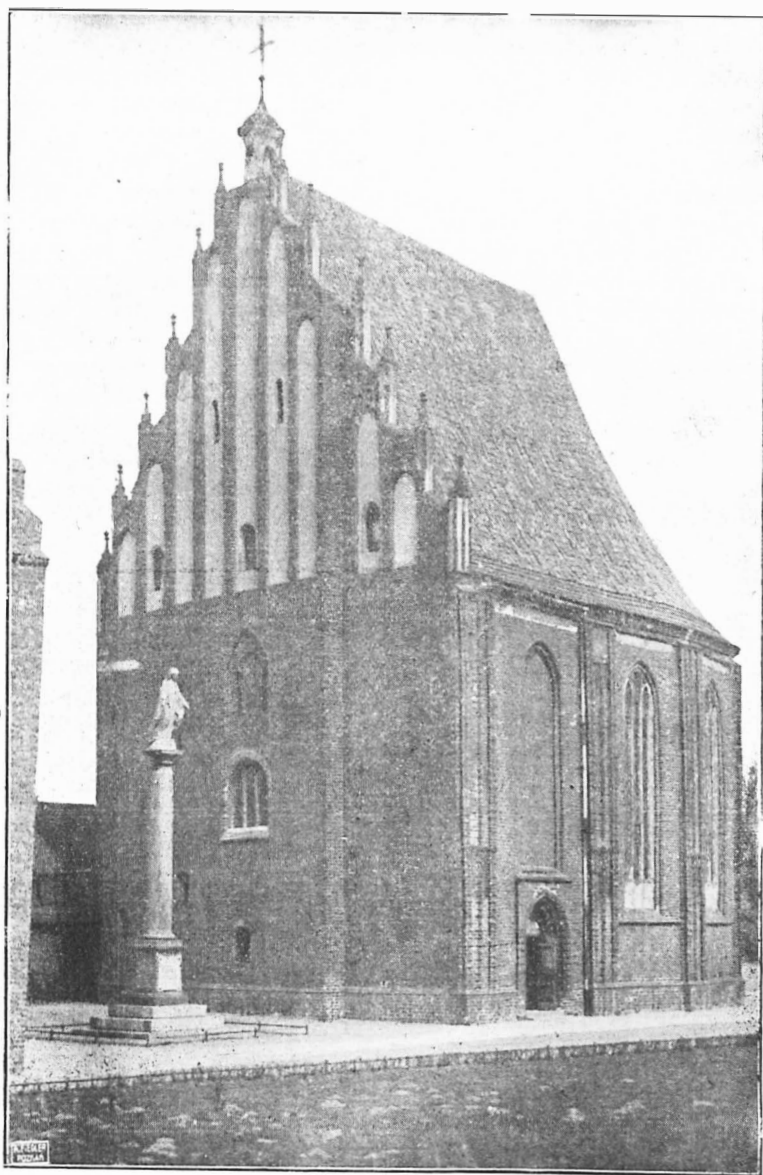
Na dawnym przedmieściu Grobla pozostał zabytek z wieku XVIII, najstarszy kościół ewangelicki w Poznaniu a zarazem jedyny zbor tego wyznania o wybitnych walorach artystycznych. Na miejscu tem posiadali dawniej klasztor swój Franciszkanie, którzy jednak przenieśli się pod zamek przemyślowski. **Kościół ewangelicki Św. Krzyża** zbudowano w latach 1776 do 1786, a częściowo wykończona została budowa na początku XIX wieku. Wykonawcą budowy był budowniczy poznański Antoni Hoene, ojciec filozofa Józefa Hoene Wrońskiego. Gmach utrzymany na ogół w stylu klasycznym, bardzo piękny okaz budowli centralnej stosowanej z zamilowaniem w kościołach ewangelickich (kościóły katolickie obliczone są n. p. na procesje wewnętrzne, gdy kościoły ewangelickie skupiają w pierwszym rzędzie słuchaczy naokoło kazalnicy). Przy oltarzu tablica pamiątkowa bankiera poznańskiego Goebła, w zakrystji portret Stanisława Augusta oraz portrety dobroczyńców kościoła. Przy Grobli 20 Łoża masonska, jeden z lepszych budynków XIX wieku. Terytorjum między Groblą a Wartą zajmują miejskie zakłady światła i wody, gazownia, elektrownia i wodociągi. Gazownia poznańska należy do starych instytucji tego rodzaju, założona została bowiem w r. 1856.

Południowa dzielnica Poznania, Wilda, nosi charakter fabryczno-mieszkalnej części miasta. Jestto dzielnica całkowicie nowa, powstała na gruncie starożytnej wsi miejskiej. Przy Dolnej Wildzie **okazały stadion** stawiony w r. 1928. Przy ulicy Zmartwychwstańców **kościół Zmartwychwstańców** zbudowany w najnowszych latach w formach klasycznych. Przy Górnej Wildzie na Rynku Wildeckim kościół ewangelicki Św. Mateusza pochodzący z początku XX wieku, budowany w formach renesansowych. Dalej na południe zakład

Garczyńskiego zbudowany w r. 1870 jako klasztor Sercanek. Na południu Wildy szereg zabudowań fabrycznych, wśród których największe przedsiębiorstwo fabryczne w Poznaniu, fabryka wagonów i maszyn **Tow. Akc. H. Cegielski**. W pobliżu kolonja nowych domów robotniczych stawiona przez gminę miejską.

Od strony południowej graniczy z Wildą dzielnica Dębiec włączona w r. 1925 do miasta Poznania. Jestto dzielnica częściowo dotychczas wiejska, częściowo zaś nowoczesna dzielnica wilowa przedstawiająca się na ogół korzystniej niż analogiczna kolonja solacka. Kaplica dębiecka wybudowana w najnowszych latach, pod względem architektonicznym miernikawa. Przy Warcie **las dębiński**, teren przechadzek mieszczan poznańskich, jeden z najpiękniejszych lasów tego rodzaju. Wzdłuż łąk dębińskich od strony Wildy tereny sportowe, ogródkowe i t. p. Przy ul. Św. Jerzego przedłużonej Łazienki rzeczne z plażą, zbudowane w najnowszych latach przez zarząd miasta Poznania. W pobliżu przystanie klubów wioślarskich.

Na prawym brzegu nowego koryta Warty leży dzielnica Chwaliszewo, dawniej samodzielne miasteczko, obecnie bez ciekawych zabytków. Istniejące bowiem kościoły Św. Barbary i Św. Wawrzyńca zniesiono w nowych wiekach. Na uwagę zasługują jedynie starożytny **spichrz** przy Warcie. Na północ od Chwaliszewa powstaje obecnie nowa **Elektrownia** miejska, ładny nowoczesny budynek fabryczny. Most Bolesława Chrobrego ponad starem korytem Warty, zbudowany w latach najnowszych łączy Chwaliszewo z Ostrowem Tumskim, razem ze Śródką najstarszą częścią miasta Poznania. Na Ostrowie tym stał najprawdopodobniej gród królewski za czasów Chrobrego. Przy ul. Wieżowej **Seminarjum Duchowne**, gmach nowy stawiony w drugiej połowie XIX wieku z inicjatywy arcybiskupa Stablewskiego w miejscu dawnego klasztoru żeńskiego. Przed jedną z kanonij **pomnik Jana Kochanowskiego**, stawiony w r. 1884 ku uczczeniu wielkiego poety z XVI wieku, który był tytularnym proboszczem poznańskim. Przy moście w stronie północnej **Psalterja**. Niezłe zachowany budynek późnogotycki fundowany przez biskupa Jana Lubrańskiego w r. 1512, służył jako mieszkanie t. zw. psalterzystów. Tuż obok **kościół Panny Marji**. Jestto jedna z najlepiej zachowanych świątyń gotyckich w Wielkopolsce. Kościół Panny Marji założony został według twierdzenia kronikarzy tuż po wprowadzeniu chrześcijaństwa, w każdym razie mógł być kościołem zamkowym. Obecna budowla pochodzi z lat 1434—1444. Wnętrze trzynawowe, piękne sklepienia gwiazdowe. Architektura zewnętrzna z surowej cegły, aczkolwiek prosta, jednakże imponująca. Kościół z bie-

KOŚCIÓŁ PANNY MARJI NA OSTROWIE TUMSKIM.

Obok Katedry najstarsza świątynia poznańska. W postaci obecnej stawiona w pierwszej połowie 15. wieku. Czysty gotyk. Obok figura Matki Boskiej, fundowana przez ks. kanonika Michała Sibilskiego w 19. w.

giem czasu podupadł, małą restaurację przeprowadzono w latach 1860—1862. W r. 1911 otrzymał nieodpowiednią polichromię. Zasadniczą przebudowę podjęto w r. 1928. Za kantonjami gmach **akademji Lubrańskiego**. W r. 1519 stawił budynek ten biskup Lubrański dla akademji, którą stworzył w Poznaniu. Akademia ta w wieku XVI cieszyła się przyływem znacznym — studjował tutaj n. p. poeta Klemens Janicki, — miała szereg wybitnych profesorów i odegrała poważną rolę w życiu umysłowem Polski zachodniej. Później podupadła i została w wieku XVIII zamieniona na seminarjum duchowne. Budynek przekształcany był kilkakrotnie. Ostatnia przebudowa dokonana została w latach najnowszych według planów Kazimierza Rucińskiego. W gmachu akademji mieści się obecnie bardzo cenne archiwum archidiecezjalne oraz biblioteka (od r. 1926). W pobliżu Cybiny **pałac areybiskupi**, budowla z początku XIX wieku o dość skromnej architekturze.

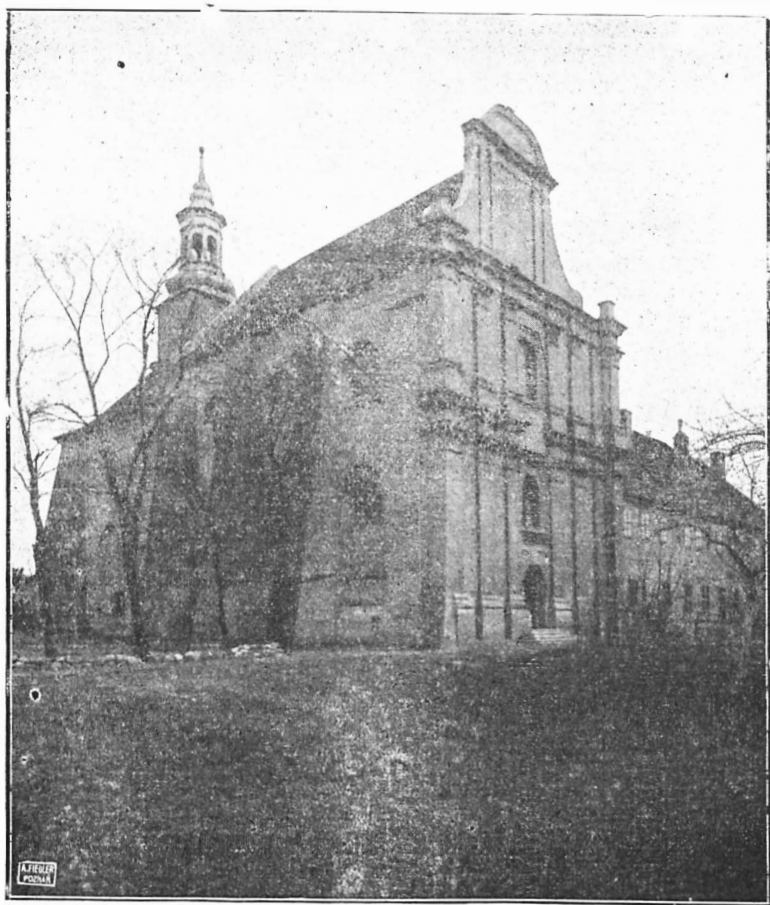
Najcenniejszym zabytkiem historycznym, a obok ratusza także architektonicznym jest **Katedra**. Katedra poznańska jest najstarszym kościołym na ziemiach Polski. Przy niej powstało pierwsze biskupstwo polskie. W miejscu tem przeto znajduje się kolebka chrześcijaństwa polskiego. Wprawdzie w kształcie obecnym świątynia nie zdradza swej długowieczności, jednakże zachowuje jeszcze szereg dawnych zabytków. Pierwsza katedra wybudowana została w czasie przyjęcia chrześcijaństwa około r. 968. Była ona z drzewa. W wieku XII stawiono pierwszą świątynię murowaną kamienną, romańską. Założenie katedry obecnej zdradza jeszcze w pewnej mierze ową budowlę. Kościół katedralny stoi w miejscu o tyle niekorzystnem, że podlegał częstemu zalwowi w czasie powodzi, które w ciągu wieków kilkadziesiąt razy nawiedzały Poznań. Również grunt pod katedrą jest bardzo niestabilny i obsuwał się z biegiem czasu. Do zniszczenia starej świątyni dopomagały ponadto pożary, wojny i huragany. W wieku XIII (między 1242 a 1262) przeprowadzono znaczniejszą przebudowę katedry. W wieku XIV budowano przy katedrze między rokiem 1345 a 1382 kilkakrotnie. Znaczniejszych rozmiarów przebudowę rozpoczęto w r. 1436 i przeprowadzono przez szereg lat. Budowla ta była gotycka, wykonana w czerwonej cegle. Z czasu tego datują wieże oraz część kaplic naokoło właściwej bazyliki. W r. 1622 zniszczył Katedrę pożar. Odbudowę wykonano za rządów biskupa Andrzeja Szoldrskiego w pierwszej połowie XVII wieku. W r. 1725 uszkodził huragan wieżę. W następnym czasie Katedrą, która ucierpiała również podczas wojen szwedzkich okazała się tak zniszczoną, że musiano ją w r. 1754 zamknąć. Przystąpiono natychmiast do odbudowy, która jednakże była tylko częś-

ciowa. Gdy w r. 1772 pożar w poważnej mierze znowu uszkodził Katedrę, dokonano odbudowy gruntownej. Prowadził ją architekt królewski Schreger z Warszawy. Trwała ona do r. 1790. W trakcie odnawiania zapadła wieża południowa w r. 1789. Nowe wieże oraz fasadę główną stawiono następnie według planu Solariego w stylu neoklasycyzyzmu. W wieku XIX stawiono kaplicę złotą tak jak dzisiaj ją widzimy. Wpóźniejszych czasach wykonano już tylko mniejsze prace, głównie wewnętrzne. Na drzwiach wchodowych do Katedry znajdują się dwie stylizowane głowy lwie z pierścieniami, brązowe z XV wieku. Katedra posiada trzy nawy z obejściem chóru oraz naokół bocznych naw szereg kaplic. W nawie głównej wielki ołtarz z rzeźbą marmurową Chrystusa dłuta Władysława Marcinkowskiego, oraz patronów kościoła Św. Piotra i Pawła dłuta Oskara Sosnowskiego, dzieła wykonane przy końcu XIX wieku. Na ołtarzu tabernakulum z XVIII wieku. Freski w presbiterjum przedstawiają początki chrześcijaństwa polskiego (chrzest Polski, założenie Katedry, kazania Św. Wojciecha, śmierć Św. Józefa i t. d.) wykonane przez Łaszczyńskiego, artystycznie nieodpowiednie dla wspaniałej świątyni. Przy filarach śliczne płyty miedziane grobowce z XVI wieku, najcenniejsze z pracowni Piotra Vischera w Norymberdze płyty biskupa Andrzeja Opalińskiego, wojewody Łukasza Górki, kanonika Lubrańskiego. Nieznanego autora płyta kanonika Andrzeja Grodzkiego. Ponadto na filarach szereg obrazów, między nimi 3 ciekawe obrazy z początku XVII wieku pochodzenia miejscowego, a mianowicie Krzysztofa Boguszewskiego Św. Marcia, Niepokalane Poczucie Panny Marji oraz nieznanego malarza poznańskiego Niebieskie Jeruzalem. Ambona nowa w stylu chybiona. Przy niej marmurowy pomnik arcybiskupa Przyluskiego z XIX wieku. Wielki szereg zabytków mieści się w kaplicach. Poczynając od pierwszej kaplicy na prawo znajdujemy między innymi następujące pomniki. W pierwszej kaplicy płyta nagrobkowa biskupa Urjela Górki, dzieło Piotra Vischera. W następnej kaplicy obraz Św. Jana Kantego, pomnik arcybiskupa Dunina z XIV wieku, oraz jeden pomnik nagrobkowy renesansowy z XVI wieku i późnogotycka chrzcielnica. W dalszej kaplicy wspaniałe dzieło renesansowe — pomnik biskupa Adama Konarskiego z końca XVI wieku wykonany w marmurze przez Canavesiego. W kaplicy Szoldrskich grobowiec biskupa Andrzeja Szoldrskiego marmurowy w stylu barokowym oraz nagrobki marmurowe kanoników Cieleckiego i Gnińskiego z XVII wieku, cenna krata. W kaplicy piątej grobowiec arcybiskupa Florjana Stablewskiego, obraz Stachiewicza, malatury Bolesława Łaszczyńskiego, w portyku obraz Chrystusa w Ogrójen de Riballa.

Naprzeciw kaplicy pomnik arcybiskupa Mieczysława Ledóchowskiego z XIX wieku dłuta Władysława Marcinkowskiego. W kaplicy Św. Stanisława grobowiec kanonika Jana Koźmińskiego z XIX wieku oraz grobowce braci Powodowskich, kawalerów maltańskich z XV w., i kanonika Prawdzewskiego z początku XVII wieku. Za wielkim ołtarzem leży najpiękniejsza kaplica Katedry, t. zw. kaplica złota, czyli królewska. W formie obecnej wybudowana została ona w latach 1836—1840 według planów Lanciego dzięki inicjatywie arcybiskupa Wolickiego i Edwarda hr. Raczyńskiego. Prześliczna ta budowla zbudowana jest i dekorowana w stylu bizantyjskim. Freski w kopule wyobrażające patronów Polski są pędzla Müllera z Düsseldorfu. Fresk ścienny z jednej strony Brzozowskiego (przyjęcie Ottona III przez Bolesława Chrobrego u grobu Św. Wojciecha), z drugiej strony Suchodolskiego (wprowadzenie chrześcijaństwa w Polsce). W ołtarzu obraz mozaikowy Salandriego będący kopją Tycjana Wniebowzięcia Matki Boskiej. Z boku stoi sarkofag z prochami Mieczysława I i Bolesława Chrobrego. Sarkofag ten znajdował się w wiekach dawnych w środku kościoła, po zniszczeniu pierwotnego wykonany w stylu gotyckim w połowie XV wieku. W wieku XVIII zniszczył się, a przy budowie kaplicy królewskiej uratowano już tylko 2 części, które wmurowane są w nowy sarkofag w kaplicy tej ustawiony. Katedra poznańska była miejscem spoczynku pierwszych władców Polski. W każdym razie pochowano w niej Mieszka I, Bolesława Chrobrego, Mieszka II, Kazimierza Odnowiciela i obu Przemysłów. Przy budowie kaplicy ofiarował Edward Raczyński do niej wspaniały pomnik Mieszka I i Bolesława Chrobrego wykonany przez Chrystjana Raucha, dzieło bardzo piękne i sławne. Naprzeciw złotej kaplicy grobowiec biskupa Adama Nowodworskiego z XVII wieku, przy zakrystji grobowiec biskupa Izbieńskiego z XVI wieku, wykonany przez Jana Michałowicza, polskiego rzeźbiarza renesansowego, a dalej grobowiec kanonika Wawrzyńca Kierskiego w końcu XVI wieku. Obok kaplicy złotej odznacza się bogactwem artystycznym kaplica Św. Krzyża. Nazwę swą zawdzięcza kaplicą cudownemu krzyżowi, który w wiekach dawnych znajdował się na bramie Wrocławskiej miasta Poznania i słynął cudami. Znajduje się tutaj niezwykle cenny grobowiec Górków z kamienia i czerwonego marmuru, wykonany w końcu XVI wieku przez Hieronima Canavesiego, tego samego, który stworzył pomnik biskupa Konarskiego. Poza tem są tu pomniki barokowe dwóch Tolibowskich i kanonika Załaszowskiego, rektora Akademji Lubrańskich. W przyległej kaplicy grobowiec biskupa Łukasza Kościeleckiego, wykonany na przełęczy XVI i XVII wieku. W kapli-

cy dalszej wspinały obraz Św. Cecylii i grobowiec biskupa Sebastjana Branickiego, renesansowy z połowy XVI wieku. W następnej kaplicy grobowce Raczyńskiego i Wąglikowskiego, a w ostatniej marmurowy grobowiec biskupa Warzyńca Goślickiego z początku XVII wieku. W skarbcu Kapituły znajdują się liczne cenne aparaty kościelne, ornaty i inne przedmioty zabytkowe. Z epoki gotyckiej pochodzą jedna monstracja, jeden kielich, jeden pacyfikał, oprawa relikwii dwóch świętych, jeden krzyż. Reszta z czasów renesansu, baroku lub nowszych.

KOŚCIÓŁ REFORMATÓW NA ŚRÓDCE.

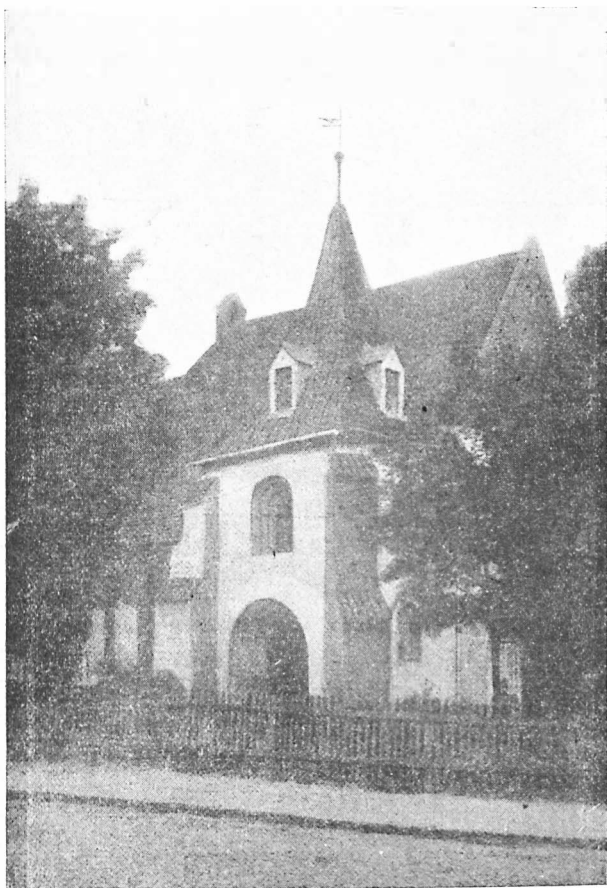
Zbudowany w 17. wieku. Pierwotnie kościół księży Reformatów, pod wezwaniem św. Kazimierza. W 19. w. klasztor i kościół oddano dla seminarjum nauczycielskiego, później zamieniono na zakład głuchoniemych. Kościół św. Kazimierza służy obecnie głuchoniemym.

Przechodząc przez most cybiński wchodzimy na Śródkę, pierwotne podgrodzie poznańskie, to jest najstarsze miasto. Dzielnica uboga. Zabytków zachowało się tu mało. Nawet wywodzący się z średniowiecza **kościół Św. Małgorzaty**, w zasadzie gotycki, nie utrzymał się w czystej formie dzięki zmianom dokonany w epoce baroku. Kościół ten istniał przed powstaniem miasta lewobrzeżnego. W pierwszej połowie XIII wieku osiedli przy nim Dominikanie, pierwszy zakon poznański. Jednakże już w roku 1244 przenieśli się na lewy brzeg Warty. Kościół Św. Małgorzaty był następnie kościołem parafjalnym śródeckim. W roku 1665 otrzymali go Filipini. Zakon ten zniesiony został przy sekularyzacji. Dzisiejsza budowa pochodzi z XV wieku. Piękne sklepienie gwiazdowe, ładny wystrój barokowy. Klasztor obok stojący pobudowali w XVIII w. Filipini. Przy ulicy Bydgoskiej stoi **kościół Św. Kazimierza**. Powstał on w końcu XVII wieku, zbudowany razem z klasztorem przez Reformatorów. Jest to kościółek mały, barokowy, prosty. Po zniesieniu klasztoru na początku XIX wieku umieszczono w klasztorze seminarjum nauczycielskie. Uczniowie seminarjum tego odznaczyli się w roku 1846 wespół z uczniami gimnazjum Marji Magdaleny tłumnym udziałem w próbie powstania. Później zniesiono seminarjum a gmach oddano za zakład dla głuchoniemych, który dotychczas tam pozostaje. Kościół używany jest jako kaplica zakładowa.

Poza dawnym terytorjum miasta Poznania pozostawało obecne (od 1925) przedmieście **Komandorja**. Teren Komandorji był zamieszkały w czasach przedhistorycznych. Bardzo rychło stawiono tutaj kościół pod wezwaniem Św. Michała. W drugiej połowie XII wieku sprowadził do kościoła tego Mieczysław III Stary, książę wielkopolski, kawalerów maltańskich Św. Jana Jerozolimskiego. Równocześnie powstał szpital przy kościele. Rycerze maltańscy utrzymali się przez cały czas istnienia pierwszej Rzeczypospolitej, poczem zakon ten został zniesiony. **Kościół Św. Jana** należy do najstarszych zabytków architektonicznych na ziemiach Polski, zachował bowiem niektóre cenne części budowli romańskiej z XII wieku, a mianowicie ciekawy portal kamienny i ząb murów nawy głównej. Lwia część obecnego budynku jest gotycka, z połowy XIII wieku. Z czasu tego pochodzi przede wszystkim układ kościoła, sklepienie krzyżowe, presbiterjum i t. p. W wieku XV rozbudowano kościół dodając wieżę, zakrystję, jedną nawę. Ciekawe sklepienie gwiazdowe w nawach i beczkowe w zakrystji. Barokowa kaplica Św. Krzyża pochodzi z wieku XVIII. Krzyż św. w kościele Św. Jana słynął cudami. Z mniejszych pomników wyróżniają się re-

nesansowy ołtarz główny, kamienna rzeźbiona chrzcielnica późnogotycka i piękny konfesjonał rokokowy.

Na północ od Komandorji przedmieście Główna włączone w roku 1925 do Poznania, dzielnica wybitnie fabryczna, bez zabytków. Kościół N. Panny Marji zbudowany jest w najnowszych czasach. Zwracając się od Komandorji w kierunku

Poznań - Komandorja, kościół św. Jana.

południowym dochodzimy do t. zw. Miasteczka, czyli przedmieścia Św. Rocha. Miasteczko zostało założone w drugiej połowie XVI wieku przez Stanisława Górkę. Po śmierci jego wcielone zostało do miasta królewskiego. Dzielnica bardzo mała, maleńkie domki drewniane usuwa się w ostatnich czasach w szybkim tempie. Zgrabny most przez Wartę wykończony w czasie wojny międzynarodowej. W małej dziel-

nicy tej jest kościół pod wezwaniem **Św. Rocha** zbudowany w roku 1628, w wieku XVIII przebudowany, bardzo skromny. Byli przy nim w początkach Franciszkanie. Za Miasteczkim przedmieście rolnicze Rataje, a dalej na południe dzielnica Starołęka Mała, częściowo rolnicza, częściowo fabryczna. Fabryka Dr. Romana Maya wywodzi początek swój z Starołęki. Mały kościółek Św. Antoniego stawiono w najnowszych latach.

Poznań - Park w Solaczu, Bogdanka.

Przechadzki i wycieczki. Wewnątrz miasta linja plant przy wałach. Na peryferji Solacz (staw, park, restauracja, koncerty), za Solaczem las do Golęcina; ze strony północnej Szelaż, park przy Cytadeli, restauracja Braetwa Strzeleckiego, piękna przechadzka wzdłuż Warty; na południu las dębiński, znaczny i piękny, po drodze łazienki miejskie; na wschodzie Malta, kopiec wolności, lasek. Głównem miejscem wycieczkowym mieszkańców miasta Poznania jest Puszczy-

kowo wraz z Puszczykówkiem i Ludwikowem. Prześliczne lasy góryste, bardzo piękne położenie nad Wartą, wspaniałe perspektywy. Szczególnie cudnie położone jezioro górcekie przy Ludwikowie. Miejscowości te używane są także przez mieszkańców miasta Poznania jako letniskiska. Dalsze wycieczki mieszkańców Poznania skierowują się do Kiekrza, Radojewa, Owińsk, Kobylnicy, Promna, Lednogóry, Rogalina, Kórnik (miejscowości te opiszemy na właściwem miejscu).

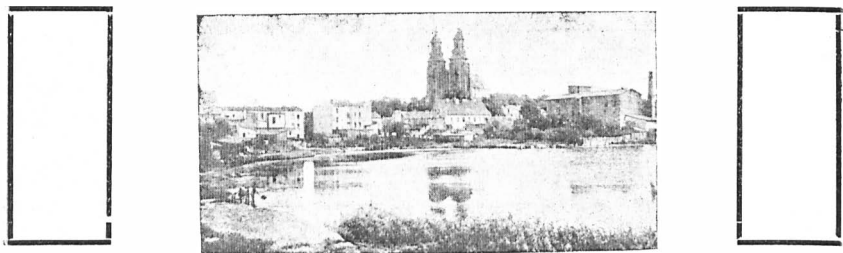
Wskazówki praktyczne. Dworców kolei państwowej jest pięć: dworzec główny w centrum miasta, dworzec Poznań—Tama Garbarska na północy Śródmieścia, dworzec Poznań—Wschodni w Głównej, dworzec Poznań—Staroleka w Starolece, przystanek Poznań — Św. Łazarz w Górczynie. Z Głównej odchodzi kolejka powiatowa średzka z przystankiem w Komandorji. Tramwaje i autobusy Poznańskiej Kolei Elektrycznej w całym mieście. Dorożki samochodowe i konne. Z Ławicy (zachodni kraniec miasta) odlatują samoloty pasażerskie Linji Lotniczej „Lot”. Stacja radjofoniczna w mieście. Trzy teatry, szereg kin, lokale rozrywkowe, koncerty, wielka ilość dobrych zakładów gastronomicznych, restauracyj, kawiarni, cukierni. Dobre hotele i pensjonaty. Urzędy I i II instancji, szkoły wszystkich typów i stopni (Uniwersytet, Wyższa Szkoła Handlowa, Seminarjum Duchowne, Konserwatorium Muzyczne, gimnazja, szkoły zawodowe średnie i niższe, szkoły dokształcające, szkoły wydzielone, szkoły powszechne). Konsulaty państw zagranicznych. Duża liczba czasopism i dzienników. Wielki szereg towarzystw kulturalnych, gospodarczych, sportowych, zawodowych i innych.

Komunikację między Poznaniem a niektórymi miejscowościami prowincjonalnymi utrzymują poza kolejami autobusy. Autobusy takie kursują na linjach: Poznań—Szwarzędz, Poznań—Tarnowo, Poznań—Tarnowo—Duszniki, Poznań—Wielki Gaj—Duszniki, Poznań—Gniezno, Poznań—Czarnków, Poznań—Kórnik—Śrem—Dolsk—Gostyń, sezonowo Poznań—Puszczykowo i i.

IV. Miasto Gniezno.

Przegląd historii. Miasto Gniezno jest niejako grodem, skąd wywodzi się państwowość polska. Istniało już w czasach przedhistorycznych i było wówczas niewątpliwie naczelnym miastem plemienia polańskiego. Gdy razem z Polską występuje na widownię dziejową, jest stolicą państwa. Wprawdzie siedziba królewska wahała się między Gnieznom a Poznaniem i przechylała się raczej na Poznań, a niebawem prze-

niosła się do Krakowa, jednakże początki państwowości polskiej łączą się z stolicą Gnieznem. Już w pierwszych czasach piastowskich, a zatem przed t. zw. kolonizacją na prawie niemieckim, Gniezno posiadało charakter miasta. W najstarszych dziejach Polski odgrywa Gniezno szczególnie wybitną rolę. Tutaj spoczęły zwłoki apostoła pogańskich Prusaków Św. Wojciecha; w roku 1000 pielgrzymował do Gniezna cesarz Otton III; w tymże roku stało się Gniezno religijną i duchową stolicą Polski przez utworzenie arcybiskupstwa, które po wszystkie wieki zachowało prymat w kościele polskim. Jako siedziba arcybiskupa było Gniezno miastem koronacyjnym. Koronowano tutaj Bolesława Chrobrego, Mieszka II, Kazimierza Młodego, a następnie po odnowieniu godności królewskiej w Polsce, Przemysława II oraz Wacława czeskiego. Od Łokietka dokonywano koronacji w Krakowie. Jako jedno z miast naczelnych Polski było Gniezno przedmiotem licznych

Jeziorno gnieźnieńskie, widok na Katedrę.

napadów nieprzyjacielskich. Tak na przykład za Mieszka II złupili Czesi miasto i Katedrę, w roku 1331 zniszczyli je Krzyżacy, w czasie walk domowych Nałęczów z Grzymalitami w końcu XIV wieku było Gniezno ponownie terenem walk, w czasie wojen szwedzkich zrujnowane zostało w r. 1655 doszczętnie, podobnie jak większość miast Wielkopolski, w tymże roku odbyła się pod Gnieznem potyczka Czarneckiego ze Szwedami.

Prawa autonomiczne otrzymało miasto w roku 1243, to znaczy na samym początku ruchu lokacji miast na prawie niemieckim. Było miastem zawsze królewskim. Poza murami starego miasta powstały dość znaczne jurysdykcyjne specjalne, a w szczególności na południowym wschodzie Andrzejewo, czyli Cierpięgi, należące do Kapituły Katedralnej, na północy Grzybowo, na północnym wschodzie Wójtostwo, jurysdykceja miejska. W średniowieczu posiadało Gniezno pomiędzy miastami polskimi znaczenie poważne, odpowiadające starożytności miasta. Od wieku XVII podupadło bardzo

znacznie. Dopiero w połowie XVIII wieku zaczęło się o tyle poprawiać, że w r. 1768 otrzymało godność stolicy województwa gnieźnieńskiego założonego wówczas. Siedzibą województwa było miasto Gniezno aż do drugiego rozbioru Polski. Po zajęciu miasta przez Prusaków dokonano niebawem włączenia dawnych jurysdykcji przyległych. W wieku XIX na ogół Gniezno rozwijało się dobrze, jakkolwiek pozostawało miastem wybitnie spokojnym. Bądź co bądź wzmocniło się o tyle, że gdy w roku 1816 było 7-mem z kolei miastem w Wielkopolsce, to w roku 1861 stało już na 5-tym, a w roku 1910 na 4-tym miejscu. W pracy narodowej w czasie niewoli Gniezno stanowiło posterunek poważny, jakkolwiek starodawna siedziba królów polskich była przedmiotem szczególnie silnej agresji żywiołu niemieckiego, wyrażającej się między innymi na przykładem, że miasto zostało otoczone ze wszystkich stron wielką ilością osad kolonizacyjnych, które utrudniały rozwój pracy gospodarczej Polaków w mieście. W walkach o wyzwolenie w powstaniu wielkopolskim Gniezno i ziemia gnieźnieńska należały do najezyminiejszych. Za rządów polskich zostało Gniezno wydzielone z powiatu.

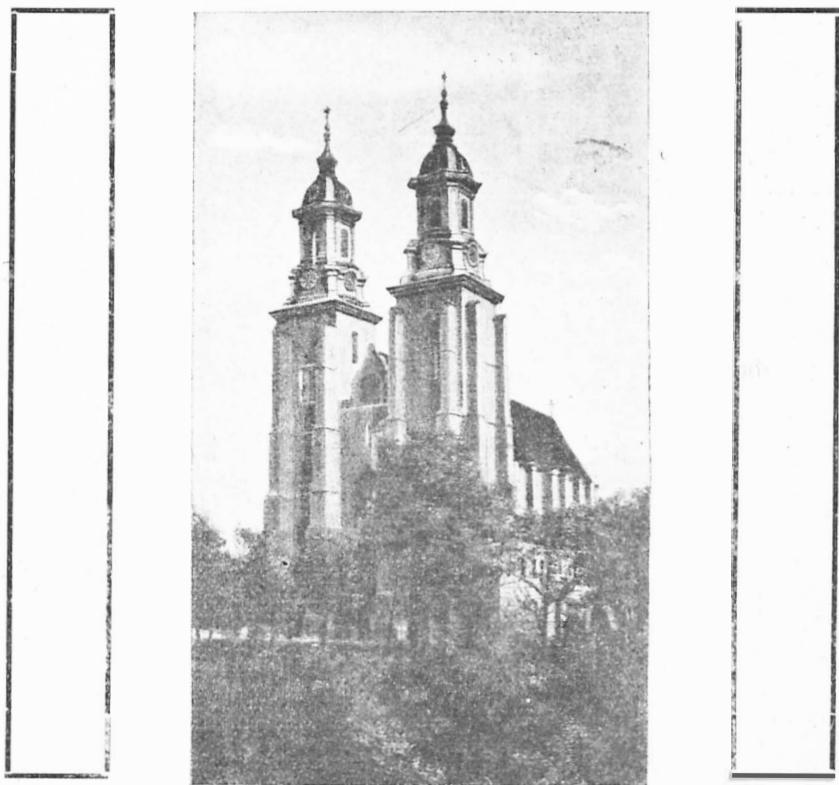
Stan obecny. Gniezno liczyło w roku 1921 mieszkańców cywilnych 25.694. Miasto położone jest malowniczo na wzgórzach wśród trzech jezior (Bielidło czyli Świętokrzyskie, Jelonek i Winiarskie), rozłożone jest na 7 pagórkach i leży stosunkowo wysoko, bo 107 m ponad poziomem morza. Z dwóch stron okalają miasto rozległe lasy. W pobliżu szereg pięknych miejscowości wycieczkowych. Gniezno jest siedzibą główną arcybiskupstwa gnieźnieńsko-poznańskiego, sądu okręgowego i licznych władz pierwszej instancji; posiada Seminarjum Duchowne, gimnazjum męskie i żeńskie, szkołę handlowo-przemysłową, miejski szpital Czerwonego Krzyża, zakład psychiatryczny Dziekanka, stadninę państwową, nowoczesne urządzenia techniczne i higieniczne, elektrownię, gazownię, wodociągi, rzeźnię i kanalizację miejską. Garnizon gnieźnieński obejmuje dwa pułki. Z przemysłu wyróżniają się 3 garbarnie i cukrownia. W mieście znajdują się 3 kinoteatry. W 4 drukarniach wychodzą 3 dzienniki i 4 inne czasopisma. Na wiosnę jarmarki kramne i na konie i bydło, wyścigi konne. Gniezno stanowi ważny punkt komunikacyjny. Schodzą się tutaj linie kolejowe Poznań—Toruń—Warszawa, Poznań—Bydgoszcz - Gdańsk, Gniezno - Nakło - Chojnice, Gniezno - Września - Krotoszyn, Gniezno - Skoki - Wągrowiec oraz kolejki powiatowe Gniezno - Witkowo - Powidz. Szereg hoteli, kawiarni, restauracji, dorożki samochodowe i konne. Autobusy do Żnina, Klecka, Witkowa-Powidza, Żydowa-Czernejewa, Kiszkowa-Poznania, Bydgoszczy. Jestto jeden z największych ośrodków ruchu autobusowego w Wielkopolsce.

Gniezno łączy w sobie wielkie wartości historyczne z nowoczesnymi osobliwościami. Obok wspaniałych zabytków przeszłości uderza w Gnieźnie szczególnie bogata i starannie pielęgnowana roślinność, parki, ukwiecone kandelabry i t. p. Przy jeziorze winiarskiem lazienki miejskie, w pobliżu placu sportowe. Wielki las miejski 4 km za miastem. Dawne znaczenie miasta uwypukla szereg budowli zabytkowych, które mimo ciężkich przejść historycznych zachowały się do chwili obecnej. Na czele ich kroczy prastara Katedra.

Zabytki. Katedra. Katedra gnieźnieńska powstała tuż po wprowadzeniu chrześcijaństwa w Polskę. W roku 999 złożone zostały w niej prochy Św. Wojciecha, do których przybył w roku 1000 cesarz Otton III. O najstarszej budowie nie mamy obecnie wiadomości. Już w roku 1018 Katedra spaliła się, a po odbudowaniu została złupiona przez Czechów roku 1038. Bądź co bądź najpóźniej w XII wieku stała Katedra murowana w stylu romańskim. I z tego czasu zachował się tylko jeden zabytek w postaci sławnych drzwi spiżowych, darowanych przez króla Bolesława Krzywoustego. Kościół romański stał przez 3 wieki. Po zniszczeniu przez Krzyżaków wybudowana została Katedra gotycka, w największej mierze dotychczas zachowana. Budowę tę rozpoczął arcybiskup Jarosław Borgorja Skotnicki (1342—1374), a ukończył następca jego Jan Suchywilk (1374—1382). Przy kościele tym wznosiła się od strony zachodnio-północnej wspaniała wieża zakończona kopułą w kształcie piramidy, z której wychodziło 8 małych wieżyczek. Wieżę tę zniszczył piorun w roku 1455; odnowiono ją w roku 1466 i dodano drugą wieżę; roboty około budowy tych wież przeciągały się aż do roku 1513. W drugiej połowie XV wieku sprawiono stalle kanonickie, których cząstki zachowały się w kaplicy Baranowskiego. Z tegoż czasu pochodził sarkofag dla prochów Św. Wojciecha bogato rzeźbiony. Sarkofag ten stał do roku 1655 w środku nawy głównej. Zniszczyli go w tym roku Szwedzi, pozostałe płyty marmurowe rozmieszczone są obecnie przy ścianie zachodniej Katedry. W roku 1681 wybudowano konfesję na wzór takiejże w kościele Św. Piotra w Rzymie. W roku 1613 zniszczył znowu pożar wieżę. Spowodowaną przez to restaurację Katedry prowadził starannie arcybiskup Maciej Łubieński (1641—1652). Odnowiono wówczas względnie naprawiono kaplice, wyrestaurowano wieżę, a t. zw. kaplicę Łubieńskich stawiono w obecnej formie. W roku 1760 uszkodził wielki pożar miasta bardzo znacznie także Katedrę. Wówczas to nastąpiła ostatnia wielka restauracja Katedry przez arcybiskupa Władysława Łubieńskiego pod kierownictwem architekta Belotto. Nad renowacją pracowano blisko 30 lat. Helmy wież wykonano w roku 1779 według planów Schregera

z Warszawy. Pewne wewnętrzne restauracje prowadzono jeszcze w końcu XIX wieku, a w latach najnowszych przeprowadzono ostatnią renowację, zmieniając przy tej sposobności otoczenie Katedry.

Katedra wznosząca się na znacznym wzgórzu, t. zw. górze Lecha, przedstawia się imponująco mimo skromnego wystroju zwłaszcza zewnątrz. W formie dzisiejszej jest ona budo-

Katedra w Gdańsku.

dowlą gotycką, przedstawiającą się zwłaszcza wewnątrz raczej jako budowla barokowa, ponieważ restauracje dokonane w XVII i XVIII wieku zmieniły głównie nawę środkową. Katedra jest bazyliką trzynawową z obłajściem chóru, naokoło której mieści się wieniec 14 kaplic.

Przy wejściu do Katedry zachowała się nad portalem z lewej strony gotycka rzeźba Ukrzyżowania Pana Jezusa z XVI wieku. U wejścia do prawej nawy najwspanialszy zabytek kościoła gnieźnieńskiego, drzwi spiżowe, według tra-

dycji dar Bolesława Krzywoustego. Dzieło to pochodzi z XII wieku. Na 2 skrzydłach przedstawione są w obramowaniu ornamentowem sceny z życia Św. Wojciecha, a mianowicie następujące: na lewym skrzydle poczynając od dołu:

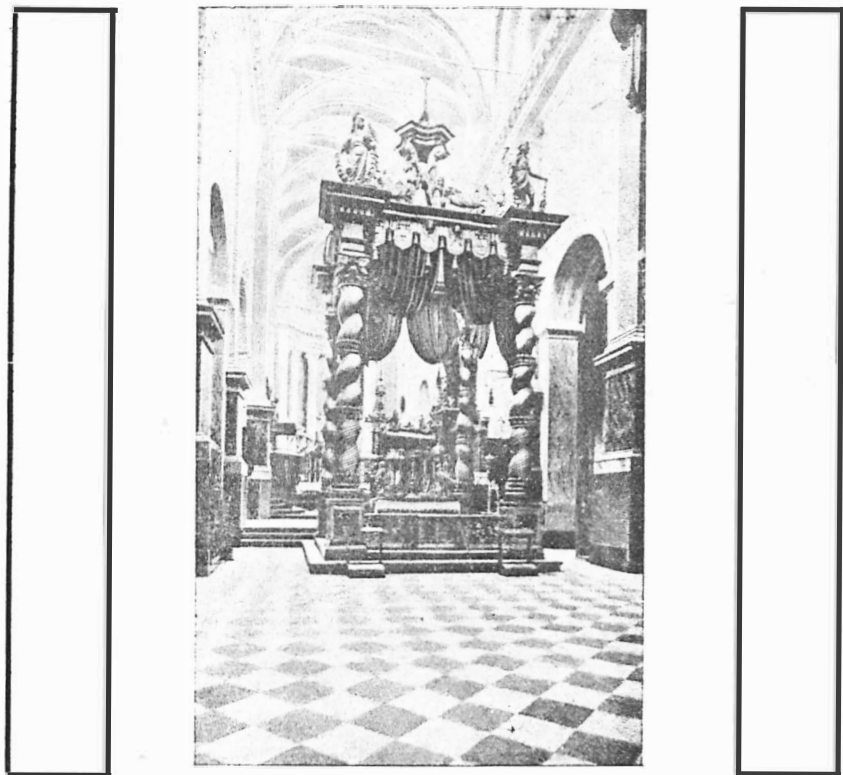
- 1) Urodzenie i chrzest Św. Wojciecha,
- 2) poświęcenie do stanu duchownego,
- 3) przyjęcie do szkoły,
- 4) modlitwa przed kapliczką,
- 5) odznaczenie Św. Wojciecha godnością biskupią,
- 6) wypędzenie djabła przez Św. Wojciecha,
- 7) wezwanie przez Pana Jezusa do wyzwolenia niewolników,
- 8) wstawiennictwo Św. Wojciecha za niewolnikami,
- 9) cud Św. Wojciecha (niestłuczone naczynie z winem, które upadło na ziemię),
- 10) wyjazd Św. Wojciecha do Prusaków,
- 11) chrzest licznych Prusaków,
- 12) kazanie,
- 13) nabożeństwo z Prusakami,
- 14) męczeństwo Św. Wojciecha,
- 15) głowa Św. Wojciecha na żerdzi,
- 16) wykup zwłok Św. Wojciecha na wagę złota,
- 17) przeniesienie zwłok do kraju,
- 18) pogrzebanie Św. Wojciecha.

Dwie głowy lwie dodano później. W nawach bocznych zachowały się sklepienia gotyckie. Nawa główna zawdzięcza kształt swój obecny renowacji z XVIII wieku. Wielki ołtarz bez wybitniejszych zabytków artystycznych, barokowy z roku 1768.

W presbiterjum stalle barokowe z pierwszej połowy XVIII wieku. Krzyż w posadzce naznacza grób Dąbrówki, której mały pomnik umieszczono w filarze przy ambonie w r. 1862. Bardzo cenną ozdobę wnętrza nawy głównej stanowi **konfesja Św. Wojciecha** wykonana według takiejże konfesji w kościele Św. Piotra w Rzymie. Pod konfesją trumna ze zwłokami Św. Wojciecha, srebrna z płaskorzeźbami z życia św. patrona. Trumnę tę dźwigają 4 piękne postacie srebrne, przedstawiające szlachcica, mieszczanina, chłopca i duchownego. Na filarach nawy głównej kilka płyt grobowych, z których wyróżnia się płyta Andrzeja Łaskiego. Są to prace artysty Jana z Florencji, bardzo wczesne w Wielkopolsce dzieła renesansowe. Różne dalsze nagrobki poświęcone są arcybiskupowi Sienieńskiemu, nieznanemu arcybiskupowi, prawdopodobnie Gruszezyńskiemu, Andrzejowi Boryszewskiemu. W obejściu chóru za wielkim ołtarzem wspaniała pomnik gotycki arcybiskupa Zbigniewa Oleśnickiego z końca XV wieku, jedno z największych arcydzieł Wita Stwosza. W po-

blizu renesansowy grobowiec arcybiskupa Macieja Drzewieckiego z XVI wieku, w prawej nawie grobowiec renesansowy Anny Tomickiej z połowy XVI wieku. Organy z czasu budowy Macieja Łubieńskiego.

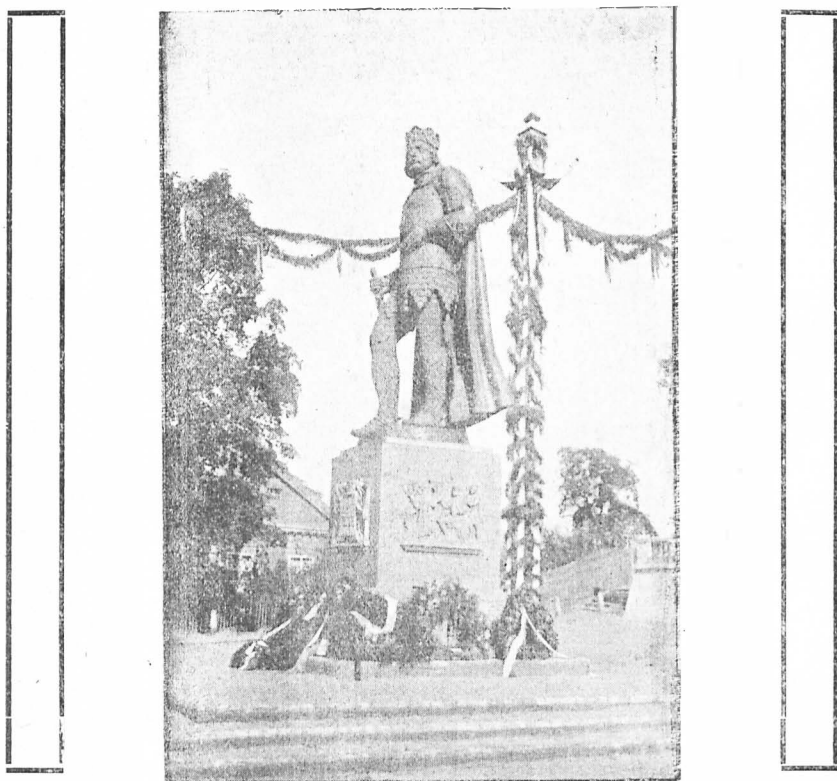
Wiele poważnych zabytków mieści się w 14 kaplicach okalających właściwą bazylikę. Z zabytków tych wymieniamy najważniejsze. W kaplicy 1 z lewej strony (Potockich) budowanej w pierwszej połowie XVIII wieku przez Ferra-

Konfesja św. Wojciecha w Katedrze gnieźnieńskiej.

riego z Rydzyny, piękna krata z kutego żelaza. Kaplica ma mocne formy barokowe, posiada kopułę. Odnowiona została w roku 1876. W niej rokokowy grobowiec arcybiskupa Teodora Potockiego oraz grobowiec arcybiskupa Ignacego Kraśnickiego, umieszczone tutaj przy renowacji w roku 1876. Wmurowane są w kaplicy tej serca arcybiskupów Gorzeńskiego i Przyluskiego. Freski są dziełem malarza Jaroczyńskiego z Poznania. W kaplicy 2 — Bożego Ciała — grobowiec arcybiskupa Szembeka brązowy z pierwszej połowy XVIII wie-

ku i tablice pamiątkowe arcybiskupa Szembeka i Radziejowskiego z portretami na blasze srebrzonej i złoconej. W kaplicy 3 — doktorskiej — grobowiec renesansowy kanoników Skofnietkiego i Oezki z początków XVII wieku z kolorowego marmuru i piaskowca, oraz wspianą mosiężną płytą gotycką kanonika Jana Grota z pierwszej połowy XVI wieku, przypisywana Janowi Vischerowi, dalej tablica pamiątkowa dla braci Śniadeckich z 1884. Freski z XIX wieku Lewickiego z Poznania. W kaplicy 5 — Św. Krzyża — grobowiec

Gai. zno - pomnik Bo'esł wa Chrobrege.

rokokowy arcybiskupa Adama Kemorowskiego, płyta mosiężna kanonika Strzałkowskiego barokowa z XVII wieku, w oltarzu cudowny krzyż. W kaplicy następczej grobowiec arcybiskupa Gębickiego, renesansowy z czarnego marmuru i alabastru, oraz arcybiskupa Jana Latałskiego z piaskowca wczesnorenesansowy. W kaplicy 7 — Koludzkich — barokowe ławki z czarnego marmuru, piękny oltarz i ładny portal. W kaplicy 8 — Olszowskich — oltarz z czarnego mar-

muru, grobowiec barokowy arcybiskupa Andrzeja Olszowskiego z samego końca XVII wieku; przy portalu karykatury żydów. W kaplicy 9 — Skotnickiego — pochowany jest zasłużony restaurator Katedry arcybiskup Jarosław Skotnicki. W kaplicy 10 grobowce renesansowe z XVII wieku biskupa Jana Różyckiego i Jana Gniazdowskiego. W kaplicy 11 — Baranowskich — zachowały się cząstki stali gotyckich, stary ołtarz z rzeźbami, grobowiec renesansowy arcybiskupa Wojciecha Baranowskiego z marmuru z początku XVII wieku. W kaplicy 12 grobowiec poety Andrzeja Krzyckiego z marmuru i wapienia, renesans, dzieło florenckie, marmurowy grobowiec renesansowy arcybiskupa Michała Dzierżgowskiego. W kaplicy 13 obraz Bacciarrelliego przedstawiający Św. Wojciecha, grobowiec kanonika Skrzetuskiego z końca XVIII wieku, freski malarza Jabłońskiego z Warszawy. W kaplicy 14 — Lubińskich — cenna chrzcielnica gotycka, grobowiec arcybiskupa Macieja Lubińskiego, obraz rodziny Lubińskich z XVII wieku.

Bogaty skarbiec Katedry gnieźnieńskiej został w ostatnich latach obrabowany. W zakrystji szereg cennych aparatów. W kapitularni liczne stare dzieła religijne i dokumenty. Dzwony wieży z XVIII wieku, wykonane przez Jana Zacharjasza Neuberta z Poznania.

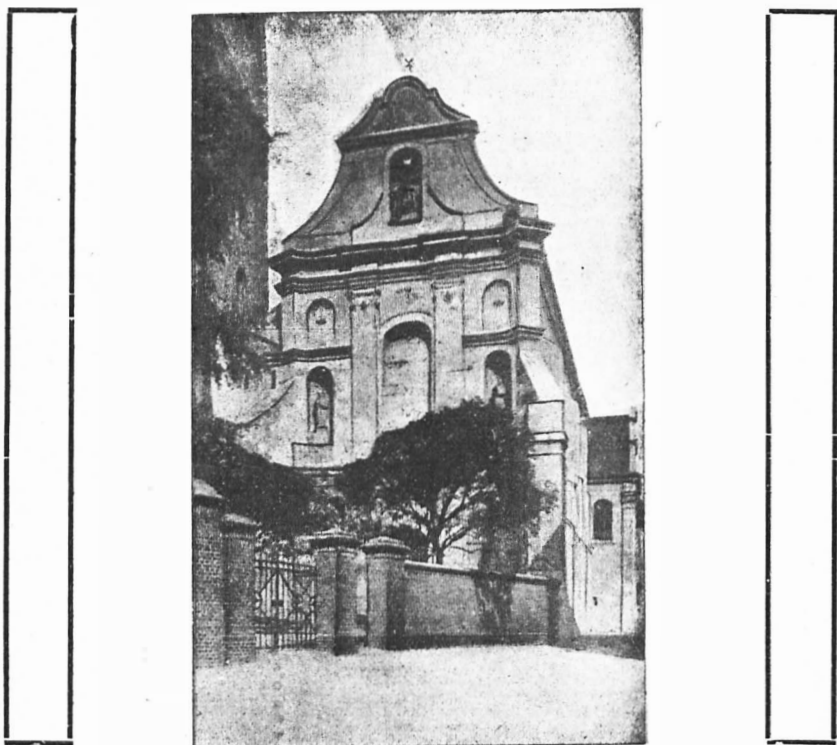
Obok Katedry stoi dzwonnica zbudowana w roku 1739. W niej olbrzymi **dzwon zwany Wojciechem** o średnicy 2,68 m wykonany w roku 1687 a przelany w Gdańsku w roku 1726.

Obok dzwonnicy **kościół Św. Jerzego**. Kościół ten powstał wedle tradycji w wieku X jako kościół zamkowy. Jest to jeden z wyszycie cennych zabytków romańskich w Wielkopolsce. W dokumentach wymieniony poraz pierwszy w roku 1226. Do roku 1418 był on kościołem parafjalnym. Odnowiony w latach 1613 i 1728. Zachowały się częściowo mury pochodzenia romańskiego granitowe.

Między Katedrą a kanonjiami i gmachem konsystorskim stanął w roku 1929 **pomnik Bolesława Chrobrego**, wykonany przez artystę rzeźbiarza Marcina Rożka z Poznania.

Kościół farny Św. Trójcy. Był to kościół parafjalny królewskiego miasta Gniezna. Budowla gotycka, jednonawowa. W zakrystji sklepienie beczkowe. Dolna część wieży zachowana z pierwotnej budowli. Kościół Św. Trójcy istniał prawdopodobnie już w XIII wieku, budowla obecna pochodzi z wieku XV. W roku 1613 zniszczony został kościół farny podczas pożaru, po restauracji na nowo poświęcony w roku 1632. Monstrancja gotycka z XV wieku.

Kościół Franciszkański. Zakon Franciszkański sprowadzony został do Gniezna w połowie XIII wieku przez Bolesława Pobożnego lub też przemysła II. Obok klasztoru Franciszkańskiego wprowadził Przemysł II klasztor Klarysek, którego pierwszą księżnią była błogosławiona Jolanta, wdowa po Bolesławie Pobożnym. Obydwa kościoły stały tuż przy sobie i są obecnie złączone w jedną całość. Kościół Franciszkański zachował się dość dobrze. Budowla wczesno-gotycka. Przebudowany w w. XVII i XVIII, skutkiem czego

Gniezno - Kościół OO Franciszkanów.

wygląd wewnętrzny raczej na stylu tych wieków się opiera. Kościół Klarysek dwupiętrowy, wczesno-gotycki, w roku 1892 przebudowany. Stare okna. Sztukaterja z roku 1614 renesansowa. Klasztor Franciszkański zamieniono po kasacji klasztoru na szkołę. Kościół używany był za czasów niemieckich na nabożeństwa dla katolików niemieckich, obecnie służy m. i. do nabożeństw szkolnych.

Kościół św. Jana. Jestto również jeden z bardzo starych zabytków na ziemi wielkopolskiej. Byli przy nim daw-

niej Bożogrobey, którzy już w końcu XII wieku osiedli w Gnieźnie, a wytrwali tutaj aż do roku 1821. Kościół jest późnogotycki, jednonawowy, skromny ale niezwykle ciekawy co do szczegółów architektonicznych, zwłaszcza upiększeń sklepienia. W najnowszych latach odkryto na ścianach freski pochodzące z pierwszej połowy XIV wieku, a zatem zrąb murów musi być pochodzenia starszego, aniżeli z okresu późnogotyckiego. Helm wieży nowszy, barokowy.

Gniezno - Katedra od strony południowej.

Kościół Św. Krzyża nad jeziorem Bielidłem. Kościół obecny stawiono w roku 1834 w miejsce dawniejszego drewnianego. W wielkim oltarzu cudowny krucyfiks z drzewa, późnogotycki. Dwa ładne oltarze boczne barokowe.

Kościół Św. Piotra za Poznańskim przedmieściem. Wzmiankowany poraz pierwszy w roku 1357. W formie obecnej stawiony w końcu XVIII wieku w miejsce dawnego kościoła drewnianego. Gotyckie figury drewniane Św. Pio-

tra i Pawła. Tak kościół św. Piotra jak kościół św. Krzysz-
 ki służą obecnie jako kaplice cmentarne. Wokół nich cmen-
 tarze z licznymi grobowcami mieszczącymi gnieźnieńskiego,
Kościół św. Wawrzyna. Wzniesiony poraz pierwszy
 w roku 1255, zbunowany 1331 przez Krzyżaków, w obecnym for-
 mie budowlanej późnogotycka z połowy XVI wieku, jednona-
 wowa, bez ważniejszych ozdób. W czasie wojen napoleo-
 nskich zniszczony, w roku 1817 ponownie poświęcony.

Kościół św. Michała na dawniejszym przedmieściu
 Wągotstwie. Budowla halowa, trzynawowa, późnogotycka
 z XV wieku, rilkakrotnie odnawiana, szczególnie po wojnach
 napoleońskich w r. 1813. Zachowały się części dawnych skle-
 pień krzyżowych, największa podobna do opanamentów skle-
 pień krzyżowych w Katedrze. Lewe żurawie budowlane wykona-
 no w najnowszym czasie.

Poza zabytkami kościołami nie zachowały się w Gnie-
 źnie stare budowle, których świadczą o dawnej świetności
 miasta. W pierwszej połowie XIX wieku istniały jeszcze da-
 wne budynki wagi, postizygahia t. zw. smatras (skład su-
 kienny); budynki te padły ofiarą rozbudowy nowoczesnej
 miasta Gniezna. Posada natomiast Gniezno szeregi upiększeń
 naturalnych oraz szlacheznych nowoczesnych. Teren nierówny,
 pagórkowaty stanowiący jedną z najciekawszych partii lan-
 dscza pagórkowatych gnieźnieńskich się od Powidza przez Trzemesz-
 no, Gniezno, Polędziska, Góry Dziewiczy, Mońsko, Pniewy
 do doliny Obry, przecinającego licznymi pięknymi jeziorami,
 w które powstają gnieźnieński jak i miasto Gniezno się barzo
 bogate. Na południowym wschodzie i na zachodzie miasta
 Gniezna t. zw. góry, t. j. wąskie pasma górzyste. Szczególnie
 poważną osobliwość nowoczesną są w Gnieźnie parki. **Park**
miejski założony został na terenie górzysto-pagolistym przed
 100 laty, pierwotnie na 15 ha w stylu naturalno-angielskim.
 Bogata zieleni przeznaczona jest głównie, wodosparaniu oraz
 stawom. Od r. 1896 rozległość planowo rozszerzanie parku,
 zachowując styl angielski z pewnymi modyfikacjami nowo-
 czesnymi. Wśród zieleni drzewnej urządzeniu skłone z roślin-
 niami skalnymi i nowy staw, atmana naturalna z ładną pers-
 pektywą. Przy dworcu drugi park, **Park Kosciuszki**, dzielo
 najnowszego czasu barzo udane. W parku tym pomnik po-
 ległych powstańców wielkopolskich. Poza tym miasto Gnie-
 zna posiada szeregi barzo ładnych ogrodów prywatnych
 i ogrodki działkowe, jedne z najstarszych w Wielkopolsce.

Na powyższym miastu **Pałac** z pierwszym uniwersyte-
 tnym w Polsce, założonym przez ks. Ludwiga zaka na wzór
 uniwersytetów indowych durskich w r. 1921. Ładny park
 ułożone najlepsze przedmiejskie indziej gnieźnieńskiej.
 Przy drodze do Poznania **Przełazka** z zakładem psychiatry-
 cznym.

czynym. Dalsze tereny wycieczkowe: las miejski w kierunku Pustachowa, lasy w Jeionku, a w odległości 7 km na północ lotnisko Jankowo Dolne. Miasto samo posiada przedmieścia budowane na wzór nowoczesnych miast ogrodów.

V. Inowrocław.

Miasto Inowrocław wymienione jest poraz pierwszy w r. 1193 w bulli papieskiej, dotyczącej klasztoru strzebińskiego. Do klasztoru tego należało wówczas prawo targowe w Inowrocławiu. Inowrocław był zatem przed okresem t. zw. lokacji osiedlem o charakterze miejskim. W wieku XIII wymieniają dokumenty kasztelanję w Inowrocławiu. W owym czasie było miasto Inowrocław poważnym ośrodkiem gospo-

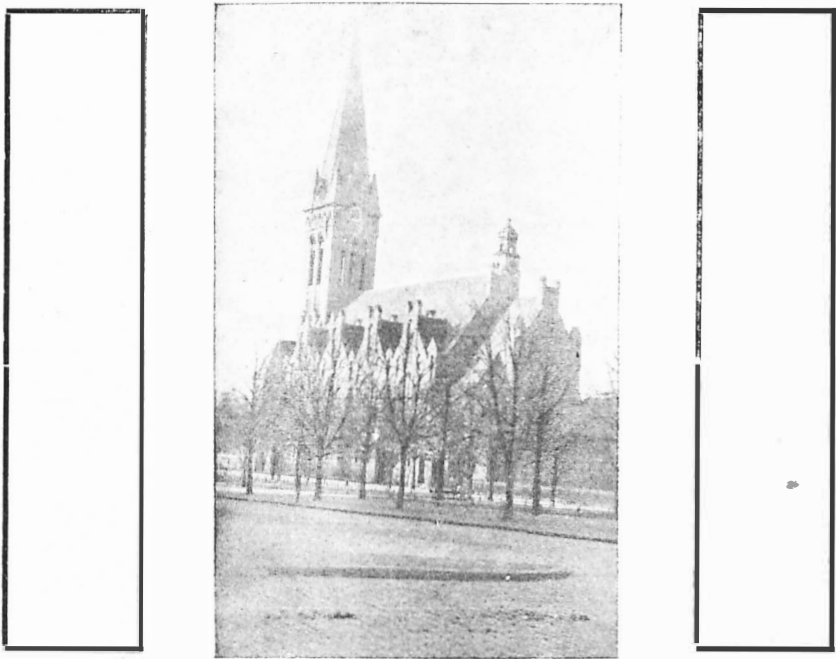
Inowrocław - Solanki

darzym. W r. 1252 dowiadujemy się o istnieniu komory celnej w Inowrocławiu, — kiedy została tam ustanowiona, nie wiadomo. Prawa autonomiczne otrzymał Inowrocław w r. 1267. W r. 1268 istniał w mieście już szpital Rycerzy Krzyżowych z czerwoną gwiazdą, a kościół Panny Marji stał już w początkach XIII wieku. Inowrocław był stolicą ziemi kujawskiej. Dzielnica kujawska rozpoczęła samodzielne życie państwowe po podziale Państwa Polskiego przez Bolesława Krzywoustego. Władcą Kujaw pierwszym był Bolesław Kędzierzawy, po nim Leszek, następnie Kazimierz Sprawiedliwy. W latach 1194—1202 Leszek Biały i Konrad oraz Mieszko

Stary, który stale z niemi wojował, po r. 1202 Konrad i Leszek, później Konrad sam. W obronie przeciw Prusakom Konrad sprowadził Braci Dobrzyńskich, a po ich klęsce Krzyżaków, którzy odtąd nieustannie niepokoili ziemie kujawskie. Konrad przydzielił Kujawy Kazimierzowi. W czasie walk Kazimierza z Ziemowitem I i Bolesławem Wielkopolskim spalono zamek inowrocławski. Za następcy jego, Ziemomysła, nie ustawały napady krzyżackie i litewskie. Ziemomysł umarł w r. 1287, po nim rządili w Inowrocławiu Leszek, Przemysław, z chwilową przerwą za Wacława czeskiego. W r. 1331 Krzyżacy zburzyli miasto. Od r. 1335 do mniej więcej 1353 rządził na Inowrocławiu Kazimierz, po nim Władysław Biały, który w r. 1364 odsprzedał swe prawa Kazimierzowi Wielkiemu. Później jeszcze starał się dziedzictwo swoje odzyskać, jednakże bezskutecznie. Mimo połączenia z koroną polską Kujawy długo jeszcze wiodły żywot samodzielny, ponieważ przechodziły drogą zastawu w ręce różnych władców, z których Władysław Opolski zamierzał ziemię kujawską odsprzedać Krzyżakom. Z powodu oporu Jagielly sprzedaż ta nie została wykonaną, i w r. 1405 ziemia kujawska złączona została ponownie z Polską. W latach 1414 i 1428, mimo klęski niedawno pod Grunwaldem im zadanej napadli Krzyżacy na Kujawy i zniszczyli oraz splądrowali m. i. Inowrocław. Bądź co bądź pozostał Inowrocław miastem znacznym, skoro w r. 1458 stawał na wyprawę malborską 20 zbrojnych. W wieku XVI posiadał Inowrocław kościoły Św. Mikołaja, Panny Marji, św. Jakóba, Św. Krzyża, szpital Św. Ducha i klasztor Franciszkański. W pierwszej połowie XVII wieku zaczął Inowrocław podupadać. Stolica Kujaw nie cieszyła się tak pieczołowitą opieką królów polskich jak inne wielkie miasta królewskie; przez bardzo długi czas znajdował się w zastawie u różnych właścicieli prywatnych, z którymi częstokroć mieszczanie walczyć musieli o zasadnicze swe prawa. Zniszczenia zupełnego dokonały wojny szwedzkie; w r. 1656 Szwedzi złupili miasto i spalili je. W następnym czasie nie dźwigało się miasto prawie wcale i należało przy końcu pierwszej Rzeczypospolitej do miast słabych. Przy samym końcu przynależności do pierwszej Rzeczypospolitej był Inowrocław stolicą nowoutworzonego województwa inowrocławskiego. W r. 1772 zajęli miasto Prusacy, rozszerzając niesłusznie terytorjum przyznane im w pierwszym rozbiórze Rzeczypospolitej Polskiej.

W chwili obecnej Inowrocław jest szczególnie ubogi w zabytki historyczne. Wojny bowiem, pożary i klęski elementarne zniszczyły dawne budowle, a cały szereg pozostałych ruin usunięto w wieku XIX. Miasto liczyło w r. 1921 mieszkańców cywilnych 24 277. Pod względem budowlanym

przedstawia się o tyle ciekawie, że jest wybitnie wyciągnięte wzdłuż, głównie z powodu znacznej odległości dworca od miasta, pomiędzy którymi stanowi połączenie długa ulica dworcowa. Położenie naturalne nie posiada żadnych uroków, ponieważ Inowrocław jest stolicą równych, żyznych Kujaw, żywiących się rolnictwem postawionem tu na najwyższym poziomie. Inowrocław posiada władzę I instancji, ze szkół gimnazja męskie i żeńskie, zakłady lecznicze Ubezpieczalni Krajowej imienia Focha. Miasto jest urządzone nowocześnie

Inowrocław - Nowy farny kościół

pod względem technicznym i higienicznym, posiada gazownię, elektrownię i wodociągi, rzeźnię i kanalizację, pod względem przemysłowym ośrodek bardzo ciekawy w dziedzinie górnictwa, w Wielkopolsce bardzo rzadkiego. Znajdują się tutaj saliny oraz zakłady Solveya w Mątwach. W Mątwach ponadto cukrownia. Kilka hoteli, dorożki samochodowe i konne, autobus Inowrocław—Dąbrowa Biskupia. W Inowrocławiu wychodzą trzy dzienniki. Pod względem komunikacyjnym stanowi Inowrocław punkt pierwszorzędny. Łączą się tutaj linje Poznań—Toruń, Poznań—Bydgoszcz, Inowrocław—Rogoźno — Czarnków i Inowrocław — Kruszwica — Mogilno,

a w najbliższym czasie wybudowana będzie kolej Śląsk—Bydgoszcz z przedłużeniem do Gdyni przez Inowrocław.

Inowrocław jest jednym z znacznych uzdrowisk polskich. Solanki inowrocławskie odwiedza corocznie coraz więcej gości. Przy zakładzie solankowym bardzo ładny park, w najnowszych czasach znacznie rozszerzony.

Zabytki. Kościół Panny Marji. Jeden z najcenniejszych zabytków budownictwa romańskiego w Wielkopolsce. Wybudowany w pierwszych latach XIII wieku, przebudowany w epoce gotyku, zrujnowany w początkach XIX wieku i w r. 1834 spalony, stał przez długi szereg lat jako ruina, i tylko dla zachowania go jako zabytku starożytnego utrzymał się w formie ruiny do czasów obecnych. W pierwszych latach XX wieku stara świątynia została odbudowana z zachowaniem wysokich wartości zabytkowych. Budowla romańska z kamienia. Na kamieniach bardzo ciekawe rzeźby z czasu kościoła romańskiego, według tradycji lub legendy pozostałości po świątyni pogańskiej.

Kościół św. Mikołaja, farny, budowla późnogotycka, trzynawowa bazylika, przebudowana w wieku XVII. W zakrystji zachowały się stare sklepienia krzyżowe, gwiazdowe. Front zachodni odnowiony w r. 1885, polichromja nowa. **Nowy kościół farny** stawiony w pierwszych latach XX wieku w stylu noworomańskim, bardzo bogato budowany, jednakże bez ciekawszych wartości architektonicznych. Kościół ten uległ częściowemu zniszczeniu wskutek zapadnięcia się części jednej z ścian. Obecnie próbuje się kościół odrestaurować. Z powodu niemożności korzystania z świątyni nowej, wybudowano prowizoryczny kościół, bardzo skromny. Wszystkie dawniej istniejące kościoły, jak również wieżę, która znajdowała się na rynku, zniszczono w ciągu XIX wieku z wielką krzywdą dla miasta.

VI. Miasto Bydgoszcz.

Zamek bydgoski istniał w wczesnem średniowieczu, wymieniony w źródłach poraz pierwszy w roku 1239. Zniszczony został przez Krzyżaków na początku XIV wieku i trzymany przez nich był przez dłuższy czas. W roku 1343 Kazimierz Wielki odzyskał zamek ponownie. W roku 1346 lokował tenże król miasto Bydgoszcz na prawie autonomicznem. Przez następne wieki miasto pozostało królewskiem i było pod nadzorem starosty. W wiekach XV i XVI rozwijało się szczęśliwie i uzyskało pewne znaczenie wśród miast polskich. Bądź co bądź było przedmiotem częstych napadów i najazdów krzyżackich, tak na przykład w roku 1409 uległo zniszczeniu przez Krzyżaków. Dorobek tak budowlany jak gospodarczy Bydgoszczy podkopaly i zrujnowaly potem wojny szwedzkie.

W roku 1656 zniszczony został zamek. W roku 1657 zatwierdzono w Bydgoszczy traktat welawski. W ostatnich wiekach istnienia pierwszej Rzeczypospolitej należała Bydgoszcz do województwa kujawskiego, w samym końcu do inowrocławskiego. W roku 1772 przeszła Bydgoszcz razem z t. zw. obwodem nadnoteckim pod panowanie pruskie. Była wówczas miasteczkiem bardzo słabym i nieznacznym. Pewnego podniesienia przyczyną pierwszą stało się wybudowanie kanału bydgoskiego łączącego Brdę z Notecią a zatem Wisłę z Odrą. Kanał ten wykończony został roku 1774. W roku 1794 zajęli Bydgoszcz Polacy w czasie powstania kościuszkowskiego. W latach 1807—1815 należała Bydgoszcz do księstwa Warszawskiego i uzyskała w tym czasie znaczenie poważne jako

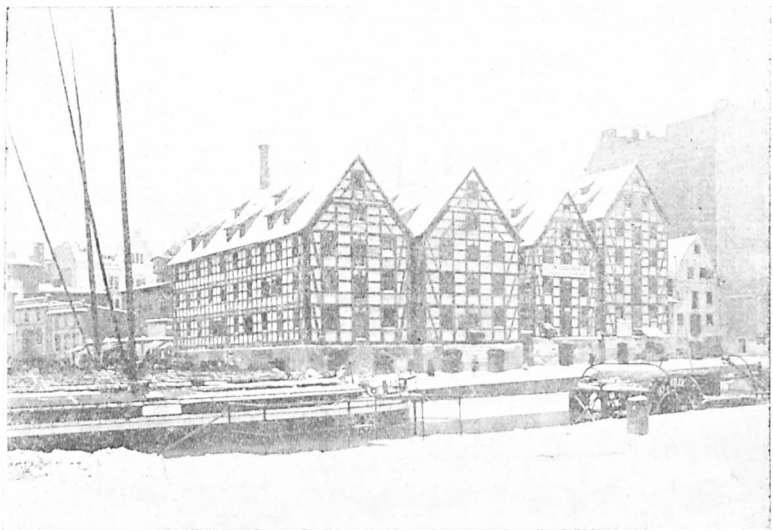

Bydgoszcz - ul. Podgórna róg ul. Melchiora Wierzbickiego dom, w którym zamieszkał Napoleon Bonaparte w r. 1812.

ośrodek administracyjny, gdyż ustanowiono w niej siedzibę departamentu; na czele departamentu bydgoskiego stał znany i ruchliwy prefekt Gliszczyński. W roku 1815 ponownie przypadła Bydgoszcz do Prus. W państwie pruskiem ustanowiono tutaj siedzibę rejencji. W wieku XIX Bydgoszcz rozwijała się niezwykle szybko. Przyczyniały się do tego tak bardzo dogodne stosunki komunikacyjne, jak specjalna dążność żywiołu niemieckiego do stworzenia na terenie Wielkiego Księstwa Poznańskiego silnego ośrodka kulturalnego niemieckiego, któryby stanowił przeciwwagę do zawsze groźnego w walkach narodowościowych Poznania. Pod tym kątem

widzenia głównie nie otrzymał Poznań wielkiej komunikacji międzynarodowej w stronę Warszawy, a natomiast Bydgoszcz stała się poważnym ośrodkiem komunikacji lądowej międzynarodowej. Miasto Bydgoszcz było już w XIX wieku wyłączone z powiatu narówni z miastem Poznaniem.

Dnia 19 stycznia 1920 roku nastąpiło uroczyste przejęcie władzy w mieście Bydgoszczy przez Państwo Polskie. Bydgoszcz bowiem wraz z okręgiem nadnoteckim i Pomorzem nie została przyłączona do terytorjum polskiego w czasie powstania wielkopolskiego, lecz dopiero na mocy postanowień traktatu wersalskiego. Bydgoszcz obecna jest drugim co do wielkości miastem w Wielkopolsce. W roku 1921 liczyła 87643

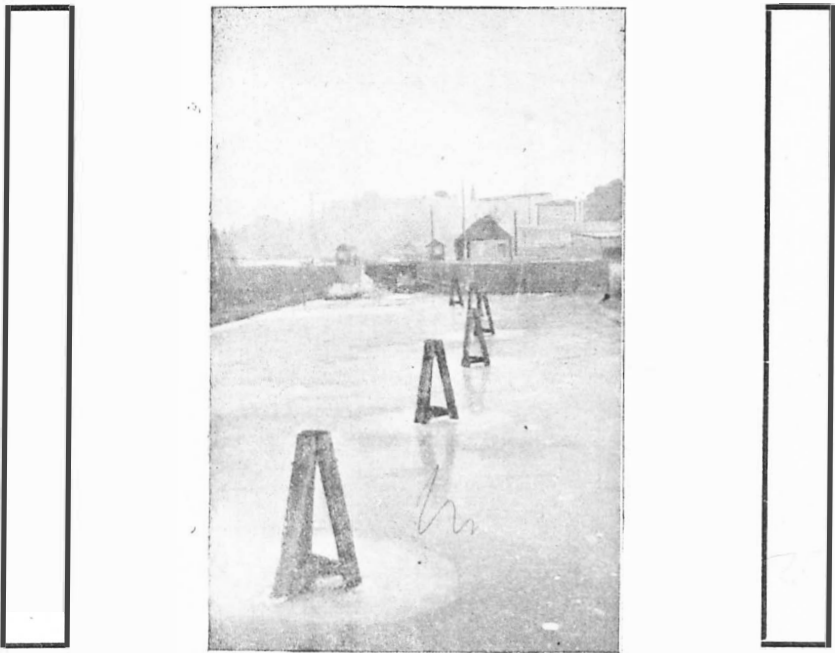

Bydgoszcz - Spichrze i port.

mieszkańców cywilnych, w roku 1928 około 110.000. Co do obszaru należy Bydgoszcz do miast najrozleglejszych, obejmuje bowiem powierzchnię 71 km kwadr. Pod względem komunikacyjnym cieszy się Bydgoszcz warunkami jak najkorzystniejszymi. Łączą się tutaj koleje Kaczory - Toruń, Poznań - Gdańsk, Bydgoszcz - Chełmno oraz szereg kolei powiatowych bydgoskich. Obecnie otrzymuje Bydgoszcz pierwszorzędnej znaczenia linię kolejową do Gdyni oraz linię na Śląsk. W dziedzinie komunikacji wodnej jest Bydgoszcz bodaj najkorzystniej usytuowanym w Polsce miastem, leży bowiem nad Brdą, w niedalekiej odległości od Wisły i nad kanałem bydgoskim, który umożliwia pośrednictwo w ruchu żegludowym między dorzeczem Wisły a dorzeczem Odry.

Stosownie do istniejących warunków posiada Bydgoszcz pierwszorzędny i bardzo ruchliwy port rzeczny i prowadzi żeglugę rzeczna na wielką skalę. Żegludze tej zawdzięcza Bydgoszcz swą preponderancję na terenie handlu drzewem. Handlowi temu służy założona w Bydgoszczy giełda drzewna. Bydgoszcz posiada wszystkie nowoczesne urządzenia wielkomiejskie: tramwaje, dorożki samochodowe i konne, szereg hoteli, restauracyj, kawiarni, ładne nowoczesne ulice. Z urzędów mają siedzibę w Bydgoszczy Dyrekcja Poczty i Telegrafów, Dyrekcja Lasów Państwowych, Inspekcja Dróg Wod-

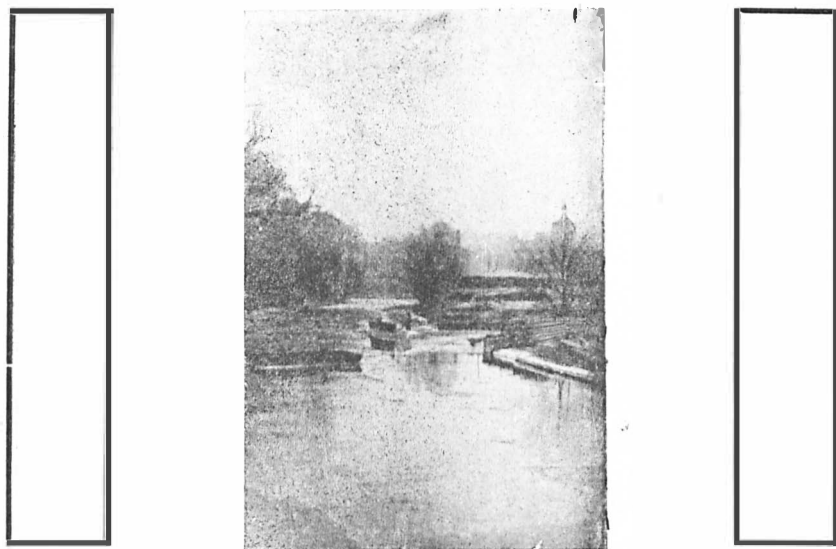

Bydgoszcz - Śluzy.

nych, oraz liczne urzędy pierwszej instancji; Dowództwo Dywizji 15 piechoty; garnizonują tutaj 2 pułki piechoty, jeden pułk artylerji polowej, jeden pułk ułanów, jeden dyon artylerji konnej, dyon samochodowy i szereg mniejszych jednostek wojskowych; z jednostek samorządowych o szerszym zakresie działania znajdują się w Bydgoszczy izby handlowo-przemysłowa i rzemieślnicza.

Położenie miasta jest niezwykle piękne. Okolica cała nasiana jest pięknymi lasami i poprzecinana Brdą względnie kanałem bydgoskim. Wyżyna przy brzegu Brdy i kanału urywa się gwałtownie i tworzy bardzo piękne terasy. W pobliżu

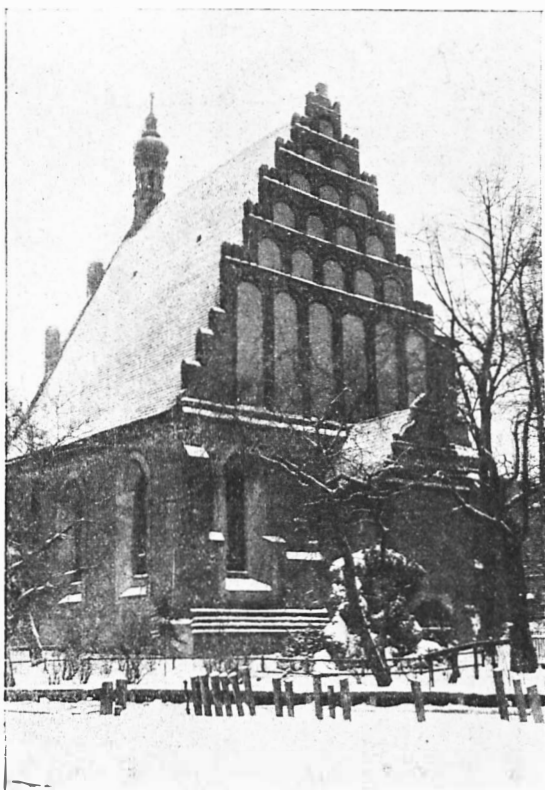
Bydgoszczy szereg bardzo ładnych krajobrazów. Pod względem gleby terytorjum okalające Bydgoszcz, jakkolwiek zaliczane do Kujaw jest nieurodzajne, gdyż tworzą je wielkie wydmy sięgające od Torunia po Bydgoszcz. Wśród tych uroczych krajobrazów rozsiedlił się w Bydgoszczy bardzo liczny przemysł, jestto bowiem miasto najbardziej przemysłowe w Wielkopolsce zarazem jedyne o charakterze ściśle przemysłowym. Szczególne bogactwo fabryk wyrobów drzewnych i metalowych, dalej fabryki chemiczne i spożywcze. Na wodach bydgoskich odbywają się corocznie regaty wioślarskie wszechpolskie. Autobusy prowadzą w kierunkach: Brzozy-Łabiszyna, Koronowa, Szubina - Żnina - Gniezna i Fordonu.

Bydgoszcz - Tratwy.

Ciężkie przejścia historyczne zniszczyły na ogół dawne zabytki miasta, a czego nie dokonały wojny dawniejsze, to zrównano z ziemią w ciągu XIX wieku, kiedy cały szereg dawnych budowli bez skrupułów usunięto. Zachowało się jedynie kilka kościołów, dawny zamek stał w ruinie jeszcze w XIX wieku i zrujnowany został w 2 etapach doszczętnie. Podobny los spotkał inne zabytki. W dzisiejszej Bydgoszczy z osobliwości historycznych posiadamy oprócz wzmiankowanych kościołów tylko kilka starych kamienie w starym mieście nad Brdą, bardzo ciekawe młyny i śpichrze, drobny układ murów dawnych i zresztą nie. Natomiast czasy nowsze przysporzyły pewnych nowych wartości, szczególnie w dziedzinie ogrodnictwa. Bydgoszcz posiada teatr miejski, znacz-

ną bibliotekę miejską, nowe muzeum miejskie ale stosunkowo już bogate. Oprócz szkół niższych i średnich posiada Bydgoszcz Państwowy Instytut Rolniczy, konserwatorium muzyczne. Z innych placówek kulturalnych wymienić należy bibliotekę ludową, teatr popularny, teatr niemiecki. Bydgoszcz posiada kilka kinematografów. Czasopism wychodzi w Bydgoszczy 20.

Bydgoszcz - Kościół Farny.

Kościół farny Św. Mikołaja i Św. Marcina. Przy założeniu miasta w roku 1346 istniał w pobliżu zamku kościół Św. Idziego, który prawdopodobnie służył w pierwszym czasie jako kościół farny. W roku 1399 pobudowano wewnątrz miasta średniowieczny kościół Św. Mikołaja, i to z drzewa, a w latach 1460—1502 z cegły. Budowla ta zachowała się do czasów obecnych z licznymi zmianami dokonanymi w wiekach XVII i XVIII oraz przy przebudowie między rokiem 1820 a 1830. Świątynia późnogotycka, trzynawowa, halowa.

Nad presbiterjum i nawami zachowało się sklepienie gwiazdowe, w zakrystji beczkowe. Charakterystyczny szczyt zachodni z 6 kondygnacjami ślepych pól łukowych. Rodzaj szczytu zastosowany tutaj powtarza się w innych zabytkach bydgoskich. Ołtarze barokowe, ambona i stalle rokokowe.

Kościół Klarysek. W założeniu pochodzi kościół ten z roku 1448 i był pierwotnie kaplicą przy szpitalu Św. Ducha. W roku 1618 otrzymały go Klaryski. Budowa gotycka prze-

Bydgoszcz - Kościół Klarysek.

ciągała się w głąb XVI wieku, a w drugiej połowie XVI wieku dokonano znaczniejszych zmian. Dalszą przebudowę prowadziły Klaryski po uzyskaniu kościoła. W roku 1818 zakon Klarysek został zniesiony, poczem przez cały wiek kościół był w zaniechaniu i stanowił już tylko pamiątkową ruinę, w której umieszczono małe muzeum historyczno-przyrodnicze. Za czasów polskich kościółek ten został starannie odnowiony i przywrócony do dawnej chwały. Jest to ciekawa budowla w zasadzie gotycka z różnemi śladami prac z XVI i XVII wie-

ku. W zakrystjach sklepienia gotyckie, szczyt podobny do kościoła farnego, lecz skromniejszych rozmiarów. Ciekawe sklepienie beczkowe w presbiterjum. Strop główny prosty, lecz

Kościół Pobernardyński. Bernardynów sprowadzono do Bydgoszczy w roku 1480. Rozpoczęli oni budowę kościoła tuż po przybyciu, ukończyli ją jednakże dopiero około połowy XVI wieku. Ważniejsze przebudowy przeprowadzono w wieku XVII. W roku 1829 skasowano zakon, poczem kościół używano na różne cele świeckie a dopiero w roku 1860 przeznaczono go na kościół garnizonowy i odnowiono następnie w latach 1864 do 1865. Budowla późnogotycka z domieszkami resie sklepienia gwiazdowe i ładny przyczółek schodowy w stylu renesansowym. Ciekawy i architektonicznie wartościowy szczyt zachodni, w szczególności renesansowy a w obramowaniu gotycki.

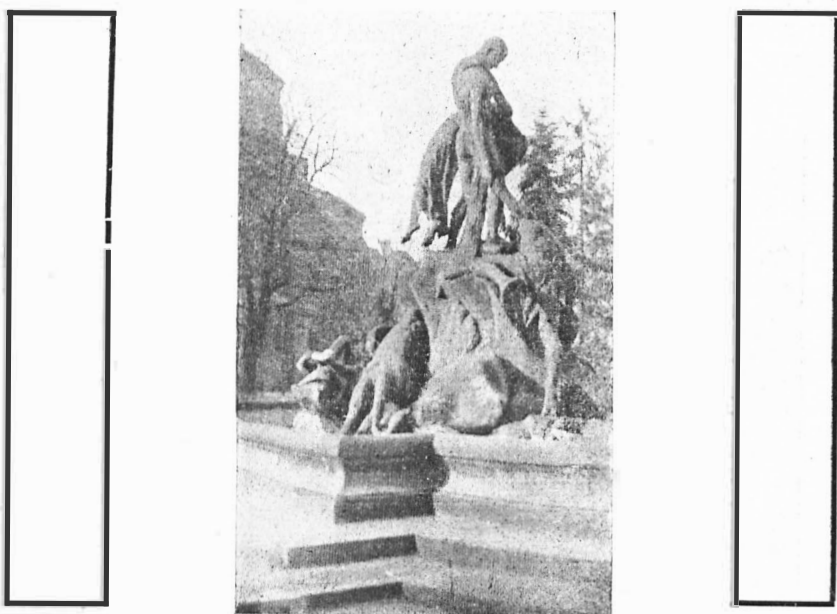
Bydgoszcz - Szkoła Przemysłowa.

Kościół jezuicki Św. Ignacego Łojoli. Jezuici posiadali w Bydgoszczy kaplicę własną w roku 1630. Budowę kościoła rozpoczęto w roku 1640. Po kasacie zakonu jezuickiego używano kościoła tego na nabożeństwa farne w czasie restauracji kościoła Św. Mikołaja. W roku 1834 odnowiono fasadę główną według nowych planów. W roku 1848 zniszczona została wieża przez huragan, odbudowano ją w latach 1857—1880, a następnie odnowiono jeszcze portal główny i taras. Kościół w zasadzie barokowy, częściowo zmieniony późniejszymi przebudowaniami. Ołtarz barokowy z marmuru, w nim obraz Św. Ignacego. Na ścianach portrety szlachty.

Kościół Św. Trójcy zbudowany został w roku 1912 według planu Rogera Sławskiego w formach barokowych. W ołtarzu rzeźby Władysława Marcinkowskiego.

Kościół Serca Jezusowego zbudowany został również w roku 1912 w formach stylu barokowego. Ewangelicki kościół farny stawiony został w latach 1784 do 1787, a ewangelicki kościół Św. Pawła w latach 1872--1876 według planu Adlera.

Na baczność uwagę zasługują w Bydgoszczy plantacje ogrodnicze. Plantacje te częściowo mają historję dość dawną. Kiedy w roku 1618 sprowadzili się Klaryski do Bydgoszczy,

Bydgoszcz - Fontanna „Potop“.

założyły piękny ogród, który istnieje do dnia dzisiejszego jako część **ogrodu Kazimierza Wielkiego**. Na początku XIX wieku stworzył szereg plantacyj bydgoskich generał Czapski. Następnie rozbudowano umiejętnie parki i ogrody publiczne, tak że dzisiaj istnieje mnóstwo plant i dużo zieleni w mieście. W stylu angielskim naturalnym utrzymano ogród Kazimierza Wielkiego i **plac Kocharnowskiego**, a w stylu angielskim symetrycznym **Zacisze**. Styl leśno-górski reprezentowany jest w plantacjach **przy wieży Wolności**, style angielski i francuski połączone w plantacjach na **placu Petersona**. Styl nowoczesny zastosowano na **placu Wolności** i na **Sielance**. Na

skwerach umieszczone są 2 pomniki Lepkego, a mianowicie figura **Amazonki** z roku 1911 przed Teatrem i bardzo dobra fontanna „**Potop**“ z roku 1905. Na wzgórzu przy wieży Wolności bardzo ładna perspektywa. Piękne promenady wzdłuż kanału bydgoskiego, ciekawe urządzenia śluzowe. W okolicy Bydgoszczy szereg pierwszorzędnych miejsc wycieczkowych, używanych przez mieszkańców Bydgoszczy, a w szczególności Rynków, Ujście Brdy, Okole, Oplawiec, Byszewa.

VII. Powiaty ziemskie.

1. Powiat poznański.

Uwaga: W powiatach wiejskich umieszczamy poszczególne miejscowości posiadające pewne osobliwości czy to historyczne, czy naturalne w porządku linii kolejowych.

Powiat poznański otaczający starą historyczną stolicę Wielkopolski posiada dość poważną ilość zabytków historycznych. Pod względem geograficznym ośrodek jego stanowi rzeka Warta. Gleba szczytowo piaszczysta i słaba, głównie na wschodzie, dość dobra na zachodzie, gdzie istnieje cały szereg gospodarstw wzorowych. Krajobraz urozmaicony łańcuchami pagórków, jezior kilka, lasów niewiele.

Linje kolejowe: Poznań - Inowrocław, Poznań - Wągrowiec, Poznań - Oborniki, Poznań - Szamotuły, Poznań - Międzybóże, Poznań - Zbąszyń, Poznań - Wolsztyn, Poznań - Rawicz, Poznań - Ostrów, Poznań - Swarzędz oraz kolejka powiatowa Średzka.

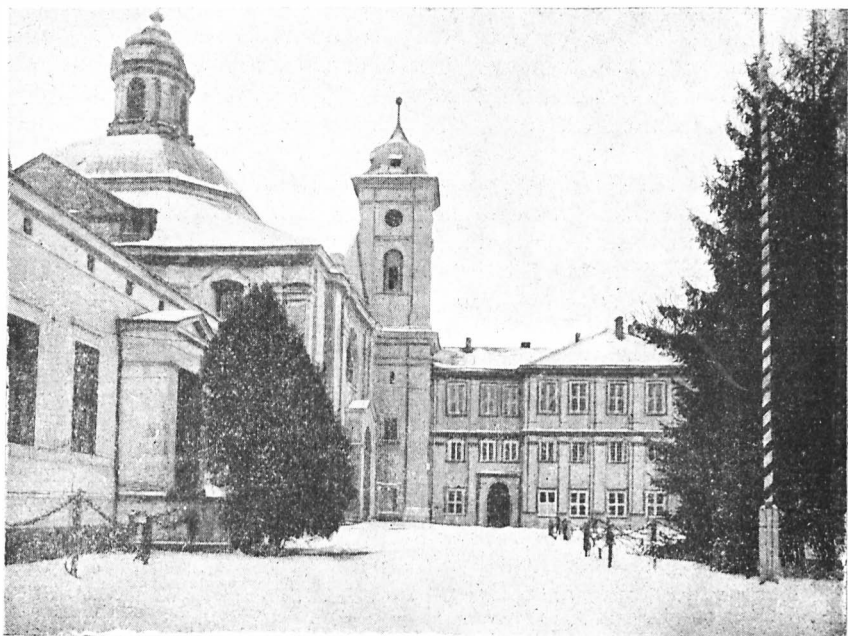
Kobylnica (14 km od Poznania), wieś, przy torze kolejowym Poznań - Inowrocław. Piękne lasy, letnisko, kolonje towarzystwa Stella w Poznaniu dla dzieci, miejsce wycieczkowe dla mieszkańców Poznania. W pobliżu Uszarzewo z kościołem katolickim Św. Michała. Pierwsza wzmianka z roku 1391. Obecna bardzo skromna budowla z r. 1749, wieża z drugiej połowy XIX wieku. Z strony zachodniej Kobylnicy majątność **Wierzenia**. Kościół katolicki Św. Mikołaja, skromny z XVIII wieku. Wierzenia była własnością słynnego filozofa Augusta hr. Cieszkowskiego. Grób jego przy kościele. W dworze Cieszkowskich zbiory biblioteczne, artystyczne i historyczne.

Premno, wieś, przystanek kolejowy linii Poznań - Inowrocław. Przepiękne lasy sosnowe, jeziora w ślicznym położeniu. Obok Ludwikowa najpiękniejsze miejsce wycieczkowe mieszkańców Poznania.

Kicin, wieś, 9 km od Poznania, między linjami Poznań - Inowrocław i Poznań - Wągrowiec. Kościół katolicki Św. Józefa, wymieniony w roku 1510, restaurowany 1620 roku. Budowla obecna stawiona została 1749 do 1752, jednonawowa, drewniana z wieżą czworoboczną.

Radojewo, wieś nad Wartą w pobliżu linii Poznań-Wągrowiec. Wycieczki wodą z Poznania; łódź motorowa. Śliczne położenie, piękny park, ruiny pałacu.

Owińska, wieś nad linią Poznań-Wągrowiec i nad Wartą. Piękne położenie, miejsce wycieczkowe dla mieszkańców Poznania, dojazd także drogą wodną. Piękny pałac prywatny wybudowany w wieku XIX. **Kościół katolicki** parafjalny Św. Jana Chrzciciela. Dawny kościół Cystersek. Zakon Cystersek wprowadzony został do Owińsk około połowy XIII wieku, jestto najstarszy zakon żeński w Wielkopolsce. Budowla pierwotna spaliła się na początku XVIII wieku. W latach 1720

Owińska - Kościół parafjalny pocysterski zbudowany 1720-31 obok były klasztor Cystersek.

do 1731 wybudowano nową świątynię według planów Pompeo Ferrariego z Rydzyny. W roku 1821 zniesiono klasztor Cystersek i zamieniono budynek klasztorny na zakład krajowy dla umysłowo-chorych a kościół klasztorny zamieniono na parafjalny. Budowla bardzo ładna z kopułą i wieżyczką, po stronie zachodniej dzwonnica czworoboczna. W skarbcu kościoła szereg wartościowych zabytków, między innymi dwa kielichy renesansowe i wspaniałe ornaty barokowe i rokokowe. Kilka ołtarzy marmurowych, konfesjonały w stylu rokokowym, rzeźbione i malowane. **Kościół Św. Mikołaja** słu-

zył jako kościół parafjalny za czasów istnienia zakonu, później zamieniony został na kaplicę. W założeniu gotycki, w formie obecnej głównie barokowy.

Góra Dziewieza w pobliżu Owińsk jest najwyższem wzniesieniem w Wielkopolsce centralnej, leży ona w łańcuchu pagórków, sięgającym od jeziora powidzkiego przez Gniezno-Pobiedziska aż do Obry. Góra jest zalesiona i posiada ciekawą na stosunki wielkopolskie roślinność kwietną. **Biedrusko**, plac ćwiczeń przy Warcie w pobliżu linii Poznań-Wągrowiec. Stary park i pałac, duża przestrzeń piaszczysta. Ciekawy glaz narzutowy.

Sobota, wieś w pobliżu linii Poznań - Dziembówko. Kościół parafjalny Panny Marji, wymieniony poraz pierwszy w roku 1367. Kościół obecny pochodzi z początku XVI wieku, przebudowany został w roku 1780. Budowla późnogotycka jednonawowa, w presbiterjum sklepienie gwiazdowe, zakrystja gotycka. Szereg pomników nagrobkowych, a mianowicie grobowiec Mikołaja Sobockiego i żony jego Katarzyny (druga połowa XVI wieku), grobowiec Dobrogosta Sobockiego i żony Anny (około roku 1600); budowla w stylu włoskim. **Chojnica, wieś**, kościół parafjalny Św. Jana Chrzciciela, wzmiankowany poraz pierwszy w roku 1337. Budowla późnogotycka jednonawowa z zachowanemi sklepieniami gwiazdowemi i bardzo cennemi drzwiami przy zakrystji, które obite są blachą żelazną, a na niej lwy czeskie. W czasach barokowych kościół został restaurowany, zwłaszcza wewnętrzny wygląd na czas ten wskazuje. Grobowce: Piotra Przeclawskiego z roku 1555, renesansowy w smaku włoskim; Janusza Przeclawskiego i żony Anny z około roku 1600. Tablice nagrobkowe z drugiej połowy XVI wieku renesansowe. Dzwon z pierwszej połowy XVI wieku, wielka monstrancja późnogotycka z rzeźbami wyobrażającemi Św. Wojciecha i Św. Stanisława oraz Matkę Boską i Ukrzyżowanie. Przy wsi lasy.

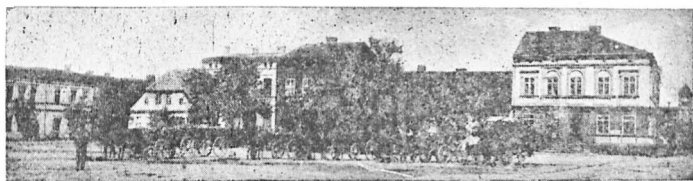
Ławica, wieś przy linii Poznań - Drawski Młyn. Lotnisko, stacja Linji Lotniczej „Lot”, fabryka Samolot, tor wyścigów konnych, odbywających się corocznie na wiosnę i w końcu lata. **Strzeszynek, wieś** przy linii Poznań-Drawski Młyn: ładne jezioro, miejsce wycieczkowe. **Kiekrz, wieś** przy linii Poznań - Drawski Młyn. Bardzo piękne jezioro, ulubione miejsce wycieczkowe mieszkańców Poznania. Kościół katolicki Św. Michała istniał już w XIV wieku. Obecny pochodzi z lat 1767 do 1770, zawiera jednakże cząstki budowy wykonanej w końcu XVI wieku. Wieża obecna z roku 1863. Budowla prosta rokokowa, sklepienia beczkowe płaskie. Portret fundatorki Marjanny Kierskiej, kopja obrazu Matki

Boskiej Częstochowskiej z wieku XVII, chrzcielnica cynowa z roku 1582. **Tarnowo Podgórne**, wieś w znacznym oddaleniu od kolei na południowy zachód od Kiekrza, połączona z Poznaniem i Dusznikami za pomocą komunikacji autobusowej. Kościół katolicki Wszystkich Świętych powstał w roku 1464. Jestto budowla późnogotycka jednonawowa o sklepieniach w roku 1697. zawiera na stropach sztukaterje z początku XVIII wieku. Ozdobny ogród, sławne gospodarstwo rolne. Kościół katolicki Św. Marcina był pierwotnie jednonawową budowlą późnogotycką. Około roku 1700 został rozszerzony i poważnie zmieniony. W nowej części sklepienie drewniane i grobowiec marmurowy Andrzeja Radomickiego. Wieża późniejsza. Szereg ornatów z okresu rokokowego. **Tomice**, wieś Groby i portrety Skórczewskich, płyta renesansowa z lanego żelaza. Cenne ornaty. **Lusowo**, wieś w znacznym oddaleniu od kolei, 16 km na zachód od Poznania, nad jeziorem. Kościół katolicki Św. Jadwigi i Św. Jakóba istniał już w roku 1288. Kościół obecny stawiony został w latach najnowszych. Grobowiec Stanisława Kierskiego i żony jego, wykonany około roku 1600. **Konarzewo** w pobliżu linii Poznań - Zbąszyń z pięknym pałacem dwupiętrowym barokowym, wykonanym przez architekta krajowego z pochodzenia Włocha. Pałac ten wybudowany został na zlecenie Andrzeja Radomickiego szwej połowy XVI wieku. 3 obrazy przedstawiające Zwiastowanie, drogę na Golgotę oraz Zmartwychwstanie pochodzą z XVIII wieku. W kaplicy grobowce Andrzeja Jankowskiego (um. 1565) i Stefana Potulickiego (um. 1572). **Pamiętkowo**, majątek przy linii Poznań - Drawski Młyn z bardzo ładnym parkiem; hodowla róż, znane gospodarstwo rolne.

Skórczewo, wieś przy linii Poznań - Zbąszyń. Kościół katolicki Św. Wincentego i Św. Marcina, wymieniony poraz pierwszy w roku 1399. Obecna budowla z najnowszych lat gwiazdowych, z niewykończoną wieżą. Kielich renesansowy, w oltarzu antepedym renesansowe z scenami z życia Abrahama (wypędzenie Hagary, Hagar w puszczy, ofiarowanie Izaaka). **Jankowice**, w pobliżu Tarnowa Podgórnego z pięknym pałacem, oraz malowniczym parkiem. **Ceradz Kościelny**, wieś opodal Tarnowa Podgórnego. Kościół katolicki Św. Stanisława istniał już w roku 1298. Budowla późnogotycka, w czasach późniejszych nieco zmieniona. Ciekawy układ zasadniczy. W presbiterjum i nawie sklepienia gwiazdowe, zakrytja przebudowana w czasie baroku, kaplica dobudowana w okresie renesansu z pięknym sklepieniem krzyżowem. Stara gotycka rzeźba drewniana przedstawia Św. Annę, trzymającą dzieciątko Jezus, przed nią stoi N. M. Panna. Dalsza rzeźba drewniana przedstawia Boga Ojca w otoczeniu aniołów, trzymającego ciało Syna Bożego, pochodzi ona z pierw-

w pobliżu linji Poznań - Zbąszyń. Kościół katolicki Św. Barbary fundowany został w roku 1463 i restaurowany w roku 1770. Jednonawowa budowla późnogotycka, sklepienia proste rokokowe. Cenne nagrobki, a w szczególności płyta nagrobkowa Mikołaja Tomickiego, zmarłego w roku 1478. Piotr Tomicki, biskup krakowski i poznański oraz wicekanclerz koronny, umieścił w roku 1524 na grobowcu tym płytę miedzianą przedstawiającą Mikołaja Tomickiego w zbroi przy chorągwi. Brzeg ozdobiony ornamentami renesansowymi. Płyta ta jest zabytkiem niezwykle cennym i uchodzi za dzieło wykonane w pracowni Piotra Vischera w Norymberdze. Ponadto mieści się w kościele płyta z piaskowca prawdopodobnie z drugiej połowy XVIII wieku. Tomice były gniazdem rodowym Tomickich, którzy wydali szereg znakomych mężów, między innymi wymienionego już Piotra Tomickiego, biskupa.

Wiry, wieś przy linji Poznań - Wolsztyn, położona bardzo ładnie. Stąd ładna przechadzka do Rosnowa i Puszczykowa. Szczególnie piękne sosny. Kościół katolicki Św. Florjana istniał już w średniowieczu, obecnie nowy z lat ostatnich. **Rosnowo**, wieś przy linji Poznań - Wolsztyn w pięknym położeniu, skąd ładna przechadzka do Puszczykowa, nad jeziorem. Z mauzoleum znajdującego się tutaj ładna perspektywa na okolicę.

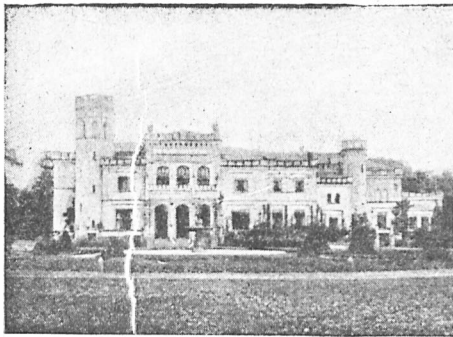

Stęszewo - Rynek.

Stęszewo, miasto przy linji Poznań - Wolsztyn. Istniało w XIV wieku, w roku 1394 było już miastem, i to szlacheckim, nad jeziorami kraplewskimi witobelskim, posiada hotele. W wieku XIV był tutaj zamek Bromiszów, obecnie pozostał po nim tylko nasyp na południu miasta. Kościół katolicki Św. Trójcy istniał w roku 1315, murowany w wieku XV, zupełnie przebudowany w latach 1726 i 1770, kiedy dodano 2 kaplice boczne. Budowla późnogotycka jednonawowa, zmieniona późniejszymi przebudowaniami. W pobliższym **Kraplewie** urodził się Józef Łukaszewicz, znany historyk miasta Poznania. **Ślupia**, wieś położona na zachód od Stęszewa. Kościół katolicki Wszystkich Świętych istniał już w roku 1298. W formie obecnej pochodzi z roku 1849. Mon-

strancja późnogotycka z figurami Św. Piotra i Pawła, Panny Marji i Chrystusa Ukrzyżowanego, w wieku XVII częściowo zmieniona; kielichy późnorenansowe. **Trzebaw**, wieś w pobliżu linii Poznań - Wolsztyn niedaleko jeziora góreckiego. W roku 1657 pod wsią tą stoczył Czarnecki zwycięską potyczkę z Szwedami. **Łódź**, wieś w pobliżu linii Poznań - Wolsztyn nad jeziorem. Kościół katolicki Św. Jadwigi.

Obecny jednonawowy skromny kościółek drewniany pochodzi z roku 1673, przebudowany w roku 1784. Późnogotycka monstrancja. Na cmentarzu grobowce Stanisława i Zuzanny Potockich z XVIII wieku. **Będlewo**, mająt-

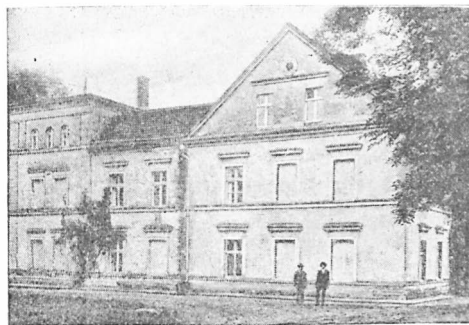
Będlewo - Zamek.

ność pod Łodzią, posiada wielki piękny park naturalny. **Modrze**, wieś w pobliżu linii Poznań - Wolsztyn posiada katolicki kościół parafjalny Św. Idziego. Kościół istniał już w roku 1298, w roku 1505 rozpiął papież odpust na jego odnowienie. Obecny kościół zbudowano w roku 1784, jest on bardzo skromny. Chrzcielnica kamienna gotycka z roku 1521, podobna do chrzcielnicy w kościele Św. Jana w Poznaniu. Nagrobek Antoniny Potockiej (um. 1815). Za czasów piastowskich znajdował się tu gród, w którym zmarła w roku 1265 Elżbieta, żona Przemysła I.

Lubeń, wieś przy linii Poznań - Rawicz, najbardziej przemysłowa wieś wielkopolska, nad Wartą. Fabryki sztucznych nawozów, wyrobów ziemniaczanych, drożdży — bardzo wielkie. **Żabikowo**, wieś przy linii Poznań - Rawicz, charakterystyczna wieś podmiejska. W Żabikowie założył August hr. Cieszkowski sławną szkołę rolniczą, która jednakże rychło przestała istnieć z powodu przeszkód stawianych przez rząd pruski. Dalej na południe, częściowo w powiecie śremskim, leży najpiękniejszy park natury w Wielkopolsce: wspaniałe lasy na terenie falistym, przy Warcie, z jeziorami. Na terenie tym leżą znane miejsca letniskowe i wycieczkowe, do

których gromadnie wyjeżdża ludność poznańska. **Puszczykowo, Puszczykówko i Ludwikowo.** Komunikacja zwłaszcza w lecie bardzo dogodna. Możliwy także dojazd na Warcie. Puszczykowo i Puszczykówko zabudowane pięknymi wilami, posiadają restauracje. W Ludwikowie także zakłady kuracyjne. Przy Ludwikowie najpiękniejsze w Wielkopolsce **jezioro góreckie**, uroczą wśród pagórków i lasów położone, stosunkowo głębokie (17 m.) Na wyspie piękny pałacyk zbudowany w wieku XIX przez Tytusa Działyńskiego.

Głuszyna, wieś w pobliżu linii Poznań - Ostrów. W roku 1331 pole walki Lokietka z krzyżakami. Kościół katolicki Św. Jakóba jest jednym z najpiękniejszych zabytków budownictwa gotyckiego w Wielkopolsce, a to dlatego, że zachowany jest w jaknajczystszej formie. Kościół głuszyński wymieniają źródła z roku 1296 z okazji ustanowienia przy nim kolegiaty. Pierwotnie parafjalny, przyłączony został w roku 1582 do kościoła Wszystkich Świętych w Poznaniu, a w wieku XVIII do kościoła farnego w Poznaniu i jest dotąd filją fary poznańskiej. Budowla wczesnogotycka. Dobrze zachowane płaskie drewniane sklepienia, mury oraz przyczółek. Zakrystya z sklepieniem krzyżowym, obok niej izdebka o sklepieniu beczkowym. Okna zachowały kształt pierwotny, zewnątrz pozostał kościół nietynkowany. W najnowszych czasach zmieniono nieumiejętnie niektóre drobiazgi budowlane. W latach ostatnich przeprowadzono pewne zmiany z zachowaniem wartości zabytkowej kościoła. Dwie późnogotyckie chrzcielnice granitowe z śladami dawnych malatur. **Kobyłepole**, wieś przy kolejce powiatowej średzkiej posiada piękny pałac i ogród ładnie nad Cybiną położony.

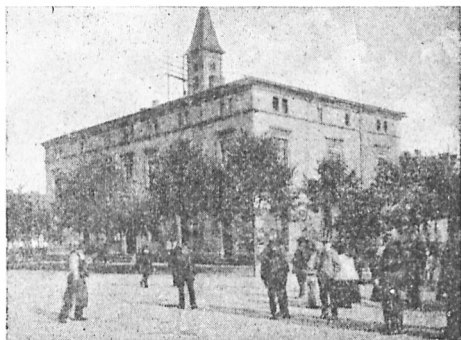

Więckowice - Pałac.

Pałac wykonano w formach budownictwa greckiego według planów A. Stülera. W nim znaczna biblioteka i cenne zbiory artystyczne. W parku figura Św. Jana Nepomucena z roku

1694, barokowa z piaskowca, bardzo ładna. W pobliżu, na gruncie wsi Chartowa **Malta** z kopcem wolności oraz małym laskiem, w którym odbywają się zabawy młodzieży poznańskiej. **Splawie**, wieś przy kolejce powiatowej średzkiej z kościołem katolickim Św. Andrzeja, który istniał już w roku 1386. Budowla gotycka, jednonawowa, później często przemieniana i poważnie zniekształcona.

Swarzędz. miasto przy linii kolejowej Poznań-Strzałkowo, nad znacznym jeziorem. Swarzędz wymieniony jest w źródłach historycznych poraz pierwszy w roku 1366 jako wieś. Obok wsi założone zostało w pierwszej połowie XVII wieku pod nazwą Grzymałowo miasto, do którego właściciel ściągnął głównie protestantów i żydów z Poznania. Ponieważ protestantom poznańskim zniszczono zbór i uniemożliwiono odprawianie nabożeństw, chadzali oni od roku 1616 do kościoła swarzędzkiego. Gromadne przyjęcie żydów stworzyło to zjawisko, że Swarzędz przez długi czas uchodził za miasto najbardziej żydowskie w Wielkopolsce. Nazwa Grzymałowo nie utrzymała się, bo już w końcu XVII wieku miasto na-

Swarzędz - Ratusz.

zywało się Swarzędzem. Było miastem szlacheckim aż do separacji. Układ miasta jest o tyle ciekawy, że posiada ono 2 rynki i dwie sieci uliczne (podobnych przykładów w Wielkopolsce kilka). W roku 1921 liczył Swarzędz 3364 mieszkańców. Kościół katolicki Św. Marcina wzmiankowany jest poraz pierwszy w roku 1377. W założeniu budowla późnogotycka, później kilkakrotnie zmieniona, dzisiaj bez ciekawszych wartości architektonicznych. Kościół ewangelicki stojący obecnie, wybudowany został w latach 1792-1836. Świeczniki z XXII wieku.

Pobiedziska miasto przy linii Poznań - Inowrocław. W roku 1921 — 3363 mieszkańców. Znane już w XIII wieku, w roku 1266 występuje już jako miasto. W roku 1330 spalone przez Krzyżaków. Było miastem królewskim pod zarządem starościńskim. Hotele. Po zamku, który istniał w wieku XIII nie pozostało śladu. Kościół katolicki wczesnogotycki, prawdopodobnie z początku XIV wieku, odna-

Pobiedziska - Rynek.

wiany w końcu XVI wieku, jednonawowy. Dużo zmian budowlanych w czasach późniejszych tak, że ślady naogół zatarło. Grobowiec kanonika Stanisława Grota z XVII wieku marmurowy. Drzwi żelazne z zamku na Lednicy. Kościół ewangelicki, w r. 1821 zbudowany w formach neoklasycystycznych, bez zabytków. W pobliżu zakład Sercanek zbudowany po wojnie.

2. Powiat gnieźnieński.

Powiat gnieźnieński jest historycznie w najściślejszym znaczeniu kolebką Polski. Dzisiaj poza miastem Gniezmem nie posiada znaczniejszej ilości budowli pamiątkowych. Pod względem krajobrazowym posiada dużo pięknych okolic, zwłaszcza o ile chodzi o jeziora, których duża ilość istnieje w powiecie. Gleba średnia, kilka gospodarstw wzorowych. Powiat obecny składa się z dawniejszego powiatu gnieźnieńskiego oraz lwiej części zniesionego w ostatnim czasie powiatu witkowskiego, który w całości dołączamy tutaj do powiatu gnieźnieńskiego. Linje kolejowe Poznań - Inowrocław, Gniezno - Nakło, Gniezno - Jarocin, Gniezno - Skoki oraz koleje powiatowe gnieźnieńskie do Powidza, Anastazewa, Kleparza, Mielżyna.

Lednogóra, wieś, stacja linii Poznań - Inowrocław. Przy wsi tej oraz Dziekanowicach, Latalicach i innych sławne jezioro **Lednica**. Na jeziorze tem 4 wyspy. Największa wysypka zwana Ostrów obszaru 5 ha, niegdyś połączona z brzegiem za pomocą mostu. Na Ostrowiu tym ruiny najstarszego zam-

ku w Polsce, zbudowanego w pierwszych czasach historii polskiej na miejscu starszego jeszcze grodziszcza pogańskiego. Zachowały się tylko drobne cząstki murów, fundamenty okrągłej kaplicy w stylu romańskim i szczątki dawnej budowli warownej. W roku 1000 miał według twierdzenia kronikarzy cesarz Otto z Ostrowa tego iść pieszo do grobu Św. Wojciecha w Gnieźnie. Zamek na Ostrowie był w wczesnym średniowieczu siedzibą kasztelana. Około roku 1400 był już zrujnowany. Na innej wyspie kopczyk do którego przywiązana legenda, że na nim w czasach pogańskich składano ofiary bogom. Przy wsi t. zw. szanice szwedzkie, prawdopodobnie pozostałości starego grodziska.

Przy kolejach powiatowych gnieźnieńskich w kierunkach Witkowa - Powidza, Anastazewa oraz Niechanowa - Mielżyna, Niechanowa - Kleparza leżą następujące ciekawsze miejscowości.

Kędzierzyn z kościołem katolickim Św. Andrzeja z r. 1840 bez ciekawszych cech architektonicznych.

Niechanowo, wieś z kościołem Św. Jakóba, który istniał już w średniowieczu, w obecnej formie bardzo skromnej pochodzi z roku 1776. Monstrancja rokokowa, dzwon z początku XVI wieku. W dworze Żółtowskich zbiory biblioteczne i artystyczne.

Witkowo, miasto, występuje w roku 1363, otrzymało prawa miejskie między rokiem 1676 a 1684. Było za dawnych czasów miastem szlacheckim, w końcu XIX wieku miastem głównym powiatu witkowskiego, który w ostatnich latach wielokrotnie został do gnieźnieńskiego. W roku 1921 — 1605 mieszkańców. Hotele. Kościół katolicki Św. Mikołaja istniał w średniowieczu, obecny z roku 1840. Dwa kielichy, gotycki i renesansowy. W kościele tablica pamiątkowa odsieczy Wiednia. Autobus do Gniezna, Powidza i Kiszkowa.

Mielżyn. Miejscowość ta występuje w roku 1373. W roku 1450 była jeszcze wsią, natomiast w roku 1517 była miastem. Miasto to prawdopodobnie upadło w czasach wojen szwedzkich i zostało w wieku XVIII fundowane ponownie jako miasto. Było miastem szlacheckim, gniazdem rodzinnym Mielżyńskich. W wieku XIX zamienione zostało ponownie na wieś. Kościół katolicki Wszystkich Świętych w pobliskiej wsi Mielżynek, budowla późnogotycka, jednonawowa, z XVI wieku, później często zmieniana. Późnogotycka ciekawa chrzcielnica granitowa, drzwi z czasu budowy gotyckiej żelazne, srebrny pacyfikał w części gotycki, w części renesansowy.

Powidz, miasto. Miejscowość ta otrzymała bardzo szybko miejskie prawo autonomiczne, a mianowicie w roku 1243. Było miastem królewskim zarządzanym przez starostę. W ro-

ku 1921 — 1.210 mieszkańców. Leży nad pięknym jeziorem z piaszczystymi brzegami, przy rozległych lasach. Łazienki, hotele, letnisko. Między miastem a jeziorem góra zamkowa na której dawniej stał zamek. Jezioro powidzkie jest po Gopie największem w Wielkopolsce. Od jeziora tego ciągnie się pasmo pagórków w kierunku Trzemeszno - Gniezno. Przy jeziorze t. zw. ozary (wały pagórkowate bardzo wąskie). Kościół katolicki Św. Mikołaja wymieniany już w XIV wieku, w roku 1863 stawiony w formie obecnej. Autobus do Gniezna i Kiszkowa.

Grzybowo, wieś 12 km na południe od Witkowa. Kościół katolicki Św. Michała pochodzący z wieku prawdopodobnie XVI, w połowie XVIII wieku przebudowany.

Na północ od Gniezna **Jankowo Dolne**, stacja linii Poznań-Inowrocław, jezioro, piękny las, letnisko, miejsce wycieczkowe mieszkańców Gniezna.

Łabiszynek, folwark w pobliżu linii Gniezno-Runowo, z nowoczesnym gospodarstwem rolnem. **Modliszewko**, wieś w pobliżu linii Gniezno-Runowo, 10 km na północ od Gniezna. Kościół katolicki św. Jakóba, założony w średniowieczu, w wieku XVIII nowozbudowany i powiększony o 2 kaplice oraz uzupełniony o wieżę, w r. 1874 ponownie odnowiony. Bardzo ciekawy zabytek budownictwa drzewnego w Wielkopolsce, jeden z najpiękniejszych kościołów tego rodzaju, czyniący bardzo artystyczne wrażenie, jakkolwiek w szczegółach skromny. **Sokolniki**, wieś przy linii Gniezno-Runowo posiadają kościół katolicki Św. Stanisława, pochodzący z średniowiecza, w obecnej formie w r. 1712 poświęcony. Budowla drewniana, podobnie jak w Modliszewku bardzo ciekawa i ładna. Wewnętrzne wyposażenie bardzo dobre. Chrzcielnica granitowa z r. 1539. **Kiszkowo**, wieś przy linii Gniezno-Skoki. Kiszkowo posiadało już w r. 1395 prawo miejskie, było miastem szlacheckim aż do separacji. W wieku XIX zostało zamienione na wieś. Komunikacja autobusowa do Gniezna, Witkowa, Powidza. Kościół katolicki Św. Jana Chrzciciela istniał już w r. 1398. Obecna budowla drewniana, skromna, wykonana została w latach 1733—1749. Kaplica murowana, w niej ładny ołtarz barokowy. Monstrancja srebrna późnogotycka. **Sławno**, wieś w pobliżu Kiszkowa, posiada kościół katolicki Św. Mikołaja, który istniał już w r. 1348. Obecny skromny kościół pochodzi z r. 1844 wybudowany został w miejsce drewnianego, stawionego w r. 1764. Piękna monstrancja późnogotycka z figurami Św. Mikołaja, Chrystusa, Św. Odylii, Św. Katarzyny, Św. Heleny i 5 innych świętych, z datą 1514.

Kłecko, miasto przy linii Gniezno-Skoki. Kłecko wymieniają źródła w r. 1243. W połowie XIII wieku posiadało

już prawo miejskie, t. zn. że należało do najstarszych miast lokowanych na prawie niemieckiem. Było miastem królewskim. W r. 1657 rozegrała się tutaj bitwa szwedzko-polska. W r. 1921 liczyło Kłecko 1685 mieszkańców. Miasto leży między dwoma jeziorami, wzdłuż brzegów tychże piękna przeładzka. W Klecku urodził się znany historyk literatury profesor Nehring. Bardzo ciekawa topola nadwiślańska. Przy drodze do Pomarzan t. zw. Łysa Góra, na której według zabobonnego mniemania ludu zbierały się czarownice. Komunikacja autobusowa z Gniezmem. **Kościół katolicki Św. Jadwigi**, zabytek cenny. Budowla gotycka, wykonana około r. 1500, poświęcona 1596. Wielki ołtarz renesansowy z końca czasu budowy. Zakrystja z starem sklepieniem beczkowym. Na wielkim ołtarzu 6 obrazów przedstawiających Św. Jadwigę, Św. Jerzego, Zwiastowanie, Wniebowzięcie Panny Marji, Narodzenie Pana Jezusa i modły do Chrystusa. Nadto figury Chrystusa, Św. Piotra i Św. Pawła. Obrazy te i rzeźby są dziełem Mateusza Kosiora z Poznania. Cztery ołtarze boczne barokowe. Krucyfiks z XVI wieku. Aparaty kościelne w części renesansowe. **Kościół Św. Ducha** założony w r. 1517, w formie obecnej zbudowany 1751, mały, skromny, drewniany. Ołtarz wielki i 1 boczny z wieku XVII.

Dębica, wieś przy injl Gniezno-Skoki, stanowiła na początku XII wieku własność kościoła gnieźnieńskiego. Kościół parafjalny Św. Mikołaja założony w średniowieczu, obecny skromny drewniany z r. 1726. Jeden dzwon bardzo stary z końca XIII lub pierwszej połowy XIV wieku, drugi z wieku XVI. **Pawłowo**, wieś w pobliżu linii Gniezno-Jarocin, należało w wczesnym średniowieczu do katedry gnieźnieńskiej. Kościół parafjalny Św. Marcina, bardzo skromna budowla drewniana z r. 1762. Późnogotyckie figury Panny Marji i Św. Jana. Plaskorzeźba przedstawiająca Św. Annę i Matkę Boską z Dzieciątkiem oraz 4 proroków, prawdopodobnie z wieku XVII. W pobliżu **Leśniewo** z wzorowym gospodarstwem rolnym nowoczesnym. **Żydowo**, wieś przy linii Gniezno-Jarocin. W r. 1752 założono na gruncie majątności Żydowa miasto Żydowo. Miasto to było szlacheckie. W roku 1869 zamienione zostało ponownie na wieś. Kościół parafjalny Św. Stanisława, ufundowany został w r. 1515, w obecnej formie zbudowany w r. 1845, bez wartości artystycznej.

Czerniejewo, miasto w znacznej odległości od linii Gniezno-Jarocin. Było już w r. 1390 miastem, i to szlacheckiem. W r. 1921 liczyło 1 343 mieszkańców. Leży nad rzeką Wrześnią, w pobliżu lasy. W mieście hotele. Komunikacja autobusowa do Gniezna, Żnina. W Czerniejewie urodził się znany gramatyk Onufry Kopezyński w r. 1735. Pomnik jego w miejscu. Kościół katolicki Św. Jana Chrzciciela, wzmiankowany

w r. 1392. Obecna budowla późnogotycka pochodzi z pierwszej połowy XVI wieku (poświęcona 1567). Zachowana dość dobrze, jakkolwiek w czasie baroku przebudowana a i późniejszymi zmianami stylowo zniekształcona. Wieża z początku XVIII wieku. Kielich późnogotycki z wyrzeźbionymi postaciami Chrystusa, Św. Pawła, Św. Barbary, Matki Boskiej z Dzieciątkiem, Św. Katarzyny i Św. Piotra. Pałac Skórczewskich posiada cenne zbiory artystyczne, numizmatyczne i biblioteczne. Ładny park z szczególnie wielkim okazem świerka.

Jarząbkowo, wieś w pobliżu linii Gniezno-Jarocin posiada kościół parafjalny Św. Marcina, jeden z cenniejszych kościołów gotyckich. Budowla ceglana z XV wieku trzynawowa, halowa. Zakrytja z sklepieniem beczkowem. Zachowane są cząstki dawniejszych filarów. Kościół został w późniejszych czasach przebudowany i jest w znacznej mierze zniekształcony. **Marzenin**, wieś w pobliżu linii Poznań-Jarocin, należała w średniowieczu do katedry gnieźnieńskiej. Kościół parafjalny Św. Mikołaja założony w średniowieczu, w kształcie obecnym z r. 1848, bez wartości artystycznej. Piękny kielich późnogotycki.

3. Powiat mogileński.

Powiat mogileński stanowi na równi z gnieźnieńskim ośrodek najdawniejszej Polski historycznej. Klasztory w Trzemesznie i Mogilnie należą do najstarszych na ziemiach Polski, a lwia część miejscowości powiatu tego znana jest z najpierwszych wieków historii Polski. Pod względem krajobrazowym posiada powiat ten szereg ładnych partyj, zwłaszcza nad licznymi jeziorami, które ciągną się łańcuchami wzdłuż Małej Noteci oraz w długim pasie na zachód od tej rzeki. Lasów stosunkowo mało. Z znaczniejszych jezior wymieniamy: kamienieckie, Trąg, pakoskie, trzemeszeńskie, szydlowieckie, wiceanowskie, ponadto szereg drobniejszych jezior. Linje kolejowe: Poznań-Inowrocław, przecinająca powiat na dwie prawie równe połowy, Mogilno-Strzelno-Inowrocław, Mogilno-Barcin oraz Mogilno-Gębice-Orchowo.

Trzemeszno, miasto przy linii Poznań - Inowrocław. Jedno z najstarszych miast, o charakterze miejskim jeszcze przed wprowadzeniem prawa magdeburskiego. Wymienione poraz pierwszy w r. 1147 z datami z wieku X. W r. 1382 posiadało prawo magdeburskie. Nowe miasto powstało w roku 1765. Miasto należało do klasztoru Augustjanów. Komunikacja autobusowa Trzemeszno-Orchowo. Piękne jezioro, wykorzystane w ostatnim czasie na cele letniskowe. W r. 1656 bitwa Czarneckiego z Szwedami, w czasie powstania kościuszkowskiego zajęte przez gen. Madalińskiego, w r. 1848

potyczka powstańców polskich. Trzemeszno posiada gimnazjum wywodzące się z dawnej szkoły przy klasztorze Augustjanów. Uczniowie gimnazjum tego brali udział bardzo żywy w wszystkich powstaniach polskich. Po powstaniu z 1863 r. zniesiono gimnazjum i zamieniono na progimnazjum. W czasach polskich rozszerzono je ponownie na pełne gimnazjum. Bardzo cennym zabytkiem jest kościół katolicki, dawniejszy kościół klasztorny Augustjanów. Augustjanie sprowadzeni zostali do Polski wkrótce po wprowadzeniu chrześcijaństwa. W każdym razie klasztor ten był w Trzemesznie już w r. 1143. Według twierdzenia kronikarzy przechowywano tutaj zwłoki Św. Wojciecha, które w rok później dopiero przeniesione zo-

Trzemeszno - Katedra.

stały do Gniezna. Pierwotna budowla kościoła była romańska, wykonana z kamienia granitowego. Z czasu tego pozostały dolne części fasady i podstawy wież. W wieku XVI przeprowadzono odnowienie wież a w r. 1791 przebudowano kościół całkowicie i rozszerzono go znacznie. Przebudowę skończył opat Kosmowski, fundator sławnego alumnatu na 20 uczniów gimnazjalnych w Trzemesznie. Obecny kościół w stylu rokokowym jest stosunkowo obszerny, posiada szereg ołtarzy i dużo zabytków drobniejszych. W wielkim ołtarzu obraz Wniebowzięcia Matki Boskiej, wykonany przez Smuglewicza, w kopule 8 fresków tegoż malarza przedstawiających ofiary Abla, Mojżesza, Abrahama, Melchizedecha,

Dawida, Salomona i Chrystusa w świątyni. Pod kopułą ołtarz Św. Wojciecha neoklasycyzy. Ambona rokokowa z pięknymi rzeźbami. Na ścianach presbiterjum i nawy płaskorzeźby przedstawiające ewangelistów i proroków. Piękne stalle klasycyzy z pozostałościami gotyckimi. W ścianie grobowce opatów Aleksandra Mielnińskiego z końca XVI wieku z marmuru, Marcina Starczewskiego z XVII wieku, Michała Kosmowskiego i Edwarda Markowskiego z XIX wieku. Konfesjonale rokokowe, organy barokowe. Kościół trzemeszeński jest szczególnie bogaty w zabytkowe aparaty kościelne. Na pierwszy plan wysuwają się trzy wspaniałe kielichy romańskie z XII wieku, a mianowicie kielich z złoconego srebra pełen rzeźb przedstawiających życie Chrystusa, z pateną, na której oprócz ukrzyżowania Chrystusa wyobrażone są różne sceny z Starego Testamentu; drugi kielich z złoconego srebra z płaskorzeźbami, przedstawiającymi sceny z Starego Testamentu; trzeci kielich mniejszy. Dalej pięć kielichów gotyckich, w tem jeden darowany w r. 1351 przez króla Kazimierza Wielkiego, drugi z r. 1414 a pozostałe z początku XVI wieku. Dwa kielichy późniejsze, jeden późnogotycki, drugi późnorenesansowy. Monstrancja renesansowa. Krzyż późnogotycki z złoconego srebra. Relikwiarz zawierający rękę Św. Wojciecha srebrny, wykonany w r. 1507 przez złotnika Piotra Gelhorna w Poznaniu, piękne dzieło poznańskiej sztuki złotniczej. Obok kościoła portal dawnej szkoły wyższej, założonej w r. 1773 przez ks. Kosmowskiego, z herbem króla Stanisława Augusta.

Kruchowo, wieś, 5 km na północ od Trzemeszna z kościołem katolickim Wszystkich Świętych. Kościół założony został w średniowieczu, w formie obecnej — skromnej — stawiony w r. 1727. Stare dzwony.

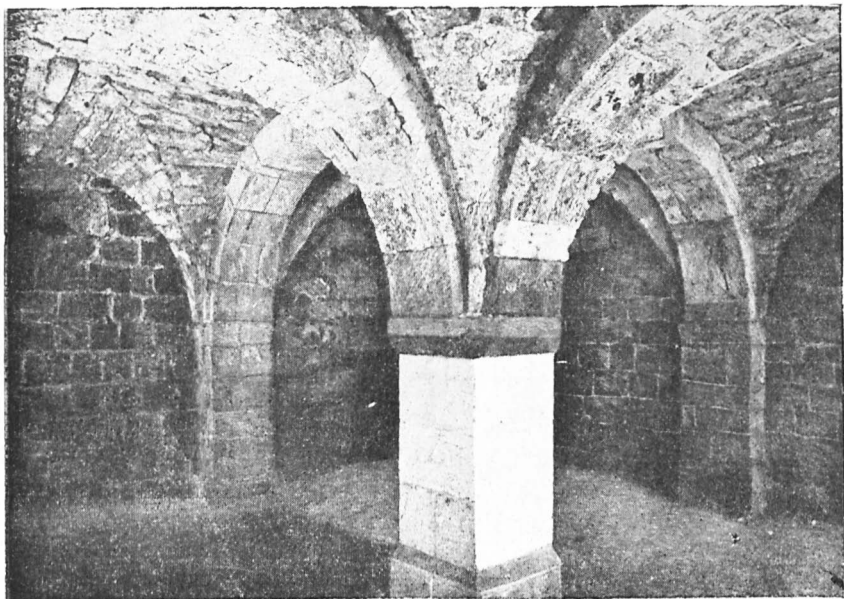
Wylatowe, wieś, 3 km od stacji kolejowej Wydartowo. Wymienione w r. 1247 jako własność klasztoru trzemeszeński-

Mogilno - Kościół i klasztor Benedyktynów.

skiego. W drugiej połowie XIV wieku otrzymało prawa miejskie. Było miastem klasztorne. W r. 1871 ponownie zamienione na wieś Leży nad jeziorem szydłowskim. Kościół katolicki Św. Piotra i Pawła wzmiankowany w połowie XIV wieku. Budowla obecna stawiona 1760—1793 z drzewa, skromna.

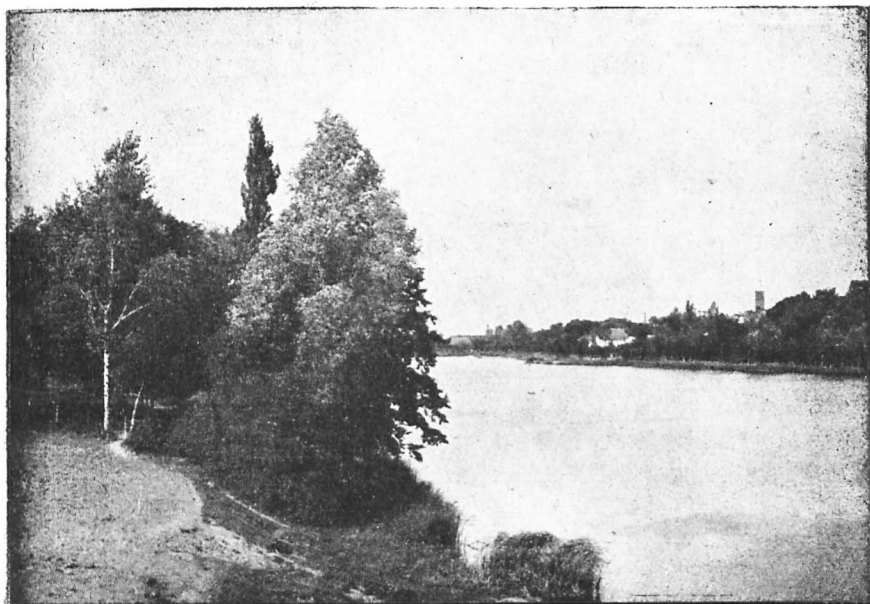
Mogilno, miasto powiatowe, stacja węzłowa kolei Poznań-Inowrocław, Barcin-Orchowo i Mogilno-Strzelno-Inowrocław. W XI wieku posiadało już klasztor Benedyktynów, było wszakże wówczas wsią. Prawo miejskie otrzymało w roku 1398. Było miastem klasztorne. W r. 1921 liczyło 4 171

Krypta romańska z XI w. w kościele pobenedyktynskim w Mogilnie.

mieszkańców. Hotele. Pod względem urbanistycznym o tyle ciekawe, że wąskie i wydłużone, ponieważ pobudowane między jeziorem i niziną. W dwóch kierunkach wybiegają poza właściwe miasto przedłużenia luźno zabudowane, częściowo o charakterze miast ogrodów. Mogilno posiada trzy kościoły katolickie. **Kościół Św. Jana Ewangelisty**, dawny klasztor Benedyktynów, pięknie położony na wzgórzu przy jeziorze mogileńskim. Klasztor Benedyktynów powstał w drugiej połowie XI wieku. Benedyktyni utrzymywali kościół aż do sekularyzacji, od r. 1867 używany jest jako kościół parafjalny. Jest to jeden z bardzo starych, cennych zabytków budownictwa kościelnego w Wielkopolsce. Pierwotna budowla

była romańska, bazylika trzynawowa kamienna, zbudowana w XII wieku a później w czasach gotyku i głównie baroku przebudowana. Z budowli romańskiej zachowała się krypta w presbiterjum bardzo ciekawa oraz dalsza krypta. W wielkiej części kościół nosi charakter gotycki, sklepienia nawy głównej pochodzą z tego czasu, żebrowanie gwiazdowe; ołtarze i wieże barokowe. Zabytki w skarbcu naogół z nowszych czasów i nieliczne. Budynek poklasztorny bez wartości architektonicznych. **Kościół katolicki Św. Jakóba**, dawny kościół farny, zbudowanym został w stylu późnogotyckim (ukończony 1511). Później kilkakrotnie przebudowany. Pozostały w zakrystji stare sklepienia beczkowe. Również mury ze-

Jezioro mogileńskie.

wnętrzne zachowały się w dość dobrej formie. Ołtarze rokokowe, kielich renesansowy, dzwony z XV i XVI wieku. Przy kościele grobowiec ks. Piotra Wawrzyniaka, proboszcza mogileńskiego, wysoce zasłużonego patrona Związku spółek zarobkowych w Poznaniu, jednego z naczelnych wodzów społeczeństwa polskiego w czasie niewoli pruskiej. Za miastem z drugiej strony jeziora **kapliczka Św. Klemensa**. Kościół ewangelicki bez głębszej wartości architektonicznej. Okolica Mogilna przedstawia typowy obraz okolenia miasta przez osiedla kolonizacyjne. Komisja kolonizacyjna pruska doko-

mała okolenia takiego przy kilku miastach, a w szczególności przy Mogilnie i Gnieźnie.

Kwicziszewo, wieś, przy kolei Mogilno - Orchowo, nad Małą Notecią i Żabienką. Granica historycznych Kujaw. Istniało jako wieś już w połowie XII wieku i było w posiadaniu klasztoru trzemeszeńskiego. W r. 1326 przeszło na własność kapituły gnieźnieńskiej i otrzymało prawdopodobnie równocześnie prawo miejskie. Po zniszczeniu przez Krzyżaków zostało odbudowane na podstawie nowego dokumentu lokacyjnego z r. 1342. Było miastem kapituły gnieźnieńskiej. W 1874 ponownie zamówione na wieś. W średniowieczu gród kasztelański przy dawnej drodze handlowej Wrocław-Poznań-Toruń. Kościół katolicki Św. Marji Magdaleny wzmiankowany w połowie XIV wieku. Obecna budowla zbudowana w r. 1522, później przebudowywana, zwłaszcza w najnowszych latach rozszerzona, trzynawowa, mury gotyckie, sklepienie pierwotnych brak. W zakrystji sklepienie beczkowe. Wyposażenie wewnętrzne w formach baroku. Monstrancja z pierwszej połowy XVI wieku.

Przy linii kolejowej Mogilno-Orchowo leży miasteczko **Gębice**. W r. 1365 były Gębice jeszcze wsią, w r. 1383 zaś miastem. Było to miasto na południowo-zachodnim krańcu dawnych Kujaw. Miasto było własnością królewską, podlegało staroście. W r. 1921 liczyło 1268 mieszkańców. Hotel. Leży nad Małą Notecią. Kościół katolicki Św. Macieja wzmiankowany jest w r. 1367, w latach 1500—1516 odbudowany, później w latach 1768—1772 rozbudowany ponownie. W latach 1862—1874 restaurowany według planów A. Stülera, w najnowszym czasie odnowiony i pomalowany. Kościół bardzo ładny, późnogotycki, trzynawowy, halowy. W zakrystji sklepienie beczkowe. Bogaty, jak na czas gotyku, wystrój fasady zachodniej. Piękny przyczółek schodowy. Wnętrze rokokowe. W presbiterjum renesansowy grzebowiec.

Szczepankowo, wieś przy linii Mogilno-Barcin. W lesie wielki głaz narzutowy zwany „kamiennym domem”, o 22 m obwodu, leżący prawdopodobnie jeszcze głęboko w ziemi. **Pakość**, miasto na linii Inowrocław-Rogoźno. Miasto to wymienione jest w dokumentach w połowie XIII wieku. W miejscu dawnej wsi założone zostało miasto w r. 1359. Było miastem szlacheckim. W r. 1786 założono tutaj szkołę wyższą, którą zniszono w początkach XIX wieku. Pakość leży nad Notecią i wielkim jeziorem pakoskim. Posiada cukrownię. W r. 1921 liczyła Pakość 336 mieszkańców. **Kościół parafjalny Św. Benawentury** był dawniej kościołem Reformatorów. Budowla jednonawowa, stawiona w r. 1639. Reformaci byli przy kościele tym do sekularyzacji. Następnie zamieniono go na kościół parafjalny. Natomiast dawny kościół parafjalny

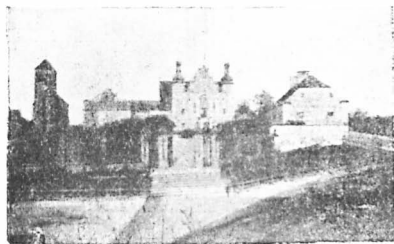

pochodzący z XIII wieku rozebrano w r. 1830. Przy kościele założył Michał Działyński w latach 1629—1635 **Kalwarję** złożoną z 30 kaplic. Kalwarję tę oddano w r. 1647 pod zarząd Reformatorów. Szereg kaplic bardzo ładnych. Kalwarja ta jest od wieków miejscem, do którego napływają ogromne pielgrzymki. Między rozrzuconymi kaplicami ładne aleje. W wieku XIII znajdował się w Pakości zamek, po którym obecnie niema śladu. **Trląg**, wieś w pobliżu linii Poznań-Inowrocław nad długim jeziorem tegoż imienia, z kościołem parafjalnym Św. Piotra i Pawła. Świątynia późnogotycka, dobrze zachowana. Zakrystja z sklepieniem beczkowym. Ładna fasada. Wielka chrzcielnica z wieku XVI, dzwon z XIV wieku. **Janikowo**, wieś nad linią Poznań-Inowrocław przy jeziorze, posiada wielką cukrownię. Przy wsi wały po dawnym grodzisku.

4. Powiat strzeliński.

Powiat strzeliński należy do tego skrawka ziemi, który uważamy za najściślejszą kolebką państwa polskiego. Stanowi część Kujaw. Gleba bardzo dobra, rolnictwo bardzo wysoko postawione, razem z rolnictwem powiatu inowrocławskiego najlepsze w całej Polsce. Główną ozdobą powiatu tego jest Gopło, dawne osiedle Kruszwica, legendarna stolica Polski, i Strzelno. Na południowym zachodzie duże lasy oraz jezioro ostrowskie. Linje kolejowe: Mogilno-Strzelno-Inowrocław oraz na granicy Poznań-Inowrocław. Powiat ten jest stanowczo upośledzony pod względem komunikacyjnym.

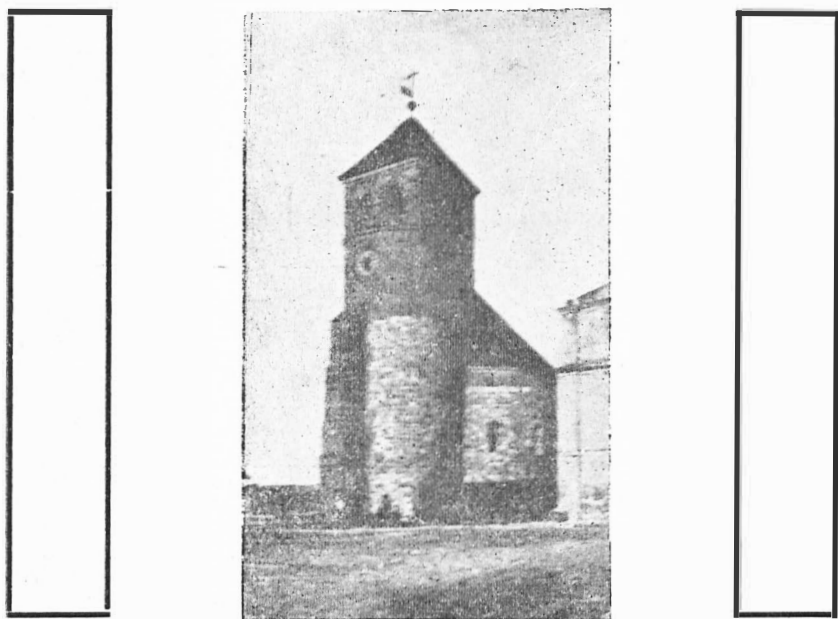
Ostrawa pod Gębicami, wśród lasu, nad jeziorem, w znacznem oddaleniu od kolei. Kościół parafjalny Serca Jezusowego, założony 1448, odnowiony 1718, w obecnej formie z r. 1869, bez ciekawszych momentów architektonicznych. Pod względem krajoznawczym położenie ładne.

Strzelno - Kościół parafjalny.

Strzelno, miasto przy linii Mogilno-Strzelno-Inowrocław. Leży na skraju lasów rozłożonych na południu powiatu strzelińskiego. W r. 1147 należało do klasztoru trzemeszeńskiego.

w wieku XII stanął tutaj klasztor Norbertanek, do którego potem Strzelno należało. W r. 1231 zwane było już miastem, było więc osiedlem w charakterze miejskim przed erą lokacyjną. W r. 1356 posiadało Strzelno prawo magdeburskie. W r. 1921 liczyło 4 927 mieszkańców, jest miastem powiatowym. Hotele. Strzelno posiada bardzo cenne zabytki historyczne, na których czele stoi kaplica Św. Prokopa. **Kaplica Św. Prokopa** jest budowlą romańską, bardzo dobrze zachowaną, z kamienia, zbudowaną prawdopodobnie w początkach XIII wieku. Jest to świątynia maleńka, jakie w najstarszych czasach budownictwa romańskiego w Polsce naogół budo-

Strzelno - Kaplica Św. Prokopa.

wano. Nawa kolista a przy niej również okrągła wieża. Nad nawą kopuła, nad presbiterjum sklepienie krzyżowe. Łuki okrągłe. Kaplica ta restaurowana była w czasie późnogotyckim i otrzymała pewne dodatki budowane w cegle, wówczas też zmieniono kształt wieży. Od wieku XVIII popadła kaplica w zaniedbanie i zamieniła się powoli w ruinę. W r. 1892 odrestaurowano ją o tyle, aby zachowała się jako ruina historyczna. W latach najnowszych odrestaurowano niezwykle cenny zabytek z pietyzmem. W kaplicy tej znajduje się półkolista płaskorzeźba, przedstawiająca Chrystusa błogosławiącego, do którego przystępują z lewej strony mężczyźni,

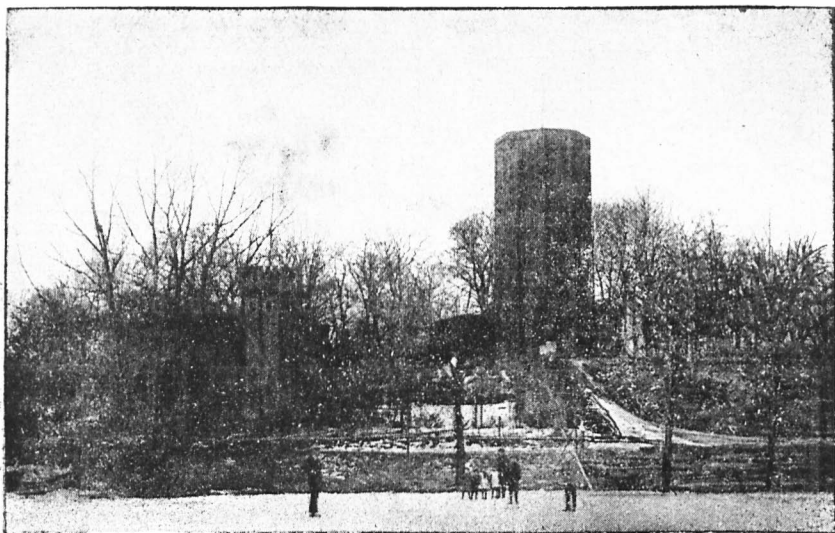
z prawej kobieta. Zachowała się również cząstkowo płyta nagrobkowa wykonana w płaskorzeźbie, romańska. Nad wejściem do wikarjówki płaskorzeźba z czerwonego kamienia, przedstawiająca Matkę Boską z Dzieciątkiem oraz 11 proroków, romańska. Podobnie cennym zabytkiem jest **kościół parafjalny Św. Trójcy** i Panny Marji, dawniejszy kościół Norbertanek. Norbertanki sprowadzone zostały do Strzelna, jak wyżej podano, w wieku XII, podobno przez Piotra Własta. W każdym razie kościół ten wymieniony jest w bulli papieskiej 1193 r. Poświęcony został kościół Norbertanek w r. 1216. Budowla romańska, w częściach dolnych granitowa, w górnych ceglana, w czasie późnogotyckim i epoce baroku przebudowana. Bazylika krzyżowa, trzynawowa. Szereg cząstek zachowanych z czasu budowy romańskiej. Natomiast sklepienie gwiazdowe presbiterjum oraz nawy środkowej poprzecznej, tudzież sklepienia krzyżowe dwóch naw bocznych pochodzą z czasu budowy gotyckiej, a fasada i wystrój wewnętrzny z okresu baroku. Szczególnie wartościowe filary wewnątrz kościoła, piękne okazy budownictwa romańskiego w Polsce. Południowa kaplica Św. Barbary bardzo dobrze zachowana. Jedynie sklepienie krzyżowe i nadbudowa późnogotyckie, reszta romańska. Nad wejściem do kaplicy Św. Barbary rzeźba kamienna przedstawiająca Św. Annę z Panną Marją na ręku i dwoma postaciami kłęczącymi, z których jedna uważana za portret Piotra Własta trzyma w ręku model kościoła a druga trzyma otwartą księgę. Rzeźba ta wykonana została w czasie budowy kaplicy w początku XIII wieku, wykazuje ona pewne pokrewieństwo do podobnego dzieła w kościele Panny Marji w Wrocławiu. Z czasów późniejszych: barokowy wielki ołtarz, baldachim na 6-ciu fila-

rach z figurami Św. Augustyna i Norberta, kilka rzeźbionych drzwi przy zakrystji i kaplicach. piękne ornaty, głównie z XVII wieku. Tablica nagrobkowa Samuela Sierakowskiego z XVII wieku i Pawła Wolskiego z XVIII wieku. Dzięki tym dwom prastarym zabytkom budowlanym, jakich w Polsce zachowało się bardzo mało, zasługuje Strzelno na jaknajwiększą uwagę wszystkich, którzy pomniki krajowe poznać pragną.

W Mierosławicach, majątku w pobliżu linii Mogilno-Strzelno - Inowrocław, dwór z zbiorami. **Markowice**, wieś w pewnym oddaleniu od linii Mogilno-Strzelno-Inowrocław, posiadają kościół katolicki Panny Marji, założony w r. 1660 jako kościół Karmelitów, w najnowszym czasie znówu przez zakonników zajęty. Budowla barokowa z sklepieniem beczkowym i wieżą, wykonana w końcu XVII wieku a upiększona wewnątrz w ciągu wieku XVIII. W Markowicach urodził się poeta Gustaw Zieliński.

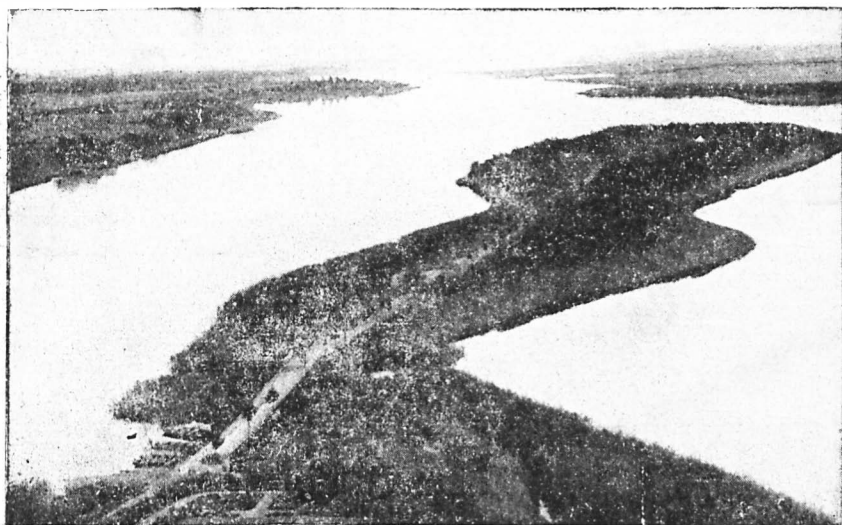
Kruszwica, miasto przy linii kolejowej Mogilno-Strzelno-Inowrocław, nad jeziorem Gopłem. Kruszwica jest legendarną stolicą Polski prehistorycznej. Było to osiedle o charakterze miejskim przed okresem lokacyjnym. W wieku XI stała się Kruszwica stolicą biskupstwa kujawskiego. Niebawem miasto upadło i już w wieku następnym biskupstwo przeniesione zostało do Włocławka, a Kruszwica stała się miastem nieznacznym. Prawo magdeburskie otrzymała Kruszwica w r. 1422. Miasto było królewskie, starosta królewski mieszkał w zamku, którego część stanowiła istniejąca dotychczas **Mysia Wieża**. W r. 1921 liczyła Kruszwica 3 021 miesz-

Kruszwica - Mysia wieża.

kańców. Posiada hotele, w mieście cukrownia, fabryka win owocowych. Jezioro Gopło, największe jezioro Wielkopolski, od strony Kruszwy najbardziej zwiedzane. Kruszwica jest grodem pierwszorzędnego znaczenia historycznego ze względu na legendę piastowską oraz starożytną swą historję.

Za Mieszka II istniał podobno w Kruszwicy już kościół. W r. 1034 zniszczyli miasto Czesi. W r. 1096 pobity został tutaj Zbigniew przez wojska Bolesława Krzywoustego. W r. 1271 zniszczony został zamek, a później odbudowany stał się w r. 1657 łupem Szwedów. Zachowały się w Kruszwicy dwie piękne stare pamiątki, a mianowicie Kolegjata oraz Mysia Wieża. **Kościół katolicki** Św. Piotra i Pawła był niegdyś kościołem katedralnym biskupstwa kujawskiego. Później zachował charakter Kolegjaty. Niezwykle cenna budowla romańska z kamienia, pochodząca z drugiej połowy XII wieku, bazylika krzyżowa, trzynawowa, z presbiterjum półkolistym. Zakrystye i skrzydła zakończone półkolistymi absydami. W zakrystji południowej sklepienie beczkowe, w północnej krzy-

Kruszwica - Jezioro Gopło.

żowe. Wieża z XVI wieku. W wieku XVIII wykonano obecny wystrój wewnętrzny kościoła. W latach 1856—1859 przeprowadzono restaurację kościoła, przy której zepsuto pewne części zabytku romańskiego. Bardzo piękne trzy portale od strony południowej. Chrzcielnica granitowa późnoromańska, monstrancja bardzo piękna z drugiej połowy XV wieku z figurą Chrystusa i 2 aniołami. Relikwiarz późnorenansowy, szereg aparatów głównie z epoki baroku. Grobowiec z XVI wieku, dwie tablice grobowe pierwszych biskupów kujawskich z marmuru, położone w r. 1614, oraz dwie tablice dalsze z wieku XVII. **Mysia Wieża.** Budynek ten łączy się z wielką powszechnie znaną legendą z czasów przedhistorycznych. Bu-

dwóla gotycka z XIV lub XV wieku, położona na półwyspie w jeziorze Gopło niegdyś całkowicie otoczona wodą. Jest to pozostałość dawnego zamku, który w ciągu wojen, a głównie podczas wojny szwedzkiej został zniszczony. W r. 1867 odkopano mury zewnętrzne zamku. Wieża jest ośmioboczna, prosto wykonana. Zniesienia zamku dokonano w wieku XVIII, i wówczas to pozostawiono samotną wieżę jako ruinę. **Gopło** jest największym jeziorem w Wielkopolsce, zajmuje bowiem obszar 33 km kwadr. i ciągnie się przez cały powiat strzeliński wystając końcami do powiatu inowrocławskiego oraz — w większej mierze — do b. Kongresówki. Ciągnie się pasmem długości 25 km. Głębokość niewielka (do 7 mtr). Z jeziora Gopła wypływa rzeka Noteć. **Ostrowo** nad Gopłem, wieś w znacznym oddaleniu od kolei, na wschodnim brzegu jeziora. Kościół parafjalny Św. Matusza, budowla późnogotycka, 1720-1766 odnowiona. Fasada wschodnia dobrze zachowana. Ciekawy szczyt presbiterjum oraz dach zakrystji. **Chełmce**, wieś na wschodniej granicy powiatu strzeleńskiego w pobliżu miasta Radziejewa, dawniej znaczny punkt graniczny. Kościół katolicki Św. Katarzyny bez wartości artystycznej z 1843. Monstracja renesansowa, częściowo późnogotycka. **Siedlimowo**, na południowej granicy powiatu strzeleńskiego zdala od kolei, kościół katolicki Św. Michała wzmiankowany już 1360. Budowla obecna drewniana z r. 1786. Figury z drzewa późnogotyckie, przedstawiające Chrystusa ukrzyżowanego, Pannę Marię i Św. Jana. Monstracja późnogotycka z postaciami Panny Marii, Św. Stanisława, Św. Wojciecha, roboty toruńskiej. **Sławsk** w pobliżu Kruszwicy z kościołem parafjalnym Św. Bartłomieja z r. 1760. Drewniany posąg Panny Marii z Dzieciątkiem późnogotycki.

5. Powiat inowrocławski.

Powiat inowrocławski, należący pod względem obszaru do najpiękniejszych powiatów Wielkopolski, zalicza się do ośrodka, z którego wywodzi się kolebka państwa polskiego. Inowrocław jest właściwą stolicą ziemi kujawskiej. Powiat posiada naogół, podobnie zresztą jak miasto, mało zabytków historycznych, ponieważ liczne wojny dokonały zupełnego zniszczenia starych budowli. Gleba pierwszorzędną, najwyżej postawione rolnictwo. Jezior prawie niema. Część północna, wydma wzdłuż Wisły, zalesiona na znacznych przestrzeniach, a zresztą w całości równa ziemia orna.

Jaksice, wieś przy linii Inowrocław-Bydgoszcz, z kościołem parafjalnym Św. Marcina. Budowla drewniana, wykonana w r. 1750, z sklepieniem beczkowym i niską wieżą. Wystrój barokowy. Kościół jaksicki istniał już w średniowieczu, prawdopodobnie również drewniany, śladów po nim

niema. **Tuczno**, wieś przy Jaksicach nad małym jeziorem, z cukrownią. Kościół parafjalny Św. Piotra i Pawła, wymieniany w źródłach już w r. 1303, obecny nieciekawy, wykonany w r. 1890. Świecznik częściowo późnoromański. **Szymborze**, wieś na południowy wschód Inowrocławia w pobliżu linii Mogilno - Strzelno - Inowrocław, wielka charakterystyczna wieś kujawska. W r. 1860 urodził się tutaj najwybitniejszy poeta polski nowszych czasów Jan Kasprówic. W części do Szymborza a w części do miasta Inowrocławia należy osiedle **Mątwy** z cukrownią i wielkimi zakładami Solveya. W r. 1666 stoczona została pod Mątwami bitwa rokoszan Lubomirskiego z wojskiem królewskim, bardzo krwawa. W pobliżu Szymborza wieś **Łojewo**, w której urodził się w r. 1868 Stanisław Przybyszewski, jeden z najwybitniejszych pisarzy nowoczesnych polskich. Nieco na wschód **Góra**, wieś kościelna. Na ementarzu grób Stanisława Przybyszewskiego zmarłego w r. 1927. **Szarlej** za Łojowem w stronę południową, nad Gopłem. Znajdował się tutaj za czasów piastowskich zamek obronny, dzisiaj zniszczony. Na półwyspie w jeziorze zachował się wał z podwójną fosą. Poeta Józef Kościeliski opisał zamek ten w jednym z swych utworów. **Pieranie**, wieś na wschodzie powiatu w znacznym oddaleniu od kolei. Piękny kościół parafjalny Św. Mikołaja, ufundowany w średniowieczu, obecnie drewniany, wykonany w latach 1718—1722, bazylika trzynawowa, z dwiema ciekawymi kaplicami i dwiema stylami XVII i XVIII wieku. Ołtarz główny, ambona i stalle na. Na stropie i ścianach presbiterjum nawy środkowej freski przedstawiające Trójcę Św. z Panną Marją, Zesłanie Ducha Św., Sakramenty, życie Panny Marji. Cudowny obraz Matki Boskiej. **Brudnia**, wieś na wschodzie powiatu w bardzo znacznym oddaleniu od kolei, posiadała ciekawy kościółek drewniany z XVIII wieku, kościółek ten zniszczony został w ostatnich czasach, obecnie stawiono nowy bez wartości artystycznej. **Ostrowo**, wieś nad linią Inowrocław-Toruń, posiada kościół parafjalny Św. Jana Chrzciciela, późnogotycki, lecz mało ciekawy. **Wierchosławice**, stacja kolejowa na linii Inowrocław-Toruń, z cukrownią.

Gniewkowo, miasto przy linii Inowrocław-Toruń, wymienione w źródłach od r. 1185. Był tu znaczny zamek a przy nim podgrodzie. Przez pewien czas Gniewkowo było siedzibą księstwa dzielnicowego. Przed r. 1297 otrzymało prawo magdeburskie miejskie. Podupadło w czasie walk z Krzyżakami. Księstwo gniewkowskie nabył Kazimierz Wielki w r. 1365. Odtąd było Gniewkowo miastem królewskim. W r. 1921 liczyło 3 330 mieszkańców. Hotel. Kościół parafjalny istniał już w r. 1303. Obecnie jest budowlą gotycką jednonawową, bez oryginalnych gotyckich sklepień, jedynie w zakrystji

sklepienie beczkowe. Starożytne zwłaszcza cząstki po stronie wschodniej i zakończenie presbiterjum, część zachodniej nawy oraz zakrystja są późnogotyckie, gdy tamte wczesnogotyckie. **Suchatówko**, wieś, stacja przy linii Inowrocław-Toruń, jest ośrodkiem tej części powiatu inowrocławskiego, która z powodu zupełnie zlej gleby jest całkowicie zalesiona. Lasy te stanowią cel wycieczek ludności Inowrocławia i Torunia. Suchatówko urządzone jest jako miejsce wycieczkowe.

Z zachodniej strony Inowrocławia **Kościelec**, wieś przy linii Inowrocław-Rogoźno. Kościół katolicki Św. Małgorzaty wzmiankowany jest w źródłach w końcu XIII wieku jako kościół kamienny. Kościół ten zachował się do dni naszych w bardzo starożytnej formie, należy przeto do najcenniejszych zabytków na ziemi Wielkopolskiej. Budowla romańska, granitowa, jednonawowa z półkolistą absydą przy presbiterjum, z czworoboczną wieżą od strony zachodniej. W dolnej kondygnacji wieży sklepienie krzyżowe. W czasie późnogotyckim kościół został odrestaurowany, podwyższono wówczas tak kościół sam jak wieżę, a w presbiterjum wykonano sklepienie gwiazdowe. Kaplica dodana została w wieku XVI. Kaplica ta jest pięknym dziełem owego czasu i zachowała wystrój nadany jej przy budowie. Brzeg dachu okolony jest mурowanemi palmietami, przypominającemi ratusz poznański, a także technika al sgraffito podobnie jak tam zastosowana. Kaplica ta wybudowana została około r. 1559. Uważa się ją za dzieło Jana Baptysty di Quadro, budowniczego ratusza poznańskiego. Wnętrze kościoła bogate. Krucyfiks późnogotycki, 2 konfesjonały wczesnorenesansowe, ambona renesansowa, wielki ołtarz i dwa ołtarze boczne z rzeźbami późnorenesansowymi, jeden ołtarz barokowy, dzwon późnogotycki. W kaplicy grobowiec Jana Kościeleckiego i syna jego Janusza, bardzo ciekawy podwójny, w r. 1559 wykonany; oraz grobowiec Gertrudy Kościeleckiej, małżonki Janusza, nieco późniejszy. Poza kościołem zasługuje na pewną uwagę dwór Ponińskich z ogrodem.

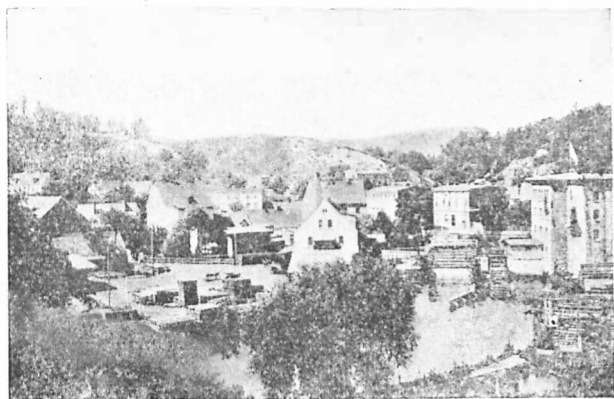
6. Powiat bydgoski.

Powiat bydgoski zaliczany był do Kujaw, jednakże w najdawniejszych wiekach historycznych było to terytorjum sporne między królami polskimi a książętami pomorskimi. Ponieważ prawie całe terytorjum powiatu bydgoskiego ma lekką glebę, przeto powiat ten posiada szczególnie wielkich rozmiarów lasy. Na granicy powiatu płynie Wisła, przez powiat biegnie rzeka Brda, a kanał bydgoski tworzy połączenie między Brdą a Notecią. Jezior dość znaczna ilość. Pięknych motywów krajobrazowych szczególnie wiele, tak nad wodami

jak w pięknych lasach. Linje kolejowe: Inowrocław-Bydgoszcz, Poznań-Wągrowiec-Bydgoszcz, Bydgoszcz-Gdańsk, Kaczory-Bydgoszcz-Toruń, Bydgoszcz-Chełmno oraz obszerna sieć kolei powiatowych bydgoskich.

Brzoza, wieś nad linją Inowrocław-Bydgoszcz wśród lasów ogromnych i nad jeziorem. Bardzo piękne położenie, ulubione miejsce wycieczkowe mieszkańców Bydgoszczy, letnisko. Komunikacja autobusowa Bydgoszcz-Brzoza-Labiszyn. **Kanał bydgoski** przedstawia się ciekawie nie tylko pod względem ruchu rzeczno-górnego i pod względem budowlanym, ale posiada również cały szereg bardzo pięknych widoków zwłaszcza przy śluzach i portach rzecznych w okolicy Bydgoszczy. **Smulka** pod Bydgoszczą, sanatorium w ładnym położeniu wśród pięknych lasów. **Rynek** pod Bydgoszczą, bardzo popularne miejsce wycieczkowe Bydgoszczan; piękne położenie w lasach. **Opławiec** nad Brdą na północ od Bydgoszczy przy kolei Bydgoszcz-Koronowo, w okolicy lesistej, miejsce wycieczkowe Bydgoszczan. **Okele** pod Bydgoszczą podobnie w pięknym położeniu, uczęszczane gromadnie przez mieszczanństwo bydgoskie. **Wielce**, wieś przy linji Bydgoszcz-Koronowo, w pobliżu lasów, w których ogromne sosny, również miejsce wycieczkowe mieszkańców Bydgoszczy. Kościół katolicki św. Michała z r. 1786, powiększony w r. 1863, skromny.

Koronowo - Młyny, w dali Góra Łokietka.

Koronowo, miasto nad linją Bydgoszcz-Koronowo, przy Brdzie, w pobliżu wielkich pięknych lasów. Lasek grabowy. Miejscowość ta była pierwotnie własnością klasztoru Cyste-

rsów w Byszewie, otrzymała w r. 1368 prawo magdeburskie i nazwę Byszewo. W wieku XV zaprowadziła się tak dłu miasta jak dla klasztoru cysterskiego nazwa Koronowo. W roku 1921 liczyło Koronowo 4 689 mieszkańców. Hotele. Autobus Bydgoszcz-Koronowo. **Kościół parafjalny** Wniebowzięcia Panny Marji. W polowie XIII wieku sprowadzeni zostali do Byszewa Cystersi, wzmiankowani poraz pierwszy w r. 1251. W r. 1288 przeniesione zostało ich opactwo do miejscowości Śmieszce, stojącej w miejscu obecnego Koronowa. Istniało do r. 1819, zniszczone w czasie sekularyzacji. Kościół jest budowlą gotycką, bazyliką krzyżową, trzynawową. Należy do najpiękniejszych świątyni zachowanych z owego czasu w Wielkopolsce. W presbiterjum utrzymały się częściowo sklepienia gwiazdowe, częściowo krzyżowe, a w kaplicach sklepienia gwiazdowe. W początkach XVII wieku przeprowadzono wielką restaurację kościoła, dzięki której główna część kościoła nosi formy baroku. W pięknej formie zachowały się zwłaszcza okna gotyckie nawy środkowej a także fasada północna nawy poprzecznej. Przyjmuje się, że kościół gotycki wybudowany został w ciągu XIV wieku. Wystrój wewnętrzny z epoki baroku. Na uwagę zasługują wielkie organy i przepiękne stalle. Nagrobki Adama Chrzastkowskiego i Joanny Chrzastkowskiej z końca XVIII wieku. Barokowy wielki ołtarz z cennym obrazem Bartłomieja Strobla (1647). Kościół ten stał się parafjalnym po zniesieniu klasztoru Cystersów, a dawny kościół parafjalny Św. Andrzeja zamieniony został na filjalny. **Kościół Św. Andrzeja** zbudowany został w latach 1382—1396, a w kształcie dotąd zachowanym w r. 1599. Jestto budowla renesansowa, trzynawowa, z wieżą, na której helm barokowy. Dość ciekawy szczyt. Wystrój wewnętrzny głównie z r. 1752. Kościół ewangelicki posiada ładne wiraże. Na pewną uwagę zasługuje ratusz na rynku. W lesie miejskim ciekawe okazy buków. Pod Koronowem stoczyły wojska polskie w r. 1410 bitwę z Krzyżakami, drugą po Grunwaldzie, w której odznaczyły się walecznością szeregi rycerstwa wielkopolskiego. **Byszewo**, wieś w poważniejszym oddaleniu od kolei, na zachód od Koronowa położona wśród małych malowniczych jezior. W Byszewie był pierwotny klasztor Cystersów, przeniesiony wkrótce potem do Koronowa; klasztor w Byszewie zniszczony został przez Krzyżaków. Kościół parafjalny Św. Trójcy renesansowy, z r. 1663, restaurowany w drugiej połowie XVIII wieku. W obecnym kształcie posiada w części charakter pierwszej, w części zaś charakter drugiej budowy. Odrzwia zakrytych w piaskowca pochodzą z XVII wieku. Renesansowym jest również grobowiec Anny Elzankowskiej. Wystrój wewnętrzny w stylu rokokowym: bardzo bogaty wielki ołtarz, stylowo zgodne z nim ołtarze boczne, piękna ambona, chrzecielnica, ładny kru-

cyfiks. Cudowny obraz Matki Boskiej. Bardzo cenne ornaty z wieków XVII i XVIII. **Wielki Łońsk**, wieś w pobliżu linii Bydgoszcz-Koronowo-Makówarsk. z kościołem parafjalnym Św. Anny. Jestto budowla ceglana, stawiona w latach 1765 do 1772, wewnątrz i zewnątrz dekorowana iońskimi pilastrami ściennymi. **Wierzuchcin**, wieś w znacznem oddaleniu od kolei, 10 km na zachód od Koronowa, z kościołem parafjalnym Św. Piotra i Pawła. Ciekawa budowla drewniana, jednonawowa z r. 1690, przebudowana w r. 1752. Wystrój wewnętrzny z połowy XVIII wieku w dobrym stylu. Ładny ołtarz wielki i 2 ołtarze boczne oraz ambona i chrzcielnica.

Na wschód od Bydgoszczy leży przy Wiśle miasto **Fordon**, przy linii kolejowej Bydgoszcz-Chełmno. Fordon otrzymał prawo magdeburskie w r. 1424. W pobliżu istniał stary gród później doszczętnie zniszczony, Wyszogród. Miasto było królewskiem. W r. 1921 liczył Fordon 2124 mieszkańców. Hotele. Komunikacja autobusowa z Bydgoszczą. Wielki handel spedycyjny i sternictwo kwitło już w dawnych wiekach, a i obecnie żegluga rzeczna odgrywa w mieście znaczną rolę. Sławny, bardzo okazały **most** na Wiśle, najdłuższy w Polsce i środkowej Europie (1325 m). Miasto dość znacznie uprzemysłowione. Na południu miasta ślady grodziska przedhistorycznego. Położenie bardzo ładne. Piękna aleja szosowa. Kościół parafjalny Św. Mikołaja wzmiankowany jest w źródłach od r. 1349. Budowla obecna skromna. Kielich późnogotycki z rzeźbami przedstawiającemi Baranka Bożego, Marię z Dzieciątkiem i Ukrzyżowanie, cześciowo renesansowy, praca toruńska. W pobliżu miasta **Fordunek** nad Wisłą w bardzo pięknem położeniu. Nad ujściem Brdy do Wisły **Ujście Brdy** w przepysznem położeniu. Wielki port drzewny. Bardzo ładny park z wspaniałemi topolami i wielkimi dębami. Kąpiele bardzo uczęszczane. **Czersk**, wieś na linii Bydgoszcz-Toruń, niedaleko ujścia Brdy, w położeniu bardzo ładnem. **Solec Kujawski**, miasto nad linią Bydgoszcz-Toruń. Otrzymało prawo miejskie w r. 1325. Było miastem królewskiem pod zarządem starosty. W r. 1921 liczyło 3387 mieszkańców. Hotele. Miasto leży nad Wisłą i posiada bardzo wielkie znaczenie dla ruchu żeglugowego na rzece. Naokolo bardzo wielkie lasy sosnowe z wielu pięknymi partjami. W mieście ładna aleja lipowa, na wyspie piękna wysepka. Kościół parafjalny Św. Stanisława jest budowla drewnianą trzynawową z początku XVII wieku. Ołtarz główny i trzy ołtarze boczne pięknie rzeźbione w stylu renesansowym.

Na południowym zachodzie powiatu w pobliżu kanału bydgoskiego **Petalice** z ładnym pałacem i cennym parkiem w stylu angielskim.

7. Powiat wyrzyski.

Powiat wyrzyski zalicza się do t. zw. Krainy, którem to mianem oznacza się w zakresie etnografji północną częśćią Wielkopolski, głównie poza Notecią położoną. Niejako ośrodkiem Krainy jest właśnie powiat wyrzyski. Powiat ten posiada na północy większą ilość jezior, na południu przepływa Notec z dużemi łakami nadbrzeżnemi. Gleba średnia. Zabytków historycznych poza niektórymi miejscowościami na ogół mało. Lasów liczba dość znaczna, lecz małych rozmiarów. Pod względem komunikacji kolejowej powiat ten jest upośledzony. Przecina go jedna tylko wielka linja Kaczory Bydgoszcz, oraz z znaczniejszych innych tylko linja Gniezno-Nakło-Chojnice. Pozatem istnieje sieć kolejek powiatowych.

Polichno, majątek przy linii Gniezno-Nakło, w pobliżu Nakła, posiada kapliczkę ewangelicką, zbudowaną w r. 1775 w dobrem wykonaniu rokokowem. W pobliżu **Paterek**, gdzie w powstaniu wielkopolskiem w r. 1919 stoczyła się jedna z ważniejszych potyczek.

Nakło - jedna z głównych ulic.

Nakło, miasto nad Notecią, gdzie kończy się kanał hydrogosi. Linje kolejowe Gniezno-Nakło-Rumowo oraz Kaczory-Bydgoszcz, pozatem kolejka powiatowa wyrzyska. Nakło było w pierwszych wiekach historii polskiej ważnym punktem obronnym. Na początku XII wieku istniała tutaj silna warownia, którą zdobył Bolesław Krzywousty. W późniejszych czasach naokoło zamku tego czysto szalala walka. Ka-

zimierz Wielki odbudował zniszczony przez Krzyżaków w roku 1330 zamek i ufortyfikował go na tem mocniejszą warownię. W wieku XVII zrownali Szwedzi zamek z ziemią. W Nakle miał siedzibę swą kasztelan. Prawo miejskie otrzymało Nakło w r. 1299. Było miastem królewskim. W r. 1921 liczyło 7427 mieszkańców. Hotele. Poważny ruch wodny. Dzisiaj miasto nie posiada cenniejszych zabytków historycznych, kościół katolicki stawiony został w r. 1847, kościół ewangelicki 1886, ratusz około r. 1840. Na uwagę zasługuje ładny park miejski. **W Karnówku** znajduje się na cmentarzu ogromna sosna, osobliwość dendrologiczna. **Mrocza**, miasto nad linią kolejową Nakło-Chojnice. Miejscowość wymieniana w źródłach w r. 1288, w r. 1393 zamieniona na miasto. Przedmieście dobudowano prawdopodobnie w wieku XVII. Mrocza była miastem szlacheckim. W r. 1921 liczyła 2016 mieszkańców. Hotele. Rzeczka Rokitka. Kościół katolicki Św. Mikołaja ufundowany został w r. 1458, w r. 1712 odbudowany w drzewie a w formie obecnej w r. 1830 stawiony z cegły. Ołtarz główny i dwa ołtarze boczne z dawnego kościoła późnorenesansowe wzgl. rokokowe. Monstracja renesansowa z częstkami późnogotyckimi. **Zabartowo**, wieś na granicy Pomorza w znacznym oddaleniu od kolei, posiada kościół parafjalny Św. Jakóba, wymieniany w źródłach od r. 1391, w kształcie obecnym nowy, ceglany. Renesansowy kielich z r. 1598 z figurami apostołów Piotra i Pawła, Jana i Jakóba. **Rucewa**, wieś przy linii Nakło-Chojnice, na granicy Pomorza, w pobliżu Wiechorka, leży wysoko pomiędzy pięknymi jeziorami. W okolicy lasy, największy las olszowy w Wielkopolsce, bardzo piękny. Kościół parafjalny Trójcy Św. jest budowlą renesansową, jednonawową z wieżą czworoboczną, ufundowaną w r. 1606. Sklepienia beczkowe i krzyżowe. Pod względem formy budowlanej bardzo ciekawy. Budowa ta wykonana została najpóźniej do r. 1615. Wystrój wewnętrzny w znacznej części renesansowy. Chrzcizelnica marmurowa ciem z nakryciem mosiężnym, ładna. Tablica marmurowa Jana Orzelskiego, fundatora kościoła, 6 portretów względnie herbów na blaszce. Konfesjonal renesansowy, dobrze wykonany z intarsjami kolorowymi, wyobrażającymi ornamenty roślinne i budowlane. Drzwi do zakrystji podobne w stylu. **Wąwelno**, wieś na północnym wschodzie powiatu przy kolejce powiatowej bydgoskiej, z kościołem parafjalnym Św. Filipa, Św. Jakóba i Św. Marji Magdaleny. Kościół ten stawiony został na miejscu dawnego drewnianego w r. 1758 do 1767 według planów architekta Dawida Fecla. Jestto budowla jednonawowa z 2 symetrycznymi zakrystjami; wystrój wewnętrzny nowoczesny. **Sadki**, wieś przy wyrzyskiej kolejce powiatowej, z kościołem parafjalnym Św. Wojciecha. Kościół w Sadkach istnieć miał już w XI wieku. Budowla obe-

ena pochodzi z połowy XVIII wieku i wykonana jest według planu Merkiera, Pawła Pilgrama, Dawida Feela i Gottfryda Oberreicha z Chojnic. Budowę rozpoczęto w r. 1749 a ukończono 1767. Wystrój wewnętrzny wykonał rzeźbiarz Gerlach z Chelma. Jestto budowla jednonawowa z zakrystją, kaplicą i czworoboczną wieżą. Wystrój fasady podobny jak w Byszewie w powiecie bydgoskim. Piękne są ołtarze, ambona i chrzcielnica, rzeźbione w stylu rokokowym. Grobowiec Pawła Samostrzelskiego z XVI wieku. Kielich późnorenesansowy. **Samostrzel**, majątność przy linii Kaczory-Bydgoszcz, posiada ładny pałac z znacznymi zbiorami artystycznymi i bibliotecznymi oraz ładny park ozdobny. Przy wsi piękny wielki las olszowy; lasy olszowe są na terenie Wielkopolski rzadkie.

Wyrzysk, miasto powiatowe w dość znacznem oddaleniu od linii kolejowej Kaczory-Bydgoszcz. Miejscowość wzmiankowana jest w źródłach od r. 1326. W początkach XVII wieku próbowano zamienić ją na miasto, dokonano tego jednakże dopiero w XVIII wieku. Była własnością szlachecką. W r. 1921 liczył Wyrzysk 305 mieszkańców. Leży nad Łobzonką. Hotele. Komunikacja autobusowa Wyrzysk-Osiek i Łobżenica-Wyrzysk-Osiek. Kościół katolicki Św. Marcina, skromny z r. 1860. **Dębowa Góra** pod Osiekiem w pobliżu linii kolejowej Kaczory-Bydgoszcz jest najwyższem wzniesieniem terenowem północnej części Wielkopolski (194 m.). Wokół niej przepiękny las dębowy. Z Osieka do Wyrzyska i Łobżenicy komunikacja autobusowa.

W Dębnie niedaleko Łobżenicy pałac i nowoczesna gospodarka rolna. **Łobżenica**, miasto nad kolejką powiatową wyrzyską, tuż przy granicy zachodniej Polski. Miejscowość ta wymieniana jest w źródłach od r. 1398, w r. 1438 była już miastem. W wieku XVI powstało t. zw. Nowe miasto. Łobżenica była w dawnych wiekach miastem szlacheckim. W r. 1921 liczyła 1.904 mieszkańców, leży nad Łobzonką. Hotele. Komunikacja autobusowa do Wyrzyska i Osieka. W pobliżu dawne wały grodziskowe. Kościół parafjalny Św. Trójcy jest budowlą późnogotycką, jednonawową odnowioną w r. 1662, kiedy w znacznej mierze zaginęły charakterystyczne szczegóły budowli gotyckiej. Kościół ten posiadali w latach 1580—1667 bracia czesey, którzy mieli tutaj jedną z głównych siedzib w Wielkopolsce. W kościele tym znajduje się płyta grobowa Jana Jagaczyka i żony jego, mieszczan łobżenickich, wykonana w r. 1596. Ponieważ grobowce patrycjatu miejskiego zachowały się w Wielkopolsce w nielicznych okazach płyta ta należy do rzadkości tego rodzaju. Stanowi ona zarazem pomnik dawnego zaczenia Łobżenicy. Przy krucyfikście odnowionym w okresie baroku prosto wykonane figury Pan-

ny Marji, Św. Jana i Św. Magdaleny późnogotyckie. Monstrancja późnogotycka z figurami Panny Marji, Św. Piotra, Św. Pawła i Chrystusa ukrzyżowanego. Kielichy z XVI i XVII w., 1 dzwon późnogotycki. Grobowiec Piotra Zakrzewskiego z r. 1642. Kościół ewangelicki, zbudowany w kształcie obecnym w 1773—1776 w formach rokokowych. Pod miastem, w **Górcie** kościół poreformacki, jednonawowy, zbudowany w drugiej połowie XVII wieku przez Raczyńskich. Wystrój wewnętrzny w bogatych formach barokowych i rokokowych. Bardzo dawna chcielnica granitowa, aparaty kościelne z XVII i XVIII wieku. W kościele tym mieści się obraz cudowny; wielkie odpusty.

Wysoka, miasto przy wyrzyskiej kolejce powiatowej na zachodzie powiatu, otrzymała prawo miejskie między r. 1458 a 1520. Była dawniej własnością szlachecką. W r. 1921 liczyła 1.328 mieszkańców. Hotele. Komunikacja autobusowa: Wysoka-Białośliwie-Szamocin. Kościół katolicki Św. Marcina był dawniej kościołem klasztornym Augustjanów, którzy sprowadzili się dotąd w początku XVIII wieku a przestali istnieć w r. 1785. Dawny kościół parafjalny został rozebrany. Kościół Św. Marcina wykończony został w r. 1729. Jest to budowla trzynawowa z wystrojem barokowym. **Białośliwie**, wieś bez wartości zabytkowej ma wewnątrz powiatu wyrzyskiego poważne znaczenie komunikacyjne. Jako punkt węzłowy kolei Kaczory-Bydgoszcz i wyrzyskich kolejek powiatowych; autobus do Wysokiej i Szamocina. Kościół parafjalny w budowie. **Miasteczko**, miasto na zachodzie powiatu przy linii kolejowej Kaczory-Bydgoszcz w pięknym położeniu na skraju wyżyny północno-wielkopolskiej i niziny Noteci. Było miastem przed rokiem 1497 i to szlacheckiem. W roku 1921 liczyło 1.154 mieszkańców. Hotel. W pobliżu piękne wzgórze rzadkowskie pomiędzy lasami, miejsce wycieczkowe.

8. Powiat szubiński.

Powiat szubiński stanowi część t. zw. Paluk, starej części etnograficznej Wielkopolski. Zabytków zachowało się tutaj mało. Rozległe lasy, kilka jezior. Pod względem komunikacyjnym upośledzony. Linje kolejowe: Poznań-Wągrowiec-Bydgoszcz, Gniezno-Nakło i Inowrocław-Rogoźno, na drobnym odcinku Mogilno-Barcin. **Piechcin** przy linii kolejowej Inowrocław-Rogoźno, wieś posiadająca znaczne zakłady wapienno-ceramiczne. **Barcin**, miasto nad Notecią i liniami kolejowymi Inowrocław-Rogoźno oraz Mogilno-Barcin, w okolicy dużo jezior. Miejscowość ta wymieniana jest w źródłach historycznych od r. 1390. W r. 1458 nie była pewnie jeszcze miastem, była niem zaś w r. 1541. Była dawniej własnością szlachecką. W okresie 1560—1585 mieli tutaj jedno z gniazd

swych bracia czesey. W r. 1794 odbyła się tutaj potyczka polsko-pruska. W r. 1921 liczył Barcin 1 628 mieszkańców. Hotele. Zabytków brak. **Lubostreń**, majątność na północny zachód od Barcina posiada jeden z najpiękniejszych pałaców w Wielkopolsce, zbudowany według projektu Zawadzkiego. Podstawy i kapitele przeznaczone były dla kościoła Opatrzności projektowanego swego czasu w Warszawie dla upamiętnienia konstytucji 3-go Maja. Wewnątrz szereg popiersi znanych osobistości historycznych, jak Ossolińskiego, Konarskiego, Działyńskiego, liczne portrety królów i książąt Polski i wodzów, jak Żółkiewskiego, Czarnieckiego, Chodkiewicza i innych. Znaczne archiwum oraz zbiory biblioteczne, artystyczne i historyczne. Bardzo ładny i obszerny ogród z zwierzyńcem. Jeden z wielkich glazów narzutowych.

Labiszyn, miasto, leżące z dala od kolei, nad Notecią i jeziorem w pięknym położeniu wśród lasów. Miejscowość wymieniana w źródłach historycznych od r. 1247, w r. 1379 była już miastem. Około r. 1770 powstało nowe miasto na lewym brzegu Noteci. Labiszyn był dawniej własnością szlachecką. Właściciele miasta należeli do najmożniejszych rodów wielkopolskich (Łatalscy, Gębicey, Skórzwscy). W roku 1794 pobit Dąbrowski pod Labiszynem Prusaków. W r. 1921 liczył Labiszyn 1 834 mieszkańców. Autobus Bydgoszcz-Brzoza-Labiszyn. Hotele. Labiszyn posiada kościół parafjalny Św. Mikołaja, dawniej kościół reformacki. Klasztor Reformatorów założony został w r. 1627 i zniesiony podczas sekularyzacji w r. 1829. **Kościół Św. Mikołaja** zbudowany w r. 1731. Obok kościoła tego istniał kościół parafjalny pochodzący z czasów średniowiecznych, który spalił się w r. 1761. Od owego czasu odbywały się nabożeństwa parafjalne w kościele klasztornym, a w r. 1833 zamieniono kościół ten na parafjalny. Monstrancja późnogotycka w kształcie wieżyczki z figurkami Panny Marji z Dzieciątkiem i Krucyfiksem. **Kaplica** Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Panny Marji nad Notecią jest pozostałością po dawnym kościele parafjalnym. Jestto jeden z bardzo cennych zabytków wywodzących się z czasów budownictwa romańskiego, niestety już tylko w założeniu zachowany. Labiszyn był w wczesnem średniowieczu grodem warownym, przy nim powstał kościół zanikowy mniejszej w tym samym czasie co kościół Panny Marji w Inowrocławiu, to jest około roku 1200. Kościół był pierwotnie budowlą trzynawową, późnoromańską bazyliką. W wieku XVI przeprowadzono znaczną przebudowę, a w wieku XIX odbudowano kapliczkę tak jak obecnie stoi. W dworze Skórzewskich cenna biblioteka.

Keynia, miasto nad linią kolejową Poznań-Wągrowiec-Bydgoszcz i Gniezno-Nakło, jest starem miastem grodowem,

lokowanem na prawie magdeburgskiem w roku 1262, w dawnych wiekach ośrodkiem wybitnym wśród miast Wielkopolski. Była miastem królewskiem. W roku 1921 liczyła 3.369 mieszkańców. Hotele. Pod Keynią odbyła się bitwa w powstaniu poznańskim dnia 7 maja 1848 roku, oraz walki w powstaniu wielkopolskiem 1919 r. **Kościół parafjalny** Św. Michała, wzmiankowany jest od roku 1266. Jestto budowla renesansowa, jednonawowa z sklepieniami krzyżowemi. Zakrystja z sklepieniem beczkowem. Kościół zbudowany został w roku 1631. Kościół ten posiada 2 wieże i 2 baszty stanowiące ślady dawniejszej obronności. Dwie ciekawe figury świętych. **Kościół Wniebowzięcia Panny Marji**, pokarmelicki, pochodzi z końca XVIII wieku. Karmelici sprowadzeni zostali w roku 1612 i byli tutaj aż do sekularyzacji. Budowla trzynawowa z dwiema niskimi basztami. Krucifiks w głównym oltarzu z XVI wieku, kielich i misa mosiężna z XVI wieku; misa bardzo ciekawa. W krużganku poklasztornym stacje drogi krzyżowej. Cudowna figura Chrystusa. Budynek klasztorny zamieniono w XIV wieku na gmach seminarjum nauczycielskiego. **Chwaliszewo**, majątność w znacznem oddaleniu od kolei na północny zachód od Keyni, posiada bardzo ładny park.

Szubin, miasto powiatowe przy linjach kolejowych Poznań - Wągrowiec - Bydgoszcz i Szubin - Żnin, nad rzeką Gąsawką. Miejscowość istniała w pierwszych wiekach historii Polski. Obok wsi Szubska Wieś leżało już w średniowieczu miasto Szubin. W każdym razie wymieniony jest Szubin w katalogu miast w roku 1458. Około roku 1780 powstało nowe miasto. Było dawniej miastem szlacheckiem. W roku 1919 poważne walki polsko-niemieckie w czasie powstania wielkopolskiego. W roku 1921 liczył Szubin 2.744 mieszkańców. Hotele. Szubin posiada piękny park, zwany włoskim ogrodem, nad Gąsawką; pozostały drobne resztki dawnego zamku. **Kościół parafjalny** Św. Marcina jest budowlą późnogotycką z XV wieku, jednonawową. W nawie sklepienie beczkowe z nowszych czasów, w prezbiterjum dawne sklepienie krzyżowe. Zakrystja z sklepieniem beczkowem. Restaurowano kościół w roku 1842, a wieżę w roku 1862. Misa mosiężna z XVI i XVII wieku. **Kościół Św. Małgorzaty** w Szubskiej Wsi jest ładnym zabytkiem budownictwa drzewnego. Budowla z roku 1748, jednonawowa.

Rynarzewo, miasto przy linii kolejowej Poznań - Wągrowiec - Bydgoszcz, leży nad Notecią i Gąsawką. Wieś Rynarzewo otrzymała prawo autonomiczne miejskie w r. 1299. Miasto było własnością szlachecką. Poważne walki w roku 1919. Rynarzewo jest jednym z najmniejszych miast wielkopolskich, liczyło bowiem w r. 1921 tylko 698 mieszkańców.

Hotele. Kościół katolicki zbudowany został w wieku XIX i nie przedstawia wartości artystycznej. Również kościół ewangelicki z roku 1796 jest skromną budowlą bez wartości zabytkowej.

9. Powiat żniński.

Powiat żniński jest ośrodkiem Paluk, starej części etnograficznej Wielkopolski. W wiekach dawnych osiedlony był gęsto. Prawie wszystkie miejscowości dzisiaj istniejące występują już w pierwszych wiekach historii polskiej. Wsie i miasta powiatu tego należały w większej części do arcybiskupa gnieźnieńskiego, kościoła katedralnego w Gnieźnie, oraz klasztoru trzemeszensego, własność szlachecka ustępowała co do rozległości własności kościelnej. Pod względem krajobrazowym należy powiat żniński do najpiękniejszych dzięki temu, że posiada największe przestrzenie jezior, ciągnące się długimi pasami. Na wschodzie i południu pozatem znaczne lasy. Zabytków zachowało się stosunkowo dużo. W dziedzinie komunikacyjnej powiat ten jest upośledzony, posiada bowiem tylko na małym odcinku linię Gniezno - Nakło, na większym Inowrocław - Rogoźno, a na najmniejszym linię Szubin - Żnin, zresztą pomaga sobie kolejami powiatowymi.

Rogowo, miasto przy kolejce powiatowej Żnin - Ośno, nad jeziorami rogowskim i Ziolo. Rogowo wymienione jest w źródłach historycznych od roku 1311. W wieku XIV było miastem. W roku 1580 zamienione zostało dekretem starosty generalnego wielkopolskiego na wieś, jednakże w wieku XVII stało się ponownie miastem. W czasie wojen szwedzkich w połowie XVII wieku zostało spalone przez Szwedów, w roku 1672 ponownie odbudowane. Było miastem szlacheckim. W roku 1921 liczyło 938 mieszkańców. Hotel. Miasto ma położenie bardzo piękne. W jeziorze rogowskim duża wyspa półmorgowa. Kościół parafialny, aczkolwiek skromny i w głównych zarysach stosunkowo nowy (odnowiony 1828) przedstawia się bardzo ładnie dzięki dość oryginalnemu ułożeniu wieżyczek i położeniu swemu. **Izdobno**, majątek w pobliżu linii, Żnin - Ośno nad jeziorem, posiada bardzo ciekawą ruinę późnogotyckiego kościoła Św. Wawrzyńca, z którego zachowały się mury zewnętrzne części wschodniej oraz zakrystji. **Ketdrab**, wieś w pewnym oddaleniu od linii Żnin - Ośno, na północny zachód od Rogowa, z okazałym pałacem w stylu zamkowym. Wieś ta należała do 4 wywłaszczonych r roku 1912 przez rząd pruski majątków polskich. **Marcinkowo Dolne** nad linią Żnin - Ośno, z wzorowym gospodarstwem rolnem, charakterystycznym dworem, nową, ładną ochronką wiejską oraz pomnikiem Chopina w parku, wykonanym przez rzeźbiarza J. Juszczyka. **Marcinkowo Górne**, miejscowość po-

łożona nad linią kolejową Żnin - Szejejewo, przy jeziorze, posiada piękny pomnik Leszka Białego, wykonany w roku 1927. W **Guruchowiskach Szlacheckich**, majątności graniczącej od strony wschodniej z miastem Rogowem, charakterystyczny dworek. Podobnie ciekawy dwór w **Czewujewie** w pobliżu linii kolejowej Żnin - Ośno. **Wenecja**, wieś przy kolejce powiatowej Żnin - Ośno między jeziorami, w prześlicznym położeniu. Miejscowość ta odegrała znaczną rolę w historii średniowiecznej a znana jest głównie z powodu dziedzica zwanego Krwawym Djabłem. Znajdują się tutaj ruiny zamku arcybiskupiego, późnogotyckiego, wykonanego z granitu i cegieł; zachowały się jedynie mury zewnętrzne i główne dojście od strony południowej. Wygląd ruiny bardzo malowniczy. Kościół parafjalny Narodzenia Panny Marji fundowany został w końcu XIV wieku, w roku 1759, nowopobudowany w drzewie, w latach 1869—1872 stawiony w kształcie obecnym w cegle.

Gąsawa, miasto przy kolejce powiatowej Żnin - Szejejewo nad pięknym jeziorem. Miejscowość ta wymieniona jest w źródłach już w roku 1145. **Między rokiem 1368 a 1388** otrzymała miejskie prawo autonomiczne. W roku 1227 odbył się w Gąsawie zjazd książąt piastowskich dla doprowadzenia ugody z Świątopelkiem Pomorskim, w czasie którego Leszek Biały został zamordowany. Miasto było własnością klasztoru trzemeszeńskiego. W roku 1921 liczyło 835 mieszkańców. Hotele. Kościół katolicki Św. Mikołaja istniał przed rokiem 1357. W kształcie obecnym jestto budowla drewniana, barokowa, jednonawowa, należąca do ciekawych zabytków budownictwa drzewnego. Pięć ołtarzy barokowych dobrej pracy rzeźbiarskiej, chrzcielnica drewniana, renesansowa z figurami 4 ewangelistów i 4 ojców kościoła, krucyfiks późnogotycki. Fundowany został kościół obecny w roku 1674, w roku 1855 został odnowiony, kaplica przebudowana w roku 1816. **W Obludnie**, majątności położonej na południowym wschodzie powiatu, w pobliżu linii kolejowej Mogilno - Barcin, ładny dwór.

Janowiec, miasto nad linią kolejową Gniezno - Runowo i Janowiec - Skoki, nad Welną. Miejscowość ta zwała się dawniej Janowy Młyn. Założona została na prawie magdeburskim w roku 1295, należy zatem do bardzo starych osiedli miejskich. Od XVI wieku wprowadzika się nazwa Janowiec. Janowiec był miastem szlacheckim. W roku 1921 liczył 2.313 mieszkańców. Hotele. Kościół katolicki Św. Mikołaja założony został w średniowieczu. Budowla obecna nowoklasycyzna pochodzi z lat 1922-24. Ładnym jest usytuowanie kościoła. Renesansowa chrzcielnica rzeźbiona i malowana, drewniana, 2 piękne dzwony późnogotyckie. Za mia-

stem na cmentarzu kościółek Św. Barbary, zbudowany jako wotum po odsieczy Wiednia. **Zerniki**, wieś na północnym wschodzie od Janowca, nad Welną w pobliżu jeziora. Miejscowość ta stanowiła już w roku 1136 własność kościoła gnieźnieńskiego. W roku 1298 była już miastem, należała przeto do najstarszych miast Polski. W roku 1859 zamieniona

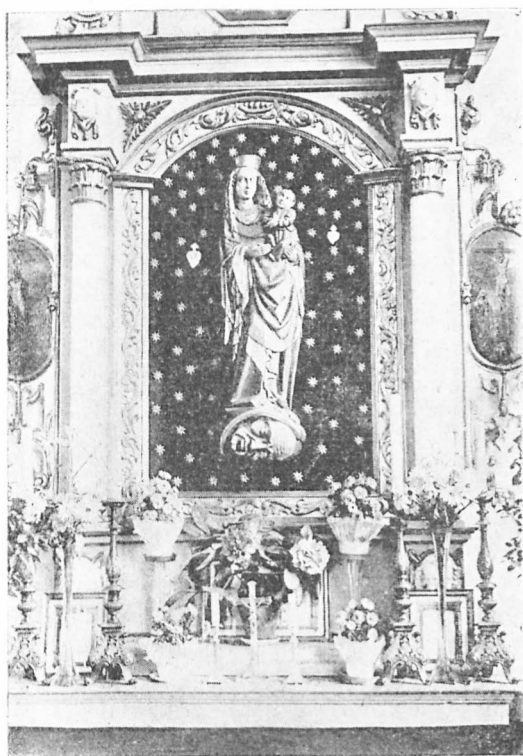

Kościół parafjalny w Janówcu

została na wieś. Kościół parafjalny Narodzenia Panny Marii pochodzi z wieku XV. Jestto mala budowla późnogotycka, zmieniona przez późniejsze przebudowy. Wielki oltarz i ambona renesansowe, rzeźbiona chrzcielnica, późnogotycka, jeden dzwon późnogotycki. W okolicy **Sielec** przy linii Inowrocław - Rogoźno znajdują się bogate pokłady kredy. **Srebrna Góra**, wieś przy linii Gniezno - Runowo posiada niewielki, lecz zgrabny dworek. **Cerekwica**, wieś w pobliżu linii Inowrocław - Rogoźno, posiada kościół parafjalny Św. Mikołaja, jednonawowy, w założeniu i w niektórych pozostałych częściach gotycki, zresztą zniekształcony przez późniejsze przebudowy.

Znin, miasto powiatowe przy linii Inowrocław - Rogoźno, Znin i- Szubin oraz znińskich kolejkach powiatowych. Znin był już w roku 1136 jako własność kościoła gnieźnień-

skiego ośrodkiem klucza dóbr tegoż kościoła i miejscowością targową. W XII wieku został otoczony murem i ufortyfikowany. Arcybiskup gnieźnieński miał tutaj swój pałac i często w nim rezydował, przyjmując między innymi także odwiedziny królów polskich. W roku 1331 zniszczyli miasto i zamek, który w nim się znajdował, Krzyżacy. Odbudowane

Ołtarz z cudowną figurą Matki Boskiej z Dzieciątkiem w kościele parafjalnym w Janówcu.

zostało niebawem. W pierwszej połowie XIV wieku otrzymał Żnin prawa miejskiej, w każdym razie posiadał je w roku 1338. Pół wieku przedtem uzyskał arcybiskup prawo mennicze dla Żnina. Od wieku XVI arcybiskupi mniejszą troską otaczali już starą swą siedzibę. W roku 1656 odbyła się tutaj utarczka z Szwedami. Szwedzi zniszczyli miasto, które poprzednio należało do bardzo ruchliwych i zamożnych, a od owego czasu podźwignąć się do dawnego znaczenia nie mogło. Miasto pozostało do sekularyzacji własnością kościoła gnieźnieńskiego. Z Żnina pochodzili bracia Śniadeccy Jan i Jędrzej, oraz wybitny przywódca protestantów polskich

Łrazm Gliczner. W wieku XIX miasto rozwijało się na ogół słabo z powodu niekorzystnej komunikacji. W roku 1921 liczyło 4.436 mieszkańców. Leży między dwoma jeziorami, z których większe zwane jest Wielkim lub Żninem, a mniejsze, południowe zwane jest Czaple. Przez miasto przepływa rzeczka Gąsawka. Z ważniejszych przedsiębiorstw przemysłowych znajduje się w Żninie cukrownia. Komunikacja autobusowa do Szubina - Bydgoszczy, do Gniezna i Czarniejewa. Hotele. Nad jeziorami promenady. Z dawniejszych budowli nie istnieją obecnie: ratusz, po którym zachowała się tylko wieża, pałac biskupi, budynek szpitalny i kościoły oprócz jednego kościoła farnego. Klasztor Dominikański — założony w wieku XIV — został rozebrany w ciągu XIX wieku. **Kościół parafjalny** Św. Florjana, zbudowany został z kamieni w epoce romańskiej, jednakże budowla romańska zastąpiona została w wieku XV nową świątynią, wzniesioną w stylu gotyckim. Przy budowaniu jej zużytkowano stare granity pierwszego kościoła. W latach 1793—1795 został kościół całkowicie przebudowany, tak że z czasów gotyckich zachowały się tylko mury zewnętrzne. Budowla późnogotycka była trzynawowa, halowa z wieżą niwykończoną, na ogół skromna. W XVIII wieku zmieniono dość znacznie układ architektoniczny kościoła. W nawie środkowej portret biskupa Stefana Łubieńskiego. Późnogotycki krucyfiks z Panną Marią, Św. Janem, Św. Magdaleną, jedna monstrancja renesansowa, 2 kielichy renesansowe, 1 dzwon późnogotycki. **Baszta** na rynku jest pozostałością dawnego ratusza. Jestto budowla późnogotycka o 5 kondygnacjach. Dwie dolne kondygnacje tworzą czworobok, kondygnacje górne są ośmioboczne. Pokrycie dachu nie zachowało się, obecne wykonano dla zachowania zabytku. Baszta służyła celom obronnym. Zabytek ten należy do cennych pozostałości fortalicji średniowiecznych w Wielkopolsce.

Góra, wieś przy Żninie nad wielkim jeziorem żnińskim. Kościół ładnie położony na wzgórzu pod wezwaniem Św. Marcina, stawiony został w XIV wieku. Jestto budowla wczesnogotycka, jednonawowa z czworoboczną wieżą od strony zachodniej. W dolnej kondygnacji wieży zachowało się sklepienie beczkowe. Z czasów późnogotyckich pochodzi górna część wieży oraz zakrystja. W wiekach XVII i XVIII przeprowadzono kilka restauracji, które znacznie zmieniły architekturę i wystrój kościoła. Gotycki Chrystus ukrzyżowany, Panna Maria i Św. Jan, figury z drzewa. Monstrancja późnogotycka i renesansowa. W **Januszkowie**, wsi na północ od Góry, urodził się w roku 1516 Klemens Janicki, najwybitniejszy poeta łaciński w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku. Na północy powiatu leży przy linii Gniezno-

Runowo wieś **Dziewierzewo**, w której znajduje się kościół parafjalny Św. Jakóba, jednonawowa budowla późnogotycka z XV wieku z wieżą z nowszych czasów. W późniejszych wiekach została świątynia znacznie zmieniona. Kielich w części późnogotycki, w części renesansowy.

10. Powiat wągrowiecki.

W powiecie wągrowieckim łączą się cechy ziemi poznańskiej w ścisłym znaczeniu, Pałuk i częściowo Krainy. Pod względem krajobrazowym powiat ten posiada szereg wartości pierwszorzędných, rozsiane bowiem są w nim liczne jeziora i lasy, przecina go rzeka Welna. Linje kolejowe: Poznań - Wągrowiec - Bydgoszcz, Skoki - Gniezno, Skoki - Janowiec, Inowrocław - Rogoźno, Gniezno - Runowo oraz Gołańcz-Chodzież.

Łepienno nad linją Gniezno - Runowo i długim jeziorem. Miejscowość ta występuje w źródłach historycznych od roku 1399, w roku 1519 otrzymała prawa miejskie. Była miastem szlacheckim. W roku 1888 zamienione zostało na wieś. Kościół parafjalny Wniebowzięcia Panny Marji. Budowla obecna stawiona została w latach 1680—1686 w miejsce spalonego dawniejszego kościoła drewnianego. Świątynia obecna jest jednonawowa, sklepiena, o układzie dość ciekawym, z 2 małemi kapliczkami. Ołtarz główny renesansowy, rzeźbiony; barokowy konfesjonal rzeźbiony. Tablica pamiątkowa Władysława Skórczewskiego z czarnego marmuru, z końca XVII wieku. **Wapno**, wieś przy linji Gniezno - Runowo jedna z nielicznych miejscowości wielkopolskich, w której uprawia się górnictwo; znaczne pokłady gipsu, wapna i soli. **Czeszewo**, wieś w poważnem oddaleniu od linji Gniezno - Runowo. Przez pewien czas była własnością słynnego filozofa i patrioty Karola Libelta, którego grób znajduje się w kościele. Kościół parafjalny Św. Andrzeja zbudowany został w końcu XV wieku. Jestto budowla późnogotycka, z której zachowała się zakrytja z sklepieniem beczkowym, pomieszana stylami XVII i XVIII wieku. Ołtarz główny, ambona i stalle są późnorenesansowe, jeden z ołtarzy bocznych na rzeźby barokowe. Jeden z dzwonów z XV wieku. **Rejowiec**, wieś przy linji Poznań - Wągrowiec - Bydgoszcz, posiada kościół ewangelicki drewniany z roku 1820, dość ciekawy.

Skoki, miasto przy linji Poznań - Wągrowiec - Bydgoszcz i Skoki - Janowiec oraz Skoki - Gniezno. W pobliżu 3 jeziora. Leży nad Małą Welną. Miejscowość ta otrzymała prawo miejskie w roku 1367. W wiekach XVI i XVII były Skoki jednym z najznacniejszych osiedli protestantów w Wielkopolsce. Posiadali je wówczas Rejowie należący do

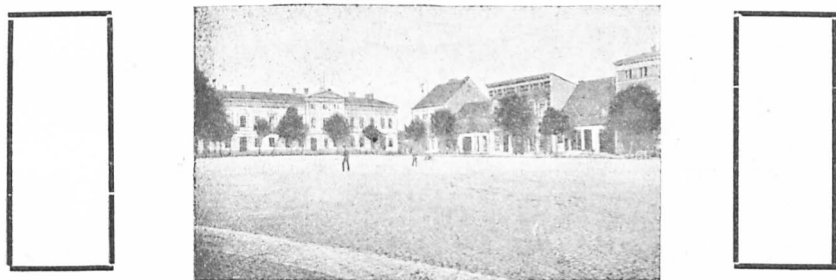
przywódców dysydentyzmu w Polsce. W roku 1701 odstąpił właściciel Twardowski pałac swój pod kościół ewangelicki. Miasto było aż do seperacji szlacheckiem. W roku 1921 liczyło 1.431 mieszkańców. Hotele. Kościół parafjalny Św. Mikołaja założony został w roku 1373. W połowie XVI wieku osiedlili się w Skokach bracia czescy, którzy niebawem objęli w posiadanie kościół katolicki i trzymali go do roku 1545. Obok gminy braci czeskich istniała od roku 1609 gmina wyznania lutereckiego. W roku 1645 kościół parafjalny przywrócony został katolikom. Obecna budowla pochodzi z XVIII wieku, jest ona bardzo skromna. Monstrancja i kielich z epoki renesansu. Grobowiec Zofji Rejowej z pierwszej połowy XVII wieku. Kościół ewangelicki obecnie istniejący zbudowany został w roku 1855. Zachowała się w nim pewna ilość starych portretów wykonanych na blasze. **Lechlin**, wieś w pobliżu linii Poznań - Wągrowiec - Bydgoszcz, w ładnym położeniu posiada kościół parafjalny Św. Stanisława, ufundowany w średniowieczu, w kształcie obecnym w roku 1839 zbudowany. Dwa dzwony z pierwszej połowy XVI wieku. **Popowo Kościelne**, wieś przy linii Skoki - Janowiec, z kościołem parafjalnym Zwiastowania N. M. P., ufundowanym w średniowieczu, odnowionym w roku 1730. Budowla drewniana posiada nawę i 2 semetryczne kaplice oraz wieżę od strony zachodniej. Wystrój barokowy.

Mieścisko, miasto przy linii kolejowej Skoki - Janowiec. Miejscowość ta otrzymała prawa miejskie w roku 1474 i zwała się dawniej Novem Mieściskiem. Była miastem królewskim. Leży nad Welną. W roku 1921 liczyło Mieścisko 1.317 mieszkańców. Hotele. Kościół parafjalny Św. Michała jest budowlą z XIX wieku. Dwie monstrancje późnorennesansowe, 2 piękne kielichy barokowe, 2 dzwony późnogoetyckie. W **Budziejewie** pod Mieściskiem znajdują się wielki głaz narzutowy zwany kamieniem Św. Wojciecha, bardzo szeroki, 22 m obwodu. W pobliżu kapliczka. W **Siennie** przy linii Poznań-Wągrowiec-Bydgoszcz ciekawy wielki wiązk.

Wągrowiec, miasto powiatowe przy liniach Poznań-Wągrowiec - Bydgoszcz i Inowrocław - Rogoźno, nad Welną, w pobliżu jezior i lasów, w ładnym położeniu. Miejscowość ta wzmiankowana jest w źródłach historycznych od r. 1381; była wówczas już miastem. Stanowiła własność klasztoru cysterskiego, który w roku 1396 przeniesiony został z Lekna do Wągrowca. W roku 1656 miasto zostało zniszczone a klasztor zrabowany przez Szwedów. W roku 1921 liczyło 6.867 mieszkańców. Wągrowiec jest miastem rodzinnem sławnego tłumacza pisma św. Ks. Wujka. W dawnych wiekach należał do znaczniejszych miast Wielkopolski. I dzisiaj zalicza się do średnich i pięknie rozbudowanych miast województwa

poznanińskiego. Posiada przedmieścia o charakterze ogrodowym. Hotele. Lasy w okolicy. **Kościół parafjalny Św. Jakóba** należy do zabytków częściowo romańskich. Był on pierwotnie romański, granitowy. Około r. 1500 został przebudowany w stylu późnogotyckim w cegle. Budowa trwała w całości do r. 1594; około połowy XVI wieku wybudował Piotr z Szamotuł nawę główną, wówczas też sprawiono 4 dzwony. Przy końcu pracował murarz Bartosz z Poznania, z czasu tego pochodzą głównie sklepienia. W formie obecnej kościół jest budowlą późnogotycką, trzynawową, halową, z kaplicą przy presbiterjum i zakrystją. W presbiterjum, nawie głównej i kaplicy sklepienia gwiazdowe, w nawach bocznych sklepienia krzyżowe. Kamienie budowli romańskiej zużytkowano częściowo przy budowie gotyckiej. Szczyty wschodni i zachodni mają kształty renesansowe. Ołtarz główny renesansowy z obrazami, przedstawiającymi Św. Trójcę, Ukrzyżowanie Chrystusa, 8 apostołów i Narodzenie Chrystusa. Ambona renesansowa z intarsjami. Z XVI wieku pochodzą też wizerunki Panny Marji, Św. Jana, Św. Magdaleny i krucyfiks. W północnej nawie bocznej drzwi malowane; podobne z obrazem Św. Rocha pod organami. W ołtarzu tej nawy renesansowym N. Marja Panna z ciałem Chrystusa.

Wągrowiec - Rynek.

Wieczernia Pańska, sceny z męki Pańskiej, wykonane przez rzeźbiarza miejscowego. Kielich późnogotycki z rytowanymi postaciami Chrystusa nad grobem i Św. Pawła, Katarzyny, Marji, Barbary i Piotra. Jeden dzwon późnogotycki. **Kościół parafjalny Św. Piotra i Pawła** był dawniej kościołem opactwa Cystersów, które założone zostało jako pierwsze w Polsce w pierwszej połowie XII wieku w Leknie, następnie w roku 1396 przeniesione do Wągrowca, przetrwało tamże aż do kasaty w roku 1836, poczem kościół zamieniony został na parafjalny a klasztor na więzienie. Jestto budowla z XVIII wieku, trzynawowa, halowa, z 2 niskimi wieżami. Tak budowa jak wyposażenie wewnętrzne barokowe. Pięknie rzeź-

biona ambona barokowa z wizerunkami 4 ojców kościoła i płaskorzeźbą Św. Bernarda. Ołtarz główny i stalle neoklasycyzne. W jednym z ołtarzy nawy północnej mała płaskorzeźba marmurowa, barokowa, przedstawiająca Wniebowstąpienie Pana Jezusa. Piękny krzyż gotycki, 4 kielichy renesansowe.

Wągrowiec - Wnętrze kościoła parafjalnego.

Łaziska, wieś na północy od Wągrowca, przy jeziorze w pobliżu głaz narzutowy, zwany Kamieniem Św. Wojciecha. **Zabiczyn**, majątność przy linii Inowrocław - Rogoźno, na wschód od Wągrowca: w dworze Janty Poleczyńskiego cenna galerja obrazów. **Tarnowo**, wieś leżąca 6 km na północy od Wągrowca przy jeziorze, posiada kościół Św. Mikołaja, który istniał już w roku 1392. Budowla obecna jest barokowa, mała z zakrystją i wieżyczką, drewniana, wykonana w roku 1639. Nad presbiterjum sklepienie beczkowe. Wewnątrz malatury z początków XVII wieku. Na ścianach sceny z życia Pana Jezusa, na stropie w kwadratowych polach obrazy przedstawiające Trójcę Św., Proroków i ojców kościoła. Na chórze postacie Chrystusa, Panny Marji i Cystersów oraz Cystersek. Część ołtarza późnogotycka. Dzwony późnogotyckie. **Łokno**, wieś, leżąca 8 km na północ od

Wągrowca nad jeziorem. Miejscowość ta wymieniona jest w źródłach historycznych poraz pierwszy w roku 1136. W połowie XII wieku założony został w niej klasztor Cystersów. W wieku XIII lub XIV otrzymało Lekno prawa miejskie. W walkach domowych przy końcu XIV wieku zostało zburzone razem z klasztorem. Opactwo Cystersów przeniesiono w r. 1396 do Wągrowca. W roku 1888 zamienione zostało Lekno na wieś. Opactwo Cystersów w Leknie było pierwszym tego rodzaju w Polsce. Kościół parafjalny Św. Piotra i Pawła jest budowlą późnogotycką z połowy XV wieku, stawioną w miejsce dawniejszej świątyni romańskiej granitowej. Przy budowie gotyckiej zużyto w znacznej mierze dawne granity romańskie. Świątynia jest trzynawowa, halowa, posiada sklepienia gwiazdowe, w zakrystji beczkowe. Od strony południowej dobudowano w krótkim czasie kaplicę z sklepieniem gwiazdowym. Obok niej niewykończona wieża. Dużo części budowlanych bardzo ciekawych i starych. Wnętrze w głównej mierze zmienione przy renowacjach wykonanych w wiekach XVII i XVIII. Wielki ołtarz barokowy, ołtarze boczne późnorenansowe. W kościele znajduje się grobowiec Nikodema Łekińskiego z końca XVI wieku, skromny renesans, oraz żelazny nagrobek Józefa Zerboni di Sposetti, naczelnego prezesa Wielkiego Księstwa Poznańskiego za czasów namiestnika Radziwiłła; nagrobek ten wykonany został w roku 1847 przez rzeźbiarza E. Ritschla z Drezna. W dawnych wiekach był w Leknie zamek, po którym obecnie niema śladu.

Grylewo, wieś przy linii Poznań - Wągrowiec - Bydgoszcz, nad jeziorem, posiada kościół parafjalny Św. Katarzyny, wzmiankowany poraz pierwszy w roku 1361; dzięki malowniczemu położeniu nad brzegiem jeziora przedstawia się bardzo ładnie. Jedno z okien zawiera wizerunki 48 królów polskich, z których ostatnim jest Jan III Sobieski. Jestto dzieło niemieckie z XVII wieku, nabyte w wieku XIX. **Danabórz** naprzeciwko Grylewa nad jeziorem, majątek, posiada jedną z bardzo cennych ruin zamkowych w Wielkopolsce. Zamek ten stoi na stromej wyżynie; zachowały się tylko mury podwalinowe z granitu i częściowo z cegieł z epoki gotyckiej, a nadto resztki wału obronnego. Na zamku tym rezydowali Danaborsey, herbu Topór.

Gołańcz, miasto nad linią kolejową Poznań - Wągrowiec - Bydgoszcz i Gołańcz - Chodzież, przy małym jeziorze. Miejscowość ta występuje na widownię historyczną w roku 1222, w roku 1361 była jeszcze wsią, w roku 1399 natomiast miastem. Stanowiła własność rodzin szlacheckich. W roku 1921 liczyła 1.380 mieszkańców. Hotele. **Kościół parafjalny Św. Wawrzyńca** wzmiankowany jest poraz pierwszy w roku 1361. Budowla obecna drewniana, stawiona została w roku

1785. Wystrój barokowy, aparaty neoklasyczne. **Kościół ewangelicki** obecny jest dawnym kościołem Bernardynów, po których gmina ewangelicka otrzymała go w roku 1829. Kościół ten był pierwotnie budowlą gotycką, jednonawową; około roku 1700 został przebudowany i otrzymał wieżę czworoboczną. Posiada kopułę i dobrze rzeźbiony ołtarz barokowy.

Gołańcz. Ruiny zamku.

Przy mieście leży najlepiej zachowana **ruina zamkowa**. Zamek ten istniał w średniowieczu; sławny jest z obrony prowadzonej w roku 1656 przez kilku szlachty i kilkunastu włościan przeciw Szwedom; Szwedzi zamek zniszczyli i spalili. Z budowli późnogotyckiej zachowały się dolne części muru okalającego dziedziniec zamkowy wraz z podstawą okrągłej wieży w jednym z narożników. Budynek zamkowy został przebudowany w pierwszej połowie XVII wieku, a niebawem potem zniszczony, jednakże zachował się dość dobrze do czasu naszego.

Smogulec, wieś na północnym krańcu powiatu wągrowieckiego w znacznym oddaleniu od kolei, wśród lasów. Kościół parafjalny Św. Katarzyny jest budowlą renesansową stawianą w początkach XVII wieku. Posiada wieżę czworoboczną, w nawie i presbiterjum sklepienia krzyżowe, okna i łuki ślepe na wieży wykonane są w formach gotyckich. Ładny portal z piaskowca, renesansowy, z dwiema kolumnami tokańskimi i figurą Św. Katarzyny. Kilka pięknych szczegółów ornamentacyjnych. Malowane drzwi przy szafie w zakrystji z końca XVII wieku. Monstrancja częściowo późnogotycka, pacyfikal renesansowy. Zachowały się w Smogulcu również drobne szczątki dawnego zamku. W dworze Czapskich bogate zbiory i biblioteka. Ładny park przy dworze. **Panigródz**, wieś przy linii Poznań - Wągrowiec - Bydgoszcz, posiadał w XII wieku zamek; po którym pozostały obecnie wały.

11. Powiat chodzieski.

Powiat chodzieski należy pod względem krajobrazowym do najpiękniejszych w Wielkopolsce. Przecina go rzeka Noteć, a upiększają pozątem wielkie lasy, jeziora oraz malowniczo ukształtowane łańcuchy pagórków. Jest tu jedna z t. zw. szwajcaryj polskich. Linje kolejowe Poznań - Dziembówko, Kaczory - Bydgoszcz i Chodzież - Golańcz.

Zoń, wieś na zachodzie powiatu w pobliżu Margonina, nad jeziorami. Stał tu niegdyś zamek, w którym rezydował kasztelan.

Margonin, miasto nad linją kolejową Chodzież - Golańcz, przy znacznem jeziorze. Miejscowość ta wzmiankowana jest poraz pierwszy w źródłach historycznych w roku 1364. Na

Margonin - Kościół parafjalny.

początku XV wieku była napewno miastem, jednakże później charakter ten zatraciła, bo w roku 1696 ponownie została zaliczona do rzędu miast. Margonin był w wiekach dawnych miastem szlacheckiem. W roku 1921 liczył Margonin 1.855 mieszkańców. Hotele. Kościół parafjalny Św. Wojciecha istniał w roku 1364. Budowla obecna, trzynawowa, halowa, bez wieży, wykonana została w roku 1753; skromna. Kościół ewangelicki zbudowany został w latach 1772 do 1778 w formach klasycznych; bardzo skromny. Na uwagę zasługuje ratusz. W Margoninie, wsi przyległej do miasta istnieje najpiękniejsza aleja lipowa w Wielkopolsce, pochodząca z poło-

wy XVIII wieku a ciągnąca się na przestrzeni 2 km; drzewa częściowo bardzo silne i wielkie. Pod Margoninem znajduje się jeden z największych głazów narzutowych, zwany „Kamieniem Ofelji“ (18 m obwodu).

Matka Boska Łaskami słynąca w Margoninie.

Szamocin, miasto przy linii Chodzież - Gołańcz. Wymieniony jest poraz pierwszy w roku 1364 jako wieś. W roku 1748 otrzymał prawo miejskie, należy zatem do najmłodszych miast Wielkopolski. Nowe miasto powstało w drugiej połowie XVIII wieku. Miasta północno-zachodnie Wielko-

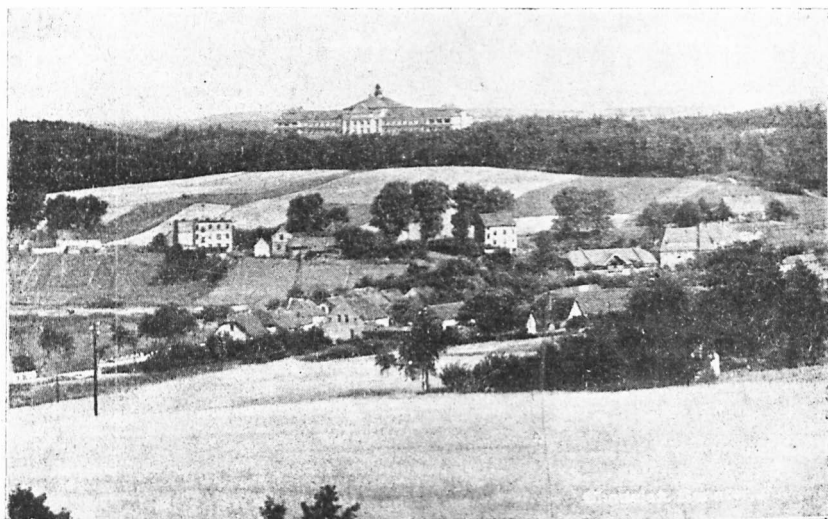

Ks. Napiątek, proboszcz w Margoninie.

polski wykazywały znaczną żywotność w XVIII wieku, podobnie jak miasta południowe zachodnie, gdy reszta kraju z trudnością dźwigała się z gruzów. W roku 1921 liczył Szamocin 1.548 mieszkańców. Hotele. Komunikacja autobusowa Szamocin - Białosłowie - Wysoka. Zabytków ciekawszych niema, o ile chodzi o architekturę. Z lat najnowszych ładny pomnik wolności. W ratuszu małe muzeum lokalne. Przy mieście wał grodziskowy. Piękny park miejski na przestrzeni 30 morgów. Długa promenada w mieście lipowa, 6-rzędowa. Pod miastem głaz narzutowy z czerwonego granitu zwany „Przekłętą karetą“, o wyglądzie niesamowitym. W **Pietronkach**, majątności między Chodziem a Margoninem, poważne zbiory artystyczne i biblioteczne w dworze, galerja obrazów.

Budzyń, miasto przy linii kolejowej Poznań - Dziembówko, okolone pięknymi lasami. W wieku XV zwany był Budzyń sporadycznie miasteczkiem albo też wsią. Prawa miejskie nadał mu król Aleksander, jednakże zwano go nadal w latach 1535—1622 wsią. W roku 1641 król polski potwierdził nadane dawniej prawa miejskie. Budzyń był miastem królewskim i siedzibą starosty niegrodowego. W roku 1921 liczył 1.889 mieszkańców. Hotele. Kościoły tak katolicki jak ewangelicki pochodzą z XIX wieku.

Chodzież, miasto powiatowe nad linią kolejową Poznań-Dziembówko i Chodzież - Golańcz przy jeziorze, w prześlicznym położeniu w dolinie Noteci i na skraju łańcucha pagór-

Chodzież - W głębi sanatorium kolejowców.

ków. Jestto ośrodek tak zwanej szwajcjarji chodzieskiej. Prawa miejskie otrzymała Chodzież, będąca dawniej wsią w roku 1434. Była miastem szlacheckiem. W roku 1921 liczyła 5646 mieszkańców. Hotele. Komunikacja autobusowa do Ujścia. W wiekach dawnych był tu poważny ośrodek produkcji koronkarskiej, która kwitła — zwłaszcza w XVIII wieku — na północnym zachodzie Wielkopolski. Obecnie istnieją fabryki wyrobów ceramicznych w których wytwarza się naczynia z fajansu i porcelany. Tartaki i cegielnie. W najnowszych latach zbudowano tutaj zgrabne sanatorium dla kolejarzy. Kościół katolicki Św. Florjana i Św. Mikołaja stał się kościołem parafjalnym w roku 1482. W kształcie obecnym wybudowany został po pożarze w roku 1668 i przebudowany po dalszym pożarze w roku 1754. Jestto budowla czworoboczna z eliptycznym sklepieniem beczkowem, z 3 kaplicami i zakrystją. Niektóre szczegóły dowodzą, że przy budowlu barokowej wykorzystano pozostałości starszej budowli gotyckiej. Monstrancja jedna późnogoetycka, druga ładna barokowa. Osiem świeczników z XVII wieku roboty poznańskiej. Kilka cennych ornatów od XVI do XVIII wieku. Pomiedzy dzwonami znajduje się najstarszy dzwon Wielkopolski, wykonany w roku 1363, a przeniesiony do Chodzieży z klasztoru Benedyktynów w Lublinie, oraz drugi bardzo stary z roku 1420 takiego samego pochodzenia. Kościół ewangelicki zbudowany został w końcu XVIII wieku, jednakże w obecnej formie pochodzi głównie z 1831. Pod Chodzieżą znajduje się jedno z najwyższych wzniesień terenowych w Wielkopolsce, sięgające wysokości 191 m. Wzgórze to położone jest malowniczo wśród lasów.

Wyszyny, wieś na południu powiatu w znacznem oddaleniu od kolei, na zachód od Budzynia. W kościółku, filjalnym parafji rzezywolskiej, znajduje się stary obraz olejny z XVII wieku, malowany na drzewie a przedstawiający hold 3 Króli, oraz starożytnie rzeźby z drzewa wyobrażające Ukrzyżowanego Chrystusa wraz z Panną Marią i Św. Janem, znacznej wielkości. Rzeźby te pochodzą z dawniejszego klasztoru Reformatów w Osiecznie. Wyszyny leżą w pobliżu wielkich lasów, słynnych z piękności. Ogromna lipa, największa w Wielkopolsce. W Wyszynach tych była w wiekach dawnych fabryka szabel.

Ujście, miasto nad Notecią na północnym zachodzie powiatu, przy linii kolejowej Czarnków - Ujście, tuż przy granicy niemieckiej. Zamek obronny Ujście istniał już na początku XII wieku; za pierwszej Rzeczypospolitej była tutaj kasztelanja. W roku 1413 otrzymało Ujście prawa miejskie. Było miastem królewskim. W roku 1921 liczyło 1.872 mieszkańców. Hotele. Komunikacja autobusowa do Chodzieży.

Prześlizna okolica przy Noteci, nad brzegiem pasma pagórków malowniczo przecinane przez dolinę Noteci. Rzeka Głda wpływa przy Ujściu do Noteci. Na wzgórzach dwie wieżowidokowe. W pierwszej połowie XIX wieku założona została tutaj huta szklana. W historii polskiej znane jest Ujście głównie jako miejscowość, w której Radziejowski i inni panowie polscy poddali wojska swoje w zdradziecki sposób Szwedom w roku 1655. Kościół katolicki bez znaczniejszej wartości artystycznej. Piękna natomiast jest i ciekawa Kalwarja, zbudowana przez księdza Renkawietza przed kilkudziesięciu laty. Słynne miejsce odpustowe. **Dziembówka i Karczory** są stacjami granicznymi kolejowemi.

12. Powiat czarnkowski.

Obecny powiat czarnkowski złożony jest z części dawniejszych powiatów czarkowskiego i wieleńskiego, północna bowiem część powiatów tych, leżąca po prawym brzegu Noteci nie została przyznana Polsce w traktacie wersalskim. Powiat ten posiada ogromne bogactwo lasów, szereg pięknych jezior, a na granicy rzekę Notec. Pod względem krajobrazowym bardzo ciekawy i piękny.

Lubasz, wieś przy linii Rogoźno - Czarnków. Kościół parafjalny Św. Wawrzyńca, budowla z lat 1750—1761, na miejscu dawniejszej świątyni drewnianej postawiona, jednonawowa, z dwiema wieżami i dwiema symetrycznemi kaplicami o kształcie kolistym. Wystrój i aparaty kościelne w stylach barokowym i rokokowym. Cudowny obraz Matki Boskiej; portrety szeregu szlachty polskiej. Położenie kościoła bardzo piękne na wzgórzu zwanem Krasną Górą. W miejscu pałace, w którym poważna biblioteka i zbiory starożytności, w parku dworskim ślady dawnego grodziska. **Bzewo Goraj**, stacja kolejowa węzłowa na liniach Rogoźno - Czarnków i Drawski Młyn - Czarnków. W Goraju zamek wśród przepięknego lasu na wyżynie strmo spadającej ku torowi kolejowemu; śliczny widok przy przejeździe.

Czarnków, miasto powiatowe przy linii Rogoźno-Czarnków i Drawski Młyn - Czarnków - Ujście, nad Notecią. W Czarnkowie znajdowała się silna warownia w pierwszych wiekach historycznych; w roku 1108 oblegał ją Bolesław Krzywousty. Miasto wymienione jest w źródłach historycznych poraz pierwszy w roku 1234. W roku 1397 posiadało prawa miejskie. Było w dawnych wiekach miastem szlacheckiem. Z Czarnkowa wywodził się ród Czarnkowskich, który wydał szereg zasłużonych dla Polski mężów i wielką ilość dygnitarzy państwa polskiego. Czarnkowscy posiadali Czarnków przez 6 wieków (do roku 1727). Przez cały czas

pierwszej Rzeczypospolitej był Czarnków siedzibą kasztelanów. W roku 1921 liczyło miasto 3.970 mieszkańców. Hotele.

Czarnków jest miejscem **letniskowym**; położenie jego jest bardzo uroczne. Na piękno okolicy Czarnkowa składają się wzgórza, lasy, jeziora, łąki, Notec, brzeg pasma pagórków przerywany doliną Noteci, układ tarasowy terenu przy dolinie Noteci, park miejski, promenady, piękne place sportowe i t. p. Miasto Czarnków należy pod względem urbanistycznym do tej kategorii miast w Wielkopolsce, które rozbudowują się wąskim pasmem wzdłuż; Czarnków bowiem budować się może na niewielkiej szerokości między Notecią a wzgórzami okalającymi dolinę Noteci. **Kościół parafjalny** Św. Marji Magdaleny zbudowany został pierwotnie w roku

Czarnków - Ulica Wieleńska.

1247. Świątynia wówczas stawiona stała do roku 1580, kościół obecny zbudowany został w latach 1580 do 1586; należy on do najświeższych budowli stylu gotyckiego. W roku 1572 uznany został za kolegiatę. Jakkolwiek później kilkakrotnie przebudowywany, zachował szereg cech charakterystycznych budowy XVI wieku, a w szczególności sklepienia gwiazdowe w części zachodniej oraz kaplicy północnej; w kaplicy południowej są sklepienia krzyżowe. Część wschodnia posiada sklepienia wykonane w XVII wieku. Wieża zachowała na ogół charakter stary. W zakrystji sklepienie beczkowe. Wewnętrzny wystrój w stylu barokowym i rokokowym, niezmiernie szczegółowy, delikatny i piękny, tak, że kościół ten robi wrażenie niezwykle misternej pracy. W południowej kaplicy bardzo słynny grobowiec Macieja Czarnkowskiego,

kasztelana bydgoskiego, i żony jego Anny z Opalińskich; praca bardzo piękna z białego marmuru z połowy XVI wieku. Podobnie znaną jest płyta mosiężna położona przez Stanisława Czarnkowskiego w roku 1602 na cześć Mikołaja Czarnkowskiego, protoplasty rodu z XII wieku i 2 innych Czarnkowskich. Pozatem portret Adama Czarnkowskiego i pierwszej połowy XVII wieku, malowany na blasze miedzianej. Kościół ewangelicki pochodzi z roku 1830.

Wieleń, miasto nad linią kolejową Drawski Młyn-Czarnków i nad Notecią, na samej granicy niemieckiej. W Wieleniu istniała warownia w pierwszych wiekach historii polskiej. W roku 1107 zdobył ją Bolesław Krzywousty, a w następnym czasie była przedmiotem licznych walk pomorsko-polskich. Miasto występuje w dokumentach dopiero w roku 1458, kiedy zostało założone — nie wiadomo. Było miastem królewskim, jednakże w roku 1515 przeszło na własność Górków i było odąd szlacheckiem. W wieku XVII ufundowane zostało nowe miasto. Przez jakiś czas byli właścicielami Wielenia Kostkowie, przy końcu Rzeczypospolitej Sapielowie, którzy w miejscu dawnego zamku stawili pałac za Notecią w roku 1771. Po zajęciu t. zw. obwodu nadnotecckiego przez Prusaków w roku 1772 Sapielowie wcześniej odsprzedali rozległe dobra wieleńskie w ręce niemieckie. W wieku XIX był Wieleń przez pewien czas miastem powiatowym. Po wcieleniu do Państwa Polskiego wszedł w skład powiatu czarnkowskiego. W roku 1921 liczył 2.870 mieszkańców. Hotele. Miasto zostało przecięte nową granicą na 2 części, i to tak, że główny dworzec miasta, pałac Sapielów i część miasta po prawym brzegu Noteci pozostały przy Niemczech, lwia część miasta zaś wcielona została do Polski. Kościół parafjalny Św. Marji i Św. Michała założony został około r. 1230. W formie obecnej stawiony został w latach 1615—1632 jako budowla jednonawowa w stylu renesansowym, bez wieży. Ołtarz główny późnorenesansowy, prawy ołtarz boczny z rzeźbami barokowymi. W kościele tym znajdują się nagrobki Jana i Zofji Kostków z pierwszej połowy XVII wieku i portret Piotra Sapielwy. Mają też w nim być złożone zwłoki jednej z Czarnkowskich. Kościół ewangelicki z roku 1786.

Wrzeszczyna, Drawsko, Rosko, Peckowo i Piłka, wsie w okolicy Wielenia, odznaczają się tem, że posiadają ludność mówiącą odrębnem narzeczem; w wieku XVII sprowadzili bowiem Sapielowie do dóbr swoich Mazurów, którzy liczne właściwości językowe zachowali tutaj do czasu obecnego. W **Kwiejwach**, wsi na zachodzie powiatu przy granicy Państwa Polskiego, letnisko z małym pięknym jeziorem, wśród bardzo rozległych lasów.

13. Powiat obornicki.

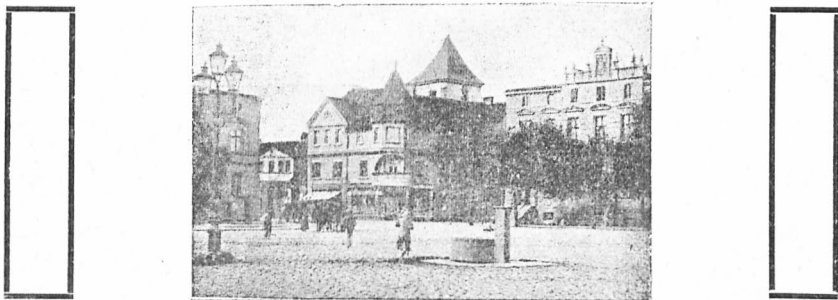
Powiat obornicki należy do centralnych powiatów Wielkopolski, na których terenie był duży szereg zabytków, jednakże w porze obecnej zachowała się ich niewielka ilość. Powiat ten jest rozległy, bardzo bogaty w lasy, częstokroć ciekawe i ładne, posiada szereg pięknych jezior. Warta przecina powiat obornicki i jest na terenie powiatu w otoczeniu wzgórz i lasów najładniejszą w całym swym biegu przez Wielkopolskę. Gleba w powiecie obornickim na ogół średnia. Linje kolejowe: Poznań - Dziembówko, Inowrocław - Rogoźno - Czarnków, Oborniki - Wronki oraz na niewielkim odcinku Poznań - Wągrowiec - Bydgoszcz; linja Poznań - Drawski Młyn bieży przez pewien czas na pograniczu powiatu.

Murowana Goślina, miasto przy linji Poznań - Wągrowiec - Bydgoszcz, przy jeziorach i w pobliżu wielkich lasów. Miejscowość ta wzmiankowana jest w źródłach poraz pierwszy w roku 1390; w wieku XV posiadała już prawa miejskie; kiedy je otrzymała niewiadomo. W wiekach dawniejszych zwana się Kościelną Gośliną, od XVII wieku Murowaną Gośliną. Była miastem szlacheckim. W roku 1921 liczyła 1.959 mieszkańców. Hotele. Charakterystyczny układ miasta, dość ciekawy rynek. Kościół parafjalny Św. Jakóba jest budowlą późnogotycką, jednonawową z częstkami murów kamiennych (fasada zachodnia i część murów zachodnich), które mogą być pozostałością po dawniejszej budowli romańskiej. W roku 1707 dobudowane zostało presbiterjum i zmienione wnętrze. Ładne rzeźby drewniane z okresu późnogotyckiego, wyobrażające Chrystusa na krzyżu, Pannę Marię, Św. Jana i kłęczącą Magdalenę. Grobowiec Urszuli Potulickiej z końca XVI wieku. Kościół ewangelicki pochodzi z lat 1812—1813, charakterystyczna budowla okrągła.

Radzim nad Wartą, osiedle oddalone od kolei, położone na zachód od Murowanej Gośliny wśród rozległych lasów, należących do nadleśnictwa Kąty. Radzim był w średniowieczu siedzibą kasztelana, na wyspie w Warcie był zamek kasztelański. Istniał również w Radzimie kościół parafjalny Św. Mikołaja założony w roku 1230. Kościół ten otrzymali w wieku XIV rycerze maltańscy Św. Jana w Poznaniu. W wieku XIX kościół ten zburzono. **Białeżyń**, wieś na północny zachód od Murowanej Gośliny położona, stanowi ośrodek lasów należących do nadleśnictwa Kąty. Lasy te należą do najciekawszych w całej Wielkopolsce. Na terenie nadleśnictwa znajduje się las bukowy, największy w Wielkopolsce, gdzie buk należy do rzadkości, na obszarze przeszło 400 ha. Jest tu również znaczny las brzoźowy, obejmujący 200 ha. Kościół parafjalny Św. Tymoteusza ufundowany został w średnio-

wieczu, w kształcie obecnym zbudowany w roku 1823; krucyfiks z XVI lub XVII wieku. **Dąbrówka Kościelna**, wieś w znacznem oddaleniu od kolei, na wschód od Murawanej Gośliny, wśród bardzo rozległych lasów, posiada kościół parafjalny Wniebowzięcia Najśw. Marji Panny. Kościół ten wzmiankowany jest w źródłach poraz pierwszy w roku 1348, nowowyzbudowany został w roku 1736 oraz 1776. Przed paru laty spalił się dotychczasowy kościół drewniany, obecnie istnieje tylko prowizorium. Jest tu słynny obraz cudowny do którego spieszą corocznie wielkie pielgrzymki z różnych stron. **Maniewo**, wieś w pobliżu linii Poznań - Dziembówko, w okolicy lesistej. Maniewo otrzymało kościół parafjalny św. Mikołaja po zniesieniu dawnego kościoła w Radzimiu w ciągu XIX wieku. **Radzim** leży w parafji obecnej Maniewa. Ciekawy kielich, w zasadzie renesansowy, z pewnemi cechami charakterystycznymi gotyku, roboty poznańskiej z połowy XVI wieku. **Obiezierz**, wieś w pobliżu linii Poznań-Dziembówko, jest osadą o bardzo starej historii. Wywodzą się stąd Obiezierscy, jeden z najważniejszych rodów historycznych Wielkopolski. Zachował się tutaj w kościele św. Bartłomieja niezwykle zabytek sztuki dawnej. Kościół ten zbudowany został w epoce romańskiej jako budowla jednonawowa z półkolistym presbiterjum i czworoboczną wieżą. W okresie budownictwa późnogotyckiego świątynia została powiększona. Wówczas też dobudowano zakrystję. W roku 1775 rozbudowano ponownie kościół i usunięto dawne sklepienia gotyckie. Dolna część murów z kamienia zachowała się do dni naszych. Bardzo cenny portal w murze południowym. Również wieża zachowała się w głównych częściach w charakterze romańskim, jedynie części górne i przyczółki pochodzą z XVIII wieku. W kościele tym znajdują się grobowce Andrzeja Obiezierskiego i żony jego z końca XVI wieku; ponadto są ślady grobowca z wieku XIV nieznaney osobistości (hic jacet Elene). Niesłychanie cennym jest piękny relikwiarz pochodzący z pierwszej połowy XIII wieku, a zawierający relikwie św. Dyonizego. Relikwiarz ten roboty francuskiej jest drewniany; ścianki jego pokryte są emaljowaną blachą miedzianą. W emalji wykonano sceny z życia św. Dyonizego w bardzo ciekawy i piękny sposób. Dwa kielichy renesansowe, lampka wieczysta renesansowa i szereg innych drobnych zabytków. W pałacu Turnów bogate zbiory starożytności i biblioteczne. Pałac ten gościł szereg znakomitych pisarzy polskich; bawili tu Mickiewicz, Garczyński, Niemcewicz, Syrokomla i inni. Koło wsi istnieje kopiec Kościuszki usypany w 1818 przez Turnę, Niemcewicza i gen. Węgorzewskiego. W małem jeziorze ślady starych budowli. W Obiezierzu urodził się najznakomitszy gramatyk nowszych czasów Antoni Małecki.

Oborniki, miasto powiatowe nad linią Poznań - Dziembówko i Oborniki - Wronki, przy Warcie, tam gdzie Warta z kierunku południowo-północnego przechodzi w kierunek wschodnio-zachodni. Miejscowość tę wymieniają źródła historyczne od roku 1299. Była ona wówczas już miastem i posiadała zamek. Miasto było stale królewskim. Po dawnym zamku pozostała obecnie już tylko pamiątka w nazwie wzgórza Zameczysko. W roku 1409 przyjmował w Obornikach Jagiello posłów krzyżackich. W Obornikach urodził się Piotr Wedelicki, sławny lekarz w pierwszej połowie XVI wieku. W roku 1921 liczyły Oborniki 4.091 mieszkańców. Hotele. Ponieważ miasto leży w poważniejszej odległości od dworca, kursuje autobus między miastem a dworcem. Okolice Obor-

Oborniki - Rynek.

nik bardzo piękna: Warta, Welna, lasy. Szczególnie śliczny krajobraz nad Welną. Część lasów w okolicy tej została wyniszczona w ostatnich latach przez sówkę chojnowką. Na uwagę zasługuje znaczny las brzozowy na powierzchni 130 ha. Kościół katolicki Wniebowzięcia Najśw. Marji Pany, wzmiankowany w źródłach poraz pierwszy w roku 1303, jest budowlą późnogotycką, później wskutek przebudówek bardzo znacznie zmienioną. Dwa kielichy renesansowe; rzeźba drewniana z XVIII wieku, przedstawiająca Najśw. Marię Pannę w różańcu. W kościele tym znajdowały się nagrobki Zebrzydowskich; piękna chrzcielnica z wieku XVIII. Kościółek katolicki Św. Krzyża, jednonawowy z roku 1766. Kościół ewangelicki urządzony został w roku 1821 w budynku dawnego klasztoru franciszkańskiego. Przy mieście znajduje się sanatorium Ubezpieczalni Krajowej, w pobliżu lotnisko **Miłowody**, w ładnym położeniu wśród lasów. **Łukowo**, wieś pod Obornikami posiada kościół parafjalny Św. Michała, wzmiankowany w źródłach od roku 1397, w kształcie obecnym budowlą drewniana, jednonawowa z wieżą z XVIII wieku. Sklepienie beczkowe. Aparaty kościelne rokokowe, piękne orna-

ty z XVIII wieku. **Bąblin**, wieś nad Wartą przy linii kolejowej Oborniki - Wronki, w przeszlicznej okolicy, opiewanej przez poetę wielkopolskiego z okresu klasycyzmu księdza Jana Gorczyńskiego; letnisko. **Dąbrówka Ludomska**, wieś w znacznym oddaleniu od kolei, na północ od Obornik, dawniej otoczona lasami, które zostały zniszczone w ostatnich latach przez sówkę chojnowką. W Dąbrówce zakończył życie Dr. Karol Marcinkowski, wiele zasłużony patriota XIX wieku. W parku dworskim jego pomnik. **Ludomy**, wieś w znacznym oddaleniu od kolei, na południe od Ryczywołu, posiada kościół zbudowany w nowszych czasach bez wartości zabytkowej. Ludomy słynęły w początkach XIX wieku z wzorowego gospodarstwa Lipskich. Później przeszły na własność Komisji Kolonizacyjnej. Zachował się ładny park. **Różnowo**, wieś przy linii Poznań - Dziembówko, posiada kościół parafjalny Św. Katarzyny, istniejący od średniowiecza, w roku 1798 całkowicie restaurowany. Kielich renesansowy roboty poznańskiej. Na cmentarzu grób Franciszka Mickiewicza, brata wielkiego poety. **Parkowo**, wieś przy linii kolejowej Poznań - Dziembówko, posiada kościół parafjalny Św. Małgorzaty, w roku 1448 uznany za parafjalny. Budowla obecna pochodzi z lat 1781—1802 z zmianami z roku 1853. Jestto dobry okaz budownictwa klasycznego z kopułą. W kościele grobowiec Grabowskich z pierwszej połowy XIX wieku. Cenne ornaty z XVIII wieku. Przy Parkowie piękne lasy sosnowe. **Welna**, wieś w pobliżu Parkowa nad rzeką Welną, posiada kościół filjalny Św. Krzyża, pochodzący z początku XVII wieku, jednonawowy, drewniany w kształcie krzyża, z 2 zakrystjami i maleńką wieżyczką. Pod względem architektonicznym bardzo ciekawy, przedstawia się bardzo korzystnie. Wewnątrz stare freski średniej roboty, przedstawiające ukazanie się krzyża św. cesarzowi Konstantynowi, oraz Chrystusa, Pannę Marię i apostołów. Stalle z obrazami olejnymi.

Rogoźno, miasto przy liniach Poznań - Dziembówko i Inowrocław-Czarnków, nad dużym jeziorem. Miejscowość ta występuje w historii od roku 1251, w roku 1280 otrzymała prawo miejskie. Była siedzibą kasztelanów. Stanowiła własność królewską. Nowe miasto powstało w połowie XVIII wieku. W Rogoźnie zginął z rąk skrytobójców magdeburskich książę Przemysł II w roku 1296. Rogoźno należało w wiekach dawnych do najznacniejszych miast w Wielkopolsce. W roku 1921 liczyło 5 528 mieszkańców. Leży nad Welną. Hotele. Autobus do dworca. Z powodu odległości miasta od dworca powstała charakterystyczna dla miast tego rodzaju długa ulica dworcowa. Pod względem urbanistycznym przedstawia Rogoźno charakterystyczny typ miasta wąskiego w długiej linii, ciągnie się bowiem nieszerokim pa-

sem wzdłuż jeziora. W okolicy bardzo piękne lasy. W mieście nad jeziorem ładny park miejski. Kościół parafjalny Św. Wita istniał w roku 1256. Budowla obecna pochodzi z końca okresu gotyckiego, zaczęta została bowiem w roku 1526. Jest to świątynia trzynawowa, halowa, częściowo z sklepieniami gwiazdowymi, częściowo z krzyżowemi, bez wieży. W zakrystji i skarbcu sklepienia beczkowe. Wnętrze zawdzięcza swój głęboki wygląd przebudowom dokonanyim w wiekach XVII i XVIII. Nagrobki Grudzińskich i Zebrzydowskich. Ciekawy ołtarz w północnej nawie bocznej z ornamentami rzeźbionemi w drzewie; chrzcielnica prostej roboty z końca XV wieku, z nakryciem ładnem z pierwszej połowy z XVI wieku, mało-

Rogoźno - Kościół parafjalny.

Fot. M. Skrzypezak

waniem. Krucyfiks drewniany z schyłu średniowiecza, późnogotyckie rzeźby drewniane wyobrażające Chrystusa oraz Św. Annę i Najświętszą Marię Pannę z Dzieciątkiem. Monstrancja późnogotycka z figurami Najświętszej Marii Panny, Św. Benedykta i Św. Wojciecha, pochodząca z klasztorów Benedyktynów w Lubiniu. Kilka pięknych ornatów z wieku XVII i XVIII.

W **Gościejewie**, wsi w pobliżu Rogoźna, znajduje się zakład krajowy dla alkoholików; piękny park. W **Bukowcu**, kościół ewangelicki, istniejący od roku 1635, w kształcie obe-

nym z roku 1865. Jest to jedna z najstarszych bez przerwy istniejących parafji ewangelickich w Wielkopolsce.

Ryczywół, miasto przy linii Inowrocław - Rogoźno-Czarnków. Miejscowość ta zwala się prawdopodobnie dawniej Ostrowem względnie Nowym Ostrowem. W roku 1426 był Ryczywół miastem. Stanowił własność znacznych rodów szlacheckich: Obiezierskich, Czarnkowskich, Grudzińskich i dopiero w XVIII wieku przeszedł w ręce mniejszej szla-

Rogoźno - Wnętrze kościoła parafjalnego. Fot. M. Skrzypczak

chty. Miasteczko to za czasów pierwszej Rzeczypospolitej posiadało znaczną ilość rzemieślników, wśród nich sukienników. W roku 1921 liczyło 1 228 mieszkańców. Hotele. Kościół parafjalny Św. Mikołaja istnieje od roku 1459. Kościół zbudowany w roku 1653 drewniany, utrzymał się do najnowszych czasów. Przed kilkunastu laty został rozebrany; kościół obecny nie wykończony jeszcze całkowicie, wykonany według planów Stefana Cybichowskiego w formach renesansowych.

14. Powiat szamotulski.

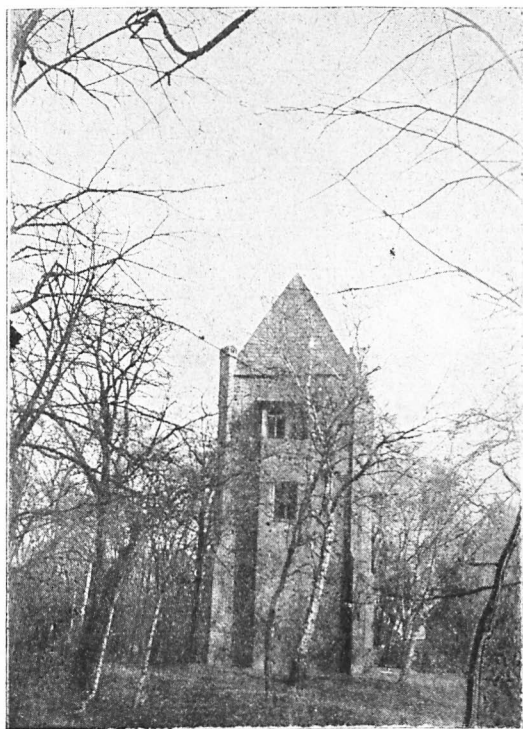
Powiat szamotulski należy do zdawała zaludnionych historycznych powiatów na terenie Wielkopolski. Siedzibę swą w średniowieczu miały tutaj liczne możne rodziny szlache-

ekie. Pod względem krajobrazowym znajdujemy na terenie powiatu szamotulskiego szereg wartości pierwszorzędnych. Na północy rozległe lasy oraz duża ilość jezior, których nie brak także na południu powiatu. Warta przecina powiat ten na północy. Linje kolejowe: Poznań-Drawski Młyn, Poznań-Międzychód, Szamotuly-Międzychód i Oborniki-Wronki.

Obrzycko, miasto nad Wartą, przy linji kolejowej Oborniki-Wronki, wśród ogromnych lasów, ostatnio w znacznej mierze uszkodzonych. Miejscowość ta wzmiankowana jest poraz pierwszy w źródłach historycznych w roku 1238. Była siedzibą kasztelana. Prawa miejskie otrzymała w średniowieczu, katalog miast bowiem z roku 1458 zawiera już m. i. Obrzycko. Charakter miejski zatracił się prawdopodobnie z biegiem czasu, ponieważ w roku 1638 nastąpiło odnowienie praw miejskich. Stało się to przy sposobności sprowadzenia nowego elementu kolonizacyjnego. Miasto było własnością szlachecką. W XIX wieku założono tutaj ordynację Raczyńskich, którą zapoczątkował Atanazy Raczyński. W roku 1921 liczyło Obrzycko 1513 mieszkańców. Hotele. Komunikacja autobusowa Obrzycko-Szamotuly. Obrzycko posiada kilka cennych zabytków historycznych, a w szczególności kościół parafjalny św. Piotra i Pawła, wymieniany w źródłach od roku 1256. W kształcie obecnym zbudowana została świątynia w początku XVIII wieku według planów znakomitego budowniczego włocha Pompeo Ferrari z Rydzyny, kosztem Radomickich. Budowla ta jest barokowa, w dobrych utrzymanych formach, z zgrabnym rozkładem. Posiada wieżę, w której mieszczą się dzwony. W kościele pomnik nagrobkowy arcybiskupa Ignacego Raczyńskiego, zmarłego w roku 1823 a pochowanego w kościele tym w roku 1854. Pomnik wykonał Wichmann w Berlinie. W kościele tym znajduje się ponadto wielki obraz olejny Eugenjusza Caxes z Madrytu, w roku 1609 malowany, a przedstawiający Wiczerzę Pańską; obraz ten zakupił Atanazy Raczyński w wieku XIX w Guadelupie. Kościół cały został odnowiony w roku 1842. Monstrancja późnogotycka, kielich jeden późnogotycki, drugi renesansowy, piękne krzesło z pierwszej połowy XVIII wieku. Kościół ewangelicki istniał w roku 1649, spalił się w roku 1739, odbudowany został w latach 1769—1775. Jestto budowla skromna z sklepieniem beczkowym, z wieżą. Dwa ciekawe świeczniki z wieku XVIII roboty miejscowej. Ratusz barokowy. W nim jedno okno z obramieniem marmurowym w stylu renesansowym; obramienie to pochodzi z roku 1527, a zakupione zostało przez Anastazego Raczyńskiego w Portugalji w roku 1843 i następnie umieszczone w ratuszu obrzyckim. W miejscu znajduje się ponadto pałac Raczyńskich z ogrodem. **Piotrowa**, wieś w pobliżu Obrzycka, wśród wiel-

kich lasów, posiada kościół ewangelicki, wywodzący się z roku 1672. budowla obecna pochodzi z roku 1839; zużytkowano przy niej części dawniejszej budowli drewnianej.

Szamotuly, miasto powiatowe na linii Poznań-Drawski-Młyn i Szamotuly-Międzychód. Miejscowość ta występuje w źródłach historycznych od roku 1284 i była wówczas już osiedlem targowym, to znaczy, że miała w pewnej mierze charakter miejski, prawdopodobnie przed okresem lokacyjnym. Formalnie otrzymały Szamotuly prawa miejskie prawdopodobnie w końcu XIV wieku. Jestto miasto, które za czasów pierwszej Rzeczypospolitej poważną-odgrywało rolę. Wywodzili się stąd Szamotulscy, jeden z naczelnych rodów magnackich w Wielkopolsce. W Szamotulach urodził się Jan Johnston, lekarz, Wacław kompozytor z XVI wieku oraz Grzegorz z Szamotul, słynny uczoney. W XVI wieku była w Szamotulach drukarnia. W czasie walk Nałęczów z Grzymalitami około roku 1384, oraz w czasie wojen szwedzkich w połowie XVII wieku ucierpiały w znacznej mierze tak miasto, jak

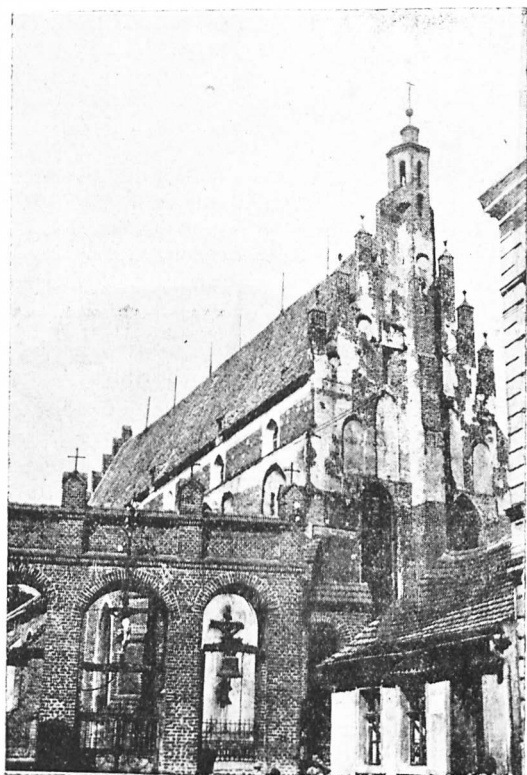

Szamotuly - Baszta

Fot. J. Preuss

Halszka z Ostroga była więziona od r. 1559—1573 w zamku szamotulskim.

zamek. Znajdowały się tutaj przez pewien czas dwa zamki, a mianowicie zamek starszy Szamotulskich, który w wieku XVII przebudowany został na kościół Reformatorów, oraz zamek Górków, zbudowany w XVI wieku, który częściowo zachował się do dni naszych w formie baszty. Miasto Szamotuly było za dawnych wieków własnością szlachecką i to rodów najmożniejszych (Szamotulscy, Górkowie). W roku 1921 liczyły Szamotuly 6 772 mieszkańców. Hotele. Komunikacja

Szamotuly - Kolegiata dziś kościół parafjalny.

Fot. J. Preuss

autobusowa do Buku oraz do Obrzycka. **Kościół parafjalny** Św. Stanisława istniał w roku 1298, w połowie XV wieku podniesiony został do godności kolegiaty. Świątynia zbudowana została prawdopodobnie w trzecim dziesięcioleciu XV wieku, przebudowana była następnie w początkach XVI wieku w połowie XVII wieku oraz w latach 1884—1886. Zachowała się w dość znacznej mierze z czasów gotyckich. Jest to bazylika trzynawowa z pięknym szczytem, bez wieży (wieżyczka). Kościół ten zalicza się do najznakomitszych w Wiel-

kopolsee i przedstawia się niezwykle okazale. Ołtarz główny późnorenesansowy, z połowy XVII wieku, ozdobiony jest w pięknie malowany tryptyk przedstawiający Św. Stanisława, Wniebowzięcie Najświętszej Marji Panny i Św. Marcina, a po stronach zewnętrznych postaci Św. Cyryla, Metodego, Katarzyny, Odyłji, Jana, Łukasza, Barbary i Doroty, tudzież koronację Najświętszej Marji Panny i hold Trzech Króli. Obrazy te są w wielkiej części starsze niż ołtarz sam i pochodzą prawdopodobnie z pierwszej połowy XVI wieku. Ołtarz w południowej nawie bocznej posiada rzeźby trzech apostołów, renesansowy z połowy XVI wieku. Dalsze ołtarze wykonane są w stylu barokowym. Stalle pochodzą częściowo

Szamotuły - Klasztor.

Fot. J. Preuss

z okresu późnogotyckiego. Grobowce: Andrzeja Szamotulskiego (um. 1511) z bardzo cenną płytą mosiężną, uważaną za dzieło pracowni Piotra Vischera w Norymberdze, w każdym razie dzieło wczesnego renesansu; dalej grobowiec Jakóba Rokossowskiego z końca XVI wieku, przypisywany wielkiemu rzeźbiarzowi Hieronimowi Canavesiemu; grobowiec ten wykonany jest z piaskowca i czerwonego marmuru; wreszcie

grobowiec Anny Mycielskiej z pierwszej połowy XVIII wieku. Relikwiarz z głową Św. Odyłji, cenna praca z roku 1496, robota poznańska; w 6 płytach bocznych rytowane wizerunki Św. Odyłji, jej ojca i Św. Stanisława, Marcina, Katarzyny i Barbary. Drewniany krucyfiks malowany późnogotycki, chrzcielnica bardzo ładna z drugiej połowy XVI w., 2 kielichy renesansowe. Nowe witraże Alenoffera. Kościół Św. Stanisława służył przez pewien czas XVI w. na nabożeństwa dysydentów, od roku 1534 posiadają go ponownie wyłącznie katolicy. Przy kościele stary wielki więz. **Kościół** katolicki **Św. Krzyża**, dawny kościół reformatów, zbudowany został w roku 1675 w miejscu dawnego zamku Szamotulskich. Jestto skromna na ogół budowla barokowa, jednonawowa, z płaskim sklepieniem beczkowym. **Baszta** po zamku Górków, t. zw. Czarna Księżniczka. Na początku wieku XVI zbudował Łukasz Górka zamek własny, gdy równocześnie w dawnym zamku szamotulskim pozostali współdziedzice Szamotulscy. Baszta ta stanowi czworobok, w kondygnacji dolnej posiada sklepienie beczkowe i 3 stare okna, kondygnacje górne w ilości 3 mają stropy belkowe. Na trzecim piętrze strzelnice. Wieża ta stała od początku osobno, poza właściwym zamkiem. W wieku XVIII została przebudowana. Na trzecim piętrze wbudowana jest tablica herbowa Górków i Szamotulskich, pochodząca z przed roku 1535. Z basztą tą wiąże historję sławnej Halszki z Ostroga, która miała być w niej więziona przez Górkę. ● Od niej nazwa wieży Czarna Księżniczka.

W **Małym Gaju** dwór Raczyńskich z galerją obrazów. **Wronki**, miasto nad Wartą przy linii kolejowej Poznań-Drawski Młyn, na skraju olbrzymich lasów. Gdy w roku 1279 założony został w Wronkach klasztor dominikański, posiadały one już prawa miejskie. Były własnością królewską, jednakże w roku 1515 przeszło na własność Górków i były odtąd miastem szlacheckiem. W roku 1848 zbudowany został wielki most nad Wartą. W roku 1921 liczyły Wronki 4621 mieszkańców. Hotele. Kościół parafjalny Św. Katarzyny istniał w roku 1298. W kształcie obecnym pochodzi z roku 1660, jestto budowla późnogotycka, trzynawowa, halowa, później częstokroć przebudowana i zniekształcona. Rzeźba drewniana z XVI wieku prostej roboty. Kościół katolicki Zwiastowania N. M. P. dawniej Dominikański założony został w roku 1279, gdy Przemysł II powołał zakon dominikański do Wronek. Kościół pierwotny wykonany był z kamienia i cegły, świątynia obecna, jednonawowa, krzyżowa z sklepieniami beczkowemi pochodzi z drugiej połowy XVII wieku, zbudowana w stylu barokowym. W mieście znajduje się stara synagoga żydowska.

Wartosław, wieś nad Wartą, przy ogromnych lasach, nad linią kolejową Poznań-Drawski Młyn, była w wiekach

dawnych miastem. Znajduje się tutaj kościół Św. Krzyża, budowany w pięknych formach. **Biezdrowo**, wieś w pobliżu Wronek posiada kościół parafjalny Św. Krzyża i Św. Mikołaja, w założeniu późnogotycki, przebudowany w w. XVIII oraz w roku 1890. Drewniany malowany krucyfiks późnogotycki; kielich renesansowy; płyta grobowa Łukasza Boboleckiego z pierwszej połowy XVII wieku. W Biezdrowie znajduje się ponadto dwór Bnińskich, zasłużonych głównie dziejach XIX wieku w dziedzinie pracy narodowej. W **Wróblewie**, na południowy zachód od Wronek dwór z galerją obrazów i zbiorami starożytności.

Ostroróg, miasto nad linją kolejową Szamotuły-Międzychód i nad znacznem jeziorem. Miejscowość ta wzmiankowana jest w źródłach historycznych poraz pierwszy w roku 1383 jako warownia. Jednakże ród Ostrorogów, który stąd się wywodzi, znany jest już od początków XIII wieku. W r. 1412 Ostroróg był miastem. Miasto to odegrało wybitną rolę w dziejach reformacji na ziemiach polskich, w XVI wieku bowiem Jakób Ostroróg przyjął braci czeskich i dał im kościół oraz ufundował im szkołę, która słynęła na całą Polskę. Bracia czescy posiadali kościół farny w latach 1555—1636. Z tego czasu pochodził szereg grobowców Ostrorogów, które przy restauracji kościoła w roku 1766 zostały usunięte. Ostrorogowie posiadali tutaj od XV wieku zamek położony nad jeziorem; w wieku XVIII zamek ten został zburzony. Wśród długiego szeregu znanych mężów z rodu Ostrorogów wymienić należy Jana Ostrorogo, wybitnego statystę XV wieku. Kościół parafjalny Wniebowzięcia N. M. P. jest budowlą późnogotycką, trzynawową, halową, z wieżą, przebudowaną w wieku XVIII. Cenne ornaty XVII i XVIII wieku. W **Rudkach**, majątności w pobliżu Ostroroga, w dworze zbiór monet polskich. W **Dobrojewie**, majątności przy Ostrorogu, dwór Kwileckich z zbiorem pamiątek narodowych i biblioteką. **Psarskie**, wieś w pobliżu linji Szamotuły-Międzychód, nad jeziorem posiada kościół parafjalny Wniebowzięcia N. M. P., założony w roku 1462, jednonawowy, późnogotycki z sklepieniami gwiazdowymi, z bardzo piękną wieżą czworoboczną, ozdobioną ślepymi łukami. Helm wieży z roku 1840 dostosowany do całości. Grobowiec Łukasza Bnińskiego z drugiej połowy XVIII wieku.

Kaźmierz, wieś przy linji Poznań-Rokietnica-Międzychód, posiada kościół parafjalny Panny Marji, który istniał już w roku 1298, a w kształcie obecnym zbudowany został w roku 1494, przebudowany w roku 1738. Budowla późnogotycka, trzynawowa z sklepieniami gwiazdowymi. Dość ciekawy szczyt zachodni. Jeden z ołtarzy bocznych renesansowy, ozdobiony jest malaturami, wykonanemi na drzewie.

Późnogotycki krucyfiks, dzewo malowane. Rzeźba późnogotycka, drewniana, przedstawiająca Pannę Marię. Konfesjonał i dwa kielichy późnorenesansowe. Grobowiec Jana Niogolewskiego i żony jego Agnieszki z pierwszej połowy XVII wieku. **Bytyń**, wieś nad jeziorem bardzo znacznem, w pewnem oddaleniu od linii kolejowej Poznań-Międzychód. Na jeziorze szereg ładnych wysp. Na jednej z nich ślady Grodziska. Kościół późnogotycki z początku XVI wieku, jednonawowy, bez dawnych sklepień. **Wilczyca**, wieś na południowy zachód od Bytnia położona, z kościołem parafjalnym Wszystkich Świętych i Św. Jadwigi, który istniał już w roku 1298, obecnie zachowany w założeniu późnogotyckiem z początku XVI wieku, później przebudowywany kilkakrotnie. Monstrancja i dwa kielichy późnorenesansowe. **Otorowo**, wieś położona z północnej strony linii Poznań-Międzychód, posiada kościół parafjalny Wniebowzięcia N. M. P., który istniał już w roku 1298. Budowla obecna jednonawowa, późnogotycka z sklepieniami gwiazdowemi pochodzi z roku 1553. W zakrystji sklepienie beczkowe, znacznej przebudowy dokonano w wieku XVIII. Monstrancja późnorenesansowa. Kościoły w Bytniu, Wilczynie i Otorowie są wybitnie podobne do siebie.

Pniewy, miasto nad linią Poznań-Rokietnica-Międzychód i nad jeziorem Pniewy. Miejscowość ta znana jest od roku 1287. W roku 1394 zaliczała się do miast. Była miastem szlacheckiem. W r. 1921 liczyły Pniewy 2731 mieszkańców. Hotele. Kościół parafjalny Św. Wawrzyńca pochodzi w założeniu swem z okresu późnogotyckiego, niewiadomo jednak kiedy został zbudowany pierwotnie. Budowla obecna w głównych częściach pochodzi z początku XVII wieku, zmieniona w końcu XVIII wieku. Jestto świątynia trzynawowa, halowa, z wieżą, bez pierwotnych sklepień. Szczyt południowy renesansowy. Ładny szczyt zachodni. Aparaty kościelne z epoki renesansu i baroku. Pałac w Pniewach zbudowany został w roku 1739 w stylu barokowym, dwupiętrowy. Przy jeziorze znajdują się ślady dawnego Grodziska. **Duszniki**, wieś przy kolei powiatowej Nowy Tomysł-Duszniki, z komunikacją autobusową do Poznania i Buku. Kościół parafjalny Św. Marcina jest budowlą późnogotycką, jednonawową, z okrągłą wieżą, przebudowaną w latach 1760, 1830 i 1891. Sklepienia gwiazdowe. Późnogotycki kielich i 4 kielichy renesansowe. Nagrobek Jerzego Piłgowskiego, poety z XVII wieku, oraz miedziana płyta grobowa księdza Andrzeja Cielchowskiego z XVIII wieku.

15. Powiat międzychodzki.

Powiat międzychodzki był w średniowieczu terytorjum warowni, terenem rozlicznych walk o posiadanie kresów za-

chodnich ziemi Wielkopolskiej. W wiekach XVII i XVIII przyciągnęli panowie polscy w okolice te znaczne rzesze kolonistów. W ciągu XIX wieku zniemieczyły się w poważnej mierze miasta i wsie tego powiatu. Powiat międzychodzki jest niezwykle bogaty w uroczę motywy krajobrazowe. Przebiega go Warta, a po obu jej stronach ciągnie się duży szereg pięknych i ciekawych jezior oraz wielkie lasy, niestety w ostatnich latach przez sówkę chojnowką strasznie wyniszczone. Pod względem komunikacyjnym powiat ten pograniczny nie posiada obecnie warunków pierwszorzędnych, gdyż brak pryncypalnych linii kolejowych. Kolej: Poznań-Rokietnica-Międzychód, Szamotuly-Międzychód, Międzychód-Zbąszyń.

Wielkie Chrzypsko, wieś przy linii Szamotuly-Międzychód w ślicznym położeniu nad jeziorem i w pobliżu lasów. Kościół parafjalny Św. Wojciecha jest budowlą późnogotycką, jednonawową, zniekształconą przez przebudowy dokonane w ciągu XVII i XVIII wieku. Późnogotycka monstrancja, 1 kielich z tegoż okresu. **Śródka**, majątność w pobliżu Wielkiego Chrzypska między dwoma jeziorami, posiada ślady starego zamczyska. **Lutom**, wieś w pobliżu linii Szamotuly-Międzychód, na południowym wschodzie od Sierakowa, położona jest bardzo pięknie nad długim jeziorem. Kościół parafjalny Św. Andrzeja w kształcie obecnym zbudowany został w latach 1753—1762 w miejsce dawniejszego drewnianego. Jestto budowla jednonawowa, z 2 zakrystjami i wieżą w stylu XVIII wieku. Główny ołtarz wykonany na wzór wielkiego ołtarza w kościele Św. Piotra w Rzymie.

Sieraków, miasto nad linią kolejową Szamotuly-Międzychód, nad Wartą, w pobliżu jezior i lasów, ośrodek jednej

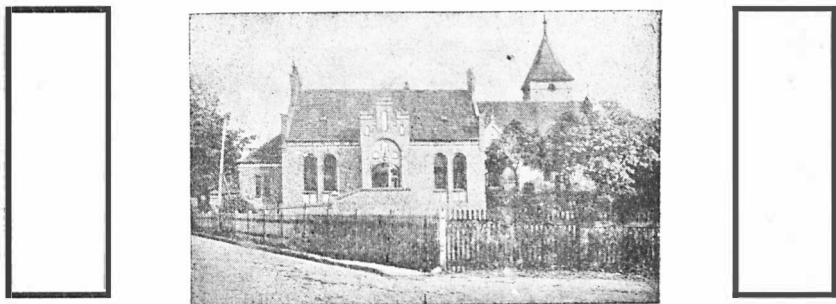
Sieraków - Most na Warcie.

t. zw. szwajcaryj wielkopolskich, ciągnącej się od Sierakowa po Międzychód. Sieraków otrzymał prawa miejskie za rządów Kazimierza Wielkiego. Był tu zamek warowny. Miasto było własnością szlachecką. W roku 1610 urodził się tutaj poeta Krzysztof Opaliński; jestto bowiem dawna siedziba możnowładczego rodu Opalińskich. W roku 1793 wojska polskie stawiały opór przeciw zajęciu ziemi polskiej przez Prusaków, co pozatem stało się jedynie w Kopanicy. W roku 1921 liczył Sieraków 2 791 mieszkańców. Hotele. Letnisko. Znaczný ruch rzeczny na Warcie. Wielki most na Warcie. Stadnina państwowa w dawnych budynkach wojskowych XVIII wieku. Kościół parafjalny Niepokalanego Poczęcia N. M. P. jest klasztorem pobernardyńskim. Dawny kościół farny pochodzący z średniowiecza spalil się przy pożarze miasta w roku 1817. Kościół Bernardynów ufundowany został w roku 1619 przez Piotra Opalińskiego. Posiada on dwa nawy krzyżujące się wzajemnie, z sklepieniami beczkowemi, kopułę i dwie wieże. Wystrój wewnętrzny bogaty. Wielki ołtarz o 2 kondygnacjach, późnorenesansowy, z ładnemi malaturami. Dalszych 6 ołtarzy późnorenesansowych, 2 barokowe. Piękne stalle późnorenesansowe z intarsjami, z tegoż czasu liczne inne sprzęty drewniane, bardzo ładne. Bogate aparaty w stylach od renesansu do rokoka. Grobowiec Piotra Opalińskiego z pierwszej połowy XVII wieku z czarnego marmuru i alabastru. Grobowiec Jana Opalińskiego i żony jego Zofji z połowy XVIII wieku z portretami obojga. Kościół ewangelicki zbudowany został w latach 1782—1785 w formach skromnych, lecz dość udatnych. Świecznik miejscowej roboty z końca XVII wieku.

Góra, wieś w pobliżu linii Sieraków-Międzychód, nad jeziorem w bardzo pięknem położeniu. **Jeziore śremskie** ciekawe szczególnie dlatego, że leży 10 km poniżej poziomu morza, najznaczniejsze wgłębienie na terytorjum Wielkopolski.

Międzychód, miasto powiatowe przy liniach Szamotuły-Międzychód, Poznań-Międzychód oraz Międzychód-Zbąszyń, nad Wartą, przy jeziorze. Miejscowość ta występuje w historii od roku 1378. W roku 1400 posiadała już prawa miejskie. W roku 1671 powstało nowe miasto. W roku 1720 urodził się tutaj uczony Jan Daniel Janocki. Ponieważ właściciele Unruhowie jeszcze za czasów pierwszej Rzeczypospolitej sprowadzali w wielkiej ilości kolonistów niemieckich, przeto żywioł niemiecki był dość mocny w Międzychodzie już za dawniejszych czasów. W dziejach reformacji w Polsce odegrał Międzychód dość znaczną rolę. W wieku XVI zajmowali kościół katolicki dysydenci aż do roku 1591. W wieku XVII powstała osobna gmina ewangelicka. W roku 1921 liczył Międzychód 4 017 mieszkańców. Hotele. Letnisko. Je-

den z głównych punktów t. zw. szwajcarji pomiędzy Sierakowem a Międzychodem; wielki ruch rzeczny na Warcie, piękne jeziora, lasy (ostatnio zniszczone). Wszystkie ulice miasta obsadzone są alejami owocowemi. Miasto posiada prawie w całości charakter miasta ogrodu. Pod względem urbanistycznym układ miasta o tyle jest ciekawy, że ciągnie się ono wąskim pasem między Wartą a jeziorem. Kościół katolicki parafjalny jest budowlą późnogotycką, z czworoboczną wieżą, później często przebudowywaną. Szczyty renesansowe, sklepienia i wystrój wewnętrzny z wieków XVII i XVIII. Aparaty kościelne renesansowe i barokowe; wśród nich krzyż

Międzychód - Kościół parafjalny i Dom Katolicki

bogato rzeźbiony z XVII wieku, pochodzący z klasztoru lubińskiego. Kościół ewangelicki obecny zbudowany został w roku 1840, istnieje jednakże w Międzychodzie od roku 1600. Szereg aparatów z XVII i XVIII wieku, co jest rzadkością w kościołach ewangelickich Wielkopolski. Grobowiec Krzysztofa Unruha z końca XVII wieku, z czerwonego marmuru, portrety z XVIII wieku.

Gorzyn, wieś przy linii Międzychód-Zbąszyń w bardzo ładnym położeniu nad jeziorem, otoczonym zalesionemi wzgórzami. Piękna wyspa, ładny park i pałac.

Kamionna, wieś przy linii Międzychód-Rokietnica-Poznań, nad jeziorem. Miejscowość ta znana jest od roku 1261. W roku 1402 była miastem, w roku 1638 podniesiona została ponownie do rządu miast, straciwszy prawdopodobnie z biegiem czasu charakter miejski. Była miastem szlacheckiem. W roku 1874 zamieniona została ponownie na wieś. Kościół parafjalny Narodzenia P. M. jest budowlą późnogotycką z roku 1499, jednonawową, z sklepieniami gwiazdowemi i niską wieżą. Bardzo ciekawy i ładny szczyt, jak wogóle strona zewnętrzna kościoła. Piękne żebrowania na sklepieniu. Bardzo cenny zabytek stanowi hełm wieży, który zachował postać

gotycką. Kościół ten należy do najlepszych zabytków gotyku w Wielkopolsce. Rzeźby Chrystusa ukrzyżowanego, z Panną Marią i Św. Janem oraz Chrystusa w pustyni późnogotyckie. Cenne ornaty z XVIII wieku. Położenie kościoła bardzo ładne. **Kwilez** wieś przy linii Międzychód-Rokietnica-Poznań, gniazdo Kwileckich, którzy dotychczas majątność kwilecką posiadają. Kościół parafjalny Św. Michała istniał w roku 1396. W latach 1544—1640 posiadali go Kalwini. Budowla obecna pochodzi z lat 1766—1782, wykonana jest w formach rokokowych, w jednej nawie, z 2 zakrystjami i 2 emporami oraz z wieżą. Monstrancja późnogotycka, piękne ornaty z XVIII wieku. Grobowce Kwileckich z końca XVIII wieku. Przed kościołem figura Matki Boskiej z roku 1790. Omentarz architektonicznie dostosowany do kościoła. Ponadto znajduje się w wsi pałac Kwileckich z ładnym parkiem w stylu angielskim. **Lubasz**, wieś przy linii kolejowej Miępoleżeniu. Kościół parafjalny Nawiedzenia Panny Marii istniał już w roku 1398. Obecna budowla pochodzi z roku 1818, skromna.

16. Powiat nowotomyski.

Powiat nowotomyski posiada bardzo rozległe lasy. Na południowym zachodzie jeziora, których pozatem nie wiele. Wyjątkowa w Wielkopolsce hodowla chmielu. W okolicy Trześciela znaczne plantacje wikliny. Linje kolejowe: Poznań-Zbąszyń, Międzychód-Zbąszyń-Leszno oraz kolejka powiatowa.

Michorzewo, wieś nad kolejką powiatową, posiada kościół z połowy XVIII wieku, w którym 4 witraże z fabryki Żeleńskich w Krakowie projektowane przez Stefana Matejkę. Groby Sezanieckich. Na cmentarzu spoczywa Emilja Sezaniecka, wielka patriotka XIX wieku. Na północny zachód **Pakośław**, dawna posiadłość Emilji Sezanieckiej z pięknym dworem. **Brody**, wieś przy kolejce powiatowej, w dawnych wiekach siedziba kasztelana, z kościołem parafjalnym Św. Andrzeja. Budowla drewniana, jednonawowa z niską wieżą z roku 1673. Ciekawa ornamentacja drzwi i tęczy.

Lwówek, miasto na północy powiatu, zdala od kolei. Właściciel Lwówka Ostroróg otrzymał w roku 1414 prawo założenia miasta Woysino. Miasto powstało w innym miejscu i nazwane zostało Lwów. W początkach XVI wieku wprowadziła się nazwa Lwówek. Był tu zamek Ostrorogów. W wiekach dawnych Lwówek należał do znaczniejszych miast, słynął w rzemiośle drzewnym i znanem piwnem. Urodził się tu tutaj Andrzej Wolan, uczonek protestancki. Miasto było szlacheckiem. W roku 1921: 2552 mieszkańców. Hotele. Kościół parafjalny Panny Marii jest budowlą późnogotycką,

trzynawową, balową, przebudowywaną w latach 1646, 1696, 1738 i 1813, skutkiem czego znacznie zmieniony. Dodatkowa niska nawa obejmuje zakrystję i skarbiec. Resztki malatur renesansowych w skarbcu. Rokokowy wielki oltarz, stalle, konfesjonal i ławy. Piękna monstrancja późnogotycka, jednowieczu, 2 dzwony gotyckie. Kościółek Św. Krzyża jest budowlą barokową w kształcie krzyża greckiego z kopułą. Kościół ewangelicki pochodzi z lat 1778—1787; murował go budowniczy Hoene z Poznania, budowla dość ciekawa. Pozatem w mieście pałac Łąckich, **Posadawa**, majątek pod Lwówkiem posiada piękny zamek Łąckich, w którym wspaniała zbiór starej zbroi, marmurowy pomnik jednego z Łąckich i Gertrudy Komorowskiej, oraz bardzo znaczne archiwum. Niezwykle cenny park z połowy XVIII wieku, zasadniesz w stylu francuskim. Trzy terasy zakończone sadzawką. Cisy (rzadkość) strzyżone na stożki. Również strzyżone aleje z lip i grabów. Wzorowe gospodarstwo rolne, znana stadnina. **Wyatomyśl**, wieś na północy od Now. Tomysła, wśród lasów. Posiada kościół parafjalny Św. Michała, znany od roku 1250. Obecna budowla z roku 1800, jednonawowa. Cenna rzeźba gotycka Św. Anny. Cudowny krzyżfiks. 2 kielichy gotyckie. **Bukowice**, wieś przy linii Poznań-Zbąszyń wśród pięknego lasu bukowego (130 ha; rzadkość w Wielkopolsce). Kościół parafjalny Św. Marcina drewniany z roku 1737 z wieżą. **Newy Tomysl**, miasto powiatowe przy linii Poznań-Zbąszyń, najmłodsze miasto w Wielkopolsce (oprócz Nowych Skalmierzyc) założone 1786 do 1788 podczas kolonizacji XVIII wieku. W roku 1921: 2083 mieszkańców. Hotele. Centrum handlu cinielom. W okolicy typowe olędry. Kościół ewangelicki z lat 1779 do 1780 w formie krzyżowej i wieżą. Kościół katolicki nowy.

Zbąszyń, miasto nad linjami Poznań - Zbąszyń i Międzychód - Zbąszyń - Leszno. Zamek warowny znany już w XIII wieku. Była tu kasztelanja. W XVI wieku posiadał miasto Abraham Zbąski, sławny przywódca różnowierców w Polsce. Zamek stawil Przemysł I w roku 1251. Już 1243 była to komora celna. Urodził się w Zbąszyniu sławny arjanin Marcin Czechowicz. W końcu pierwszej Rzeczypospolitej miasto było własnością Garczyńskich. W roku 1921: 4.660 mieszkańców. Miasto leży przy wielkim jeziorze nad Obrą, ważna stacja graniczna. Hotele. Kościół parafjalny Wniebowzięcia Panny Marji, znany w źródłach od 1238, 1516 wyniesiony do godności kolegjaty, od połowy XVI wieku do 1640 użytkowany przez protestantów. W kształcie obecnym zbudowany w końcu XVIII wieku, restaurowany po pożarze 1850. Piękna budowla rokokowa. Pacyfikal późnogotycki, piękne ornaty z XVIII wieku. Grobowce Stefana Garczyńskiego (um. 1755), znanego pisarza politycznego, i żony jego Zofji oraz Edwar-

da Garczyńskiego i żony Katarzyny. Cudowny obraz Matki Boskiej. Po zamku zachowały się nad jeziorem ruiny budowli renesansowej, a w szczególności przepiękna wieża nad bramą wjazdową z roku 1627. W mieście znajduje się najstarszy w Wielkopolsce ogród angielski, założony przez Garczyńskich, dzisiaj park. Plantacje wzdłuż jeziora.

Łomnica, wieś na północ od Zbąszynia przy linii Międzychód - Zbąszyń, wśród lasów, z kościołem parafjalnym Św. Wawrzyńca z roku 1644. Budowla w kształcie krzyża gotyckiego z kopułą, drewniana, w formie obecnej z roku 1770. Bardzo cenne ornaty. Przy **Trześcielu** (miasto należy do Niemiec) duże, zniszczone obecnie lasy, plantacje wikliny.

17. Powiat wolsztyński.

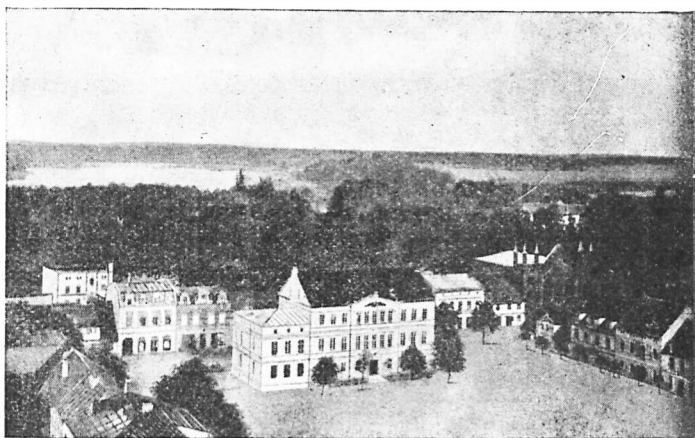
Dorzecze bagnistej Obry. Wielkie jeziora, szereg lasów. Osobliwością okolic Kopanicy jest uprawa wina. Linje kolejowe Poznań-Wolsztyn, Wolsztyn-Kęłowo, Zbąszyń-Lesno.

Boruja, wieś na północy powiatu, charakterystyczna miejscowość t. zw. olędrow, posiada kościół ewangelicki drewniany z roku 1776. **Tuchorza**, wieś przy linii Zbąszyń - Lesno, posiada kościół parafjalny Św. Trójcy, drewniany z roku 1732, jednonawowy, z wieżą. Ładny ołtarz z roku 1592, z tryptykiem (Trójca Św., Wieczerza Pańska, Chrystus, Ewangelisci. **Ruchowice**, wieś na linii Grodzisk - Rakoniewice, z kościołem parafjalnym Św. Urszuli, pochodzącym z średniowiecza. Obecna budowla drewniana z roku 1737. Piękne antepedjum. Pod Ruchowicami wieś **Podgradowice** sławna z tego, że mieszkał w niej w wozie Michał Drzymala, ponieważ nie pozwolono mu za czasów niemieckich wybudować domu. **Rakoniewice**, miasto na linii Poznań - Wolsztyn. Wieś Rakoniewice znana od roku 1252. Miasto założone w roku 1622. Było własnością szlachecką. Jakkolwiek stosunkowo młode, posiadała znaczny przemysł (16 znanych cechów). W wieku XIX słynęło z handlu pijawkami. W roku 1921: 2.013 mieszkańców. Hotele. Jestto najpiękniej zachowane pod względem budowlanym miasto w Wielkopolsce. Domy przy rynku z XVII wieku z ciekawymi podcieniami. Szczególnie pięknie zachowana strona zachodnia rynku. Kościół parafjalny Św. Marcina pochodzi w obecnym kształcie z roku 1797. Kościół ewangelicki, drewniany z wieżą, z XVIII wieku. Pałac Czarneckich z ładnym parkiem. Na ementarzu parafjalnym pomnik rodziny Czarneckich. W **Jabłonie**, wsi na północ od Rakoniewic wśród lasów położonej, potężna lipa dwuwiekowa.

Rostarzewo, miasto przy linii Poznań - Wolsztyn. Miejscowość znana w historii od 1379. Miasto ufundowane w ro-

ku 1752. Było własnością szlachecką. W roku 1921: 1.019 mieszkańców. Hotele. Kościół parafjalny pochodzi z roku 1401, budowla obecna nowsza. Ciekawy ratusz z roku 1785. **Gościeszyn**, wieś w pobliżu linii Poznań - Wolsztyn posiada kościół z roku 1778. Koło wsi dawne grodzisko. M majetności wzorowe gospodarstwo rolne, ładny pałac.

Wolsztyn, miasto powiatowe przy linii Zbąszyń - Leszno i Poznań - Wolsztyn - Kopanica, nad jeziorami Miałek i wolsztyńskim. Było miastem w roku 1458, kiedy założone — niewiadomo. Stanowiło własność szlachecką. Kościół parafjalny Niepokalanego poczęcia N. M. P. istniał w średnio-wieczu. Obecny stawiony 1767—1779, trzynawowy, halowy.

Wolsztyn - Widok ogólny.

z wieżą, 2 zakrystjami, z piękną kopułą, w której ładne freski. Wieża obecna z roku 1830. Budowla wogóle piękna. Wystrój wewnętrzny udatny. Wielki oltarz, 2 oltarze boczne, ambona i chrzcielnica pochodzą z czasu budowy kościoła. Manstrancja późnogotycka, takiż pacyfikal bardzo ładny, 1 kielich renesansowy, stare dzwony. Kościół ewangelicki z roku 1810; gmina ewangelicka istnieje tu od XVI wieku. Ładny nowoczesny pałac Mycielskich w stylu klasycyzm. Piękny park zamkowy. Okolica ładna, winnice. W roku 1921 liczył Wolsztyn 4.124 mieszkańców. Hotele. **Obra**, wieś na południe od Wolsztyna położona, posiada kościół parafjalny Św. Jakóba. Był to dawniej kościół Cystersów, którzy sprowadzili się tutaj w roku 1231 i istnieli do 1835 (kasata). Klasztor ten zrabowany został w roku 1655 przez Szwedów. Posiadał jednakże do końca istnienia bardzo cenną bibliotekę z starożytnymi księgami. Kościół obecny stawiony został w la-

tach 1722—1787, jednonawowy, z 2 niskimi wieżami. Piękne konfesjonały i szafy rokokowe. Trzy kielichy późnorenansowe, piękne ornaty z XVII i XVIII w. Kościołem i klasztorem zarządza obecnie zakon XX. Oblatów. Na ementarzu kościółek drewniany. Dawny kościół parafjalny rozebrany został 1836. Nagrobki Gurowskich. W Obrze umarł 1852 ksiądz Karol Antoniewicz. **Siedlec**, wieś przy linii Wolsztyn-Kopania, przy lasach, posiada kościół parafjalny Św. Michała, fundowany w roku 1380, obecny z roku 1727, drewniany, jednonawowy, z wieżą. Stara rzeźba na tarczy, piękny krzyż XVII wieku. **Chobienice**, wieś przy jeziorach, na północny zachód od Wolsztyna położona, z pałacem Mielżyńskich i ogrodem ozdobnym.

Kopania, miasto graniczne przy linii Poznań—Kopania obok lasu, nad Obrą. Dawna warownia, zbudowana 1246. Miasto powstało w pierwszej połowie XVI wieku. Było królewskim. Znana z obrony w roku 1793 przeciw zajmującym Wielkopolskę Prusakom. Silne osiedle ewangelickie za czasów pierwszej Rzeczypospolitej. Z Kopanicy pochodzi Jaksza, dowódca wojsk Bolesława Krzywoustego. Walki w r. 1919. W roku 1921: 645 mieszkańców, miasteczko jest więc bardzo małe. Hotel. W okolicy winnice. Kościół katolicki Niepokalanego poczęcia N. M. P. założony został w roku 1467; od połowy XVI wieku do 1638 był w ręku protestantów. Budowla obecna, jednonawowa, skromna, z wieżą, pochodzi z roku 1788. Dzwon gotycki. **Przemęt**, wieś nad długim jeziorem przy linii Wolsztyn - Leszno. Zamek przemęcki znany w źródłach historycznych od 1210. Walka o zamek 1242. W początku XIV wieku był już Przemęt miastem, i to królewskim; w początkach XV wieku otrzymali miasto Cystersi z Wieleńia, którzy około 1420 przenieśli tu swój klasztor. W wieku XIX zamieniony został Przemęt na wieś. Kościół parafjalny Św. Jana Chrzciciela, do 1805 kościół Cystersów, uchodzi za najpiękniejszy kościół w Wielkopolsce. Jakkolwiek istniał tu kościół w średniowieczu, nie zachowały się ślady starej budowli. Obecna stawiona została 1651—1696. Jest to bazylika trzynawowa, krzyżowa, z kopułą, dwiema wieżami, w bardzo pięknych proporcjach i doskonałym wykonaniu. Po pożarze w roku 1742 restaurowano kościół, a także w latach 1884—1886. Wewnętrzny wystrój bardzo piękny. Kościół ten uważa się za dzieło artystów włoskich. W ołtarzu głównym obrazy Św. Trójcy i Wniebowzięcia N. M. P., na ambonie rzeźby z życia Św. Bernarda. Wspaniałe, bogato rzeźbione stalle, konfesjonały, krzesło opackie, a także ławy. Aparaty od renesansu do rokoka również piękne. 2 obrazy z życia Św. Bernarda. Opatem w Przemęcie był w XVII wieku m. i. Stanisław Ostrowski, pisarz teologiczny, a w XVIII

wieku Józef Andrzej Załuski, sławny założyciel biblioteki w Warszawie. Po kasacie klasztoru kościół cysterski stał się parafjalnym. Kościół ten istniał w roku 1281; budowla obecna późnogotycka, przebudowana 1650 i 1775, jednonawowa z wieżą. Po dawnym zamku kasztelańskich pozostały tylko okopy przy mieście. **Blotnica**, wieś przy linii Wolsztyn - Leszno nad jeziorem, na skraju bagien, letnisko. **Wieleń**, wieś na południu powiatu przy wielkim jeziorze, nad granicą. W wieku XII założono tutaj klasztor Cystersów, który na początku XV wieku przeniósł się do Przemętu. Kościół filjalny Panny Marii jest budowlą barokową, zbudowaną w miejsce dawniejszego kościółka drewnianego w roku 1731. **Kaszczorz**, wieś przy Wieluniu, graniczna, posiada kościół parafjalny Św. Wojciecha, barokowy, jednonawowy, z wieżą, z roku 1775. **Kębłowo**, wieś przy linii Poznań - Kębłowo, graniczna, w średniowieczu warownia, w roku 1327 była już miastem. Stanowiła własność szlachty. W roku 1883 zamieniona została na wieś. W powstaniu 1919 roku walki w pobliżu. Kościół parafjalny Św. Wawrzyńca, barokowy, jednonawowy, z wieżą, z roku 1775.

18. Powiat grodziski.

Dawny teren historyczny. Powiat stosunkowo mały. Bardzo dobra gleba. Lasy na zachodzie, mało wód. Linje kolejowe Poznań-Zbąszyń, Poznań-Grodzisk-Wolsztyn, Grodzisk Kościeln, Grodzisk-Opalenica-Michorzewo, na skraju północnym linja powiatowa Nowy Tomyśl - Duszniki.

Niepruszewo, wieś nad wielkim jeziorem, w poważnem oddaleniu od linii Poznań - Zbąszyń. Kościół parafjalny Św. Wawrzyńca istniał 1298, przebudowany został w czasie gotyku, obecny nowy z XVIII wieku.

Buk - Na I-szym planie apteka i ratusz.

Buk, miasto przy linii Poznań - Zbąszyń. W roku 1257 miejscowość tę darował Przemysław I katedrze poznańskiej.

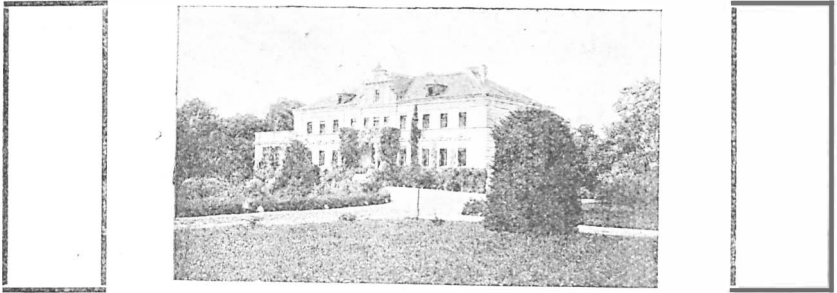
W roku 1289 otrzymała prawa miejskie. Od 1303 posiadał Buk biskup poznański. Urodził się tutaj Stanisław Reszka, sekretarz Hozjusza. Miasto było dawniej znaczne. W roku 1848 potyczka powstańców z wojskami pruskimi. Przez pewien czas w wieku XIX miasto powiatowe. W roku 1921: 3.480 mieszkańców. Hotele. Autobusy do Szamotuł, Dusznik, Grzebieniska. Charakterystyczna długa ulica dworcowa. Kościół parafjalny Św. Piotra i Pawła jest najlepszym budynkiem w stylu klasycznym w Wielkopolsce. Kościół istniał już w XIII wieku, w latach 1414—1426 został przebudowany. Budowla obecna wykonana została 1846 roku przy udziale Schinkla w formach w stylu grecko-iońskiego. Niezwykle

Buk - Wnętrze kościoła Św. Krzyża.

piękna monstrancja późnogotycka z szeregiem figur świętych, renesansowy kielich, renesansowe kadzidło, bardzo bogate ornaty z XVIII wieku. Grobowce marmurowe Macieja i Stanisława Niegolewskich. Przed kościołem pomnik Władysława Niegolewskiego dłuta Władysława Marcinkowskiego. Kościółek Św. Krzyża drewniany założony 1609, odbudowany 1760, w kształcie krzyża. Szpital z roku 1600 z tablicą fundatora Stanisława Reszki. Figura Matki Boskiej przed szpita-

lem z XVIII wieku, na rynku figura Św. Stanisława z tegoż czasu. **Niegolewo**, majątek przy kolejce powiatowej, z dworem zasłużonego rodu Niegolewskich. Ogród ciekawy pod względem dendrologicznym. W pałacu szereg pamiątek ro-

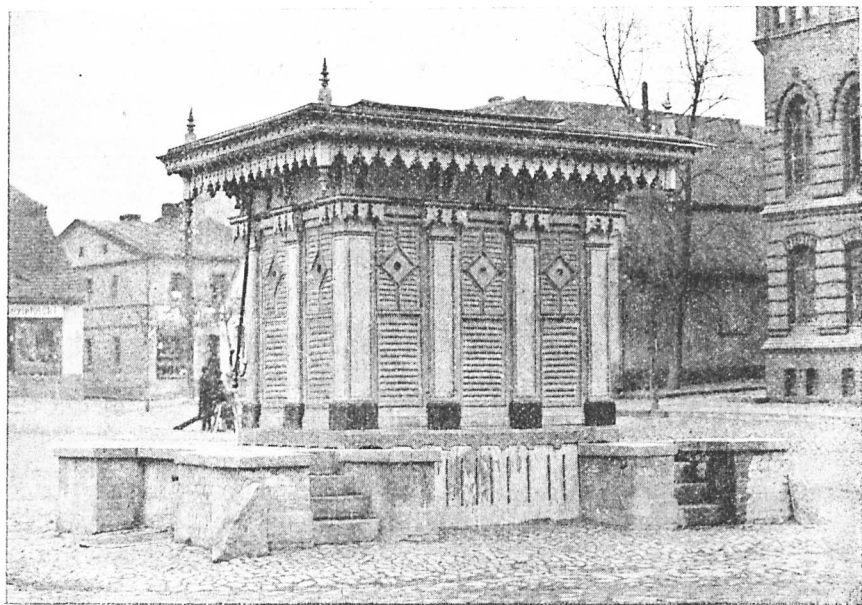
Niegolewo - Pałac.

dzinnych. W ogrodzie pomnik dla poległych pod Samosierrą, stawiony 1874. Nowszy pomnik Chopina. Kaplica Św. Anny z tablicą pamiątkową odsieczy Wiednia.

Opalenica, miasto przy linii Poznań - Zbąszyń i kolei powiatowej. Opalenica była miastem już w roku 1405. W roku 1445 posiadała zamek i przedmieście. Była własnością szlachecką, głównie Opalińskich, którzy stawili nowy zamek w XVII wieku, zburzony w XIX wieku. W roku 1921: 3.058 mieszkańców. Hotele. Cukrownia. Kościół parafjalny Św. Mateusza istniał w roku 1401. Budowla obecna stawiona w pierwszej połowie XVII wieku. Założenie późnogotyckie, trzymawowy, w zakrystji sklepienie beczkowe, zresztą sklepienie z XVII wieku, głównie krzyżowe. W ołtarzu renesansowy obraz Św. Trójcy. Ołtarz z połowy XVI wieku z pięknym fryptykiem w technice al tempera. Na uwagę zasługuje ratusz. Dość udatny pomnik powstańców. **Granowo**, wieś, przy linii Poznań - Wolsztyn z kościołem parafjalnym Św. Marcina. Kościół istniał 1298, w XVI wieku był w posiadaniu protestantów, budowla obecna z lat 1729—1749, jednonawowa, drewniana, z wieżą. **Weźniki**, wieś w pobliżu linii Poznań - Wolsztyn posiada kościół Św. Antoniego, niegdyś Reformatów, założony 1660, 1728 odbudowany. Klasztor zniszczono 1836. Położenie pięknie wśród lasów. Antepedjum ołtarza głównego z płaskorzeźbą drewnianą. Nagrobek Krysiny Raczyńskiej. Piękny obraz Matki Boskiej. **Dakowy Mokre**, wieś na północ od linii Poznań - Wolsztyn, z kościołem parafjalnym Św. Katarzyny, późnogotyckim, jednonawowym, z roku 1504, zmienionym w wieku XVIII. Pałac Mielżyńskich. W pobliżu lasy liściaste. **Brużyn**, wieś w pobliżu Granowa, posiadał stary kościół należący do zakonu maltań-

skiego w Poznaniu, zniesiony w XIX wieku. Kościół stał, gdzie obecnie nasyp w Środku wsi.

Grodzisk, miasto powiatowe przy linii Poznań - Wolsztyn, Grodzisk - Kościan i Grodzisk - Opalenica. Miejscowość ta była już w roku 1303 miastem. W wieku XVI powstało nowe miasto. Właścicielami Grodziska były słynne rody szlacheckie Ostrorogów i Opalińskich. Miasto należało do najznacześniejszych w Wielkopolsce. Piwo grodziskie sławne jest od dawna. Za Zygmunta Augusta było tu silne osiedle protestanckie; protestanci posiadali wówczas kościół katolicki i znaną szkołę, pracował tu Erazm Gliczner, naczelnik luteranizmu w Wielkopolsce. Przez pewien czas była tu drukarnia Neringa. Gdy Jan Ostroróg przeszedł na katolicyzm, upadła słynna kolonja protestancka. Z Grodziskiem łączą się nazwiska Rudolfa Mossego oraz pierwszego prezesa sądu ape-

Grodzisk - Rynek. Studnia św. Bernarda.

Fot. K. Śledź

lacyjnego w Poznaniu Mottego. W roku 1921: 5.604 mieszkańców. Hotele. Charakterystyczny układ miasta: 2 rynki, 2 systemy ulic. **Kościół parafjalny** Św. Jadwigi pochodzi z średniowiecza, przebudowany całkowicie w XVII wieku, restaurowany 1864. Zakończenie późnogotyckie, w zasadzie kształt XVII wieku. Pięć kopuł, na kopule głównej figura Św. Florjana. Kościół przedstawia się bardzo okazale. S malowanych rzeźb drewnianych gotyckich, piękna monstrancja

późnogotycka, renesansowe chrzcielnica i pacyfikal. Grobowiec Ewy Lachhammerowej (zmarłej 1627). Przy kościele pomnik Św. Jana Nepomucena z piaskowca z roku 1766, z 2 płaskorzeźbami z pierwszej połowy XVII wieku. **Kościół pobernardyński** zbudowany został w latach 1662—1739. Grobowiec ostatniego z Opalińskich Wojciecha, marmurowy z końca XVIII wieku. Kościół ewangelicki z roku 1787, wieża z około 1820. Obecny stawiony na schyłku XIX i początku XX wieku. **Lasówko**, wieś na północ od Grodziska leży wśród wielkich lasów, między nimi lasek cisowy. **Gnin**, wieś w pobliżu linii Poznań-Wolsztyn posiada kościół parafj. Św. Jana Chrzciciela, który istniał w średniowieczu, za czasów reformacji należał do protestantów, a w formie obecnej zbudowany został w roku 1738. Budowla drewniana, jednokolumnowa, z 2 kaplicami i wieżą.

Grodzisk - Kościół farny.

Fot. K. Śtedź

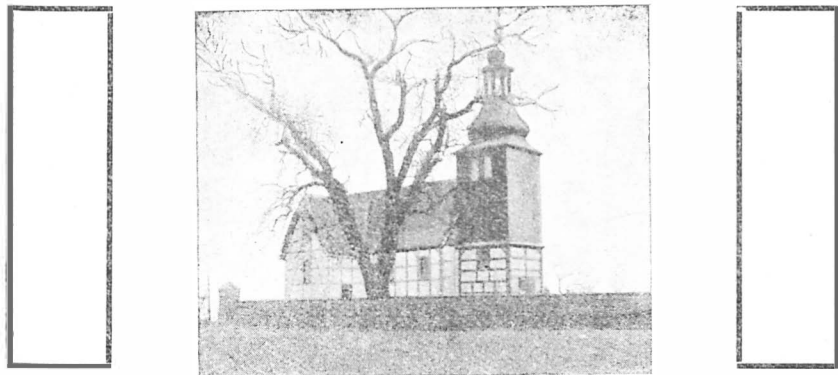
19. Powiat śmigieński.

Powiat ten posiada na południu kilka jezior, pozatem szereg lasów.

Wiechowo, miasto przy linii Rakowice - Śmigiel, znane od roku 1297 w źródłach historycznych, od dawna własność biskupów poznańskich. W pierwszej połowie XV wieku otrzymała prawa miejskie. Zwała się pierwotnie Czółkowiec, nazwa jednakże nie utrzymała się. Od roku 1645 była właścicielem Kapituła poznańska. W roku 1921: 1.815 mieszkańców. Hotele. Kościół parafjalny Św. Marji Magdaleny istniał w roku 1411, obecna budowla z roku 1781. Kielich późnogotycki. **Prechy**, wieś pod Wielichowem przy bagnach nadobrzańskich, z kościołem parafjalnym Św. Mikołaja, wzmiankowany 1380. Budowla drewniana, jednonawowa z wieżą z XVII wieku. Dobra gotycka rzeźba drewniana Św. Anny i P. Marji. **Wilkowo Polskie**, wieś przy linii Rakoniewice-Śmigiel z kościołem parafjalnym Św. Jadwigi. Budowla późnogotycka, jednonawowa, z sklepieniem gwiazdowym i ciekawą fasadą. Grobowce Mikołaja Ossowskiego i żony jego Anny, z piaskowca, z końca XVI wieku. Obok kościoła dzwonnica, pierwotnie baszta obronna, czworoboczna, trzypiętrowa. **Białez**, wieś leżąca na wschód od Polskiego Wilkowa, z kościołem parafjalnym Wszystkich Świętych, który istniał już w średniowieczu. Budowla obecna barokowa z 1696, jednonawowa, z kopułą, wcale piękna. Późnogotycka rzeźba Panny Marji, piękny kielich z roku 1700, bogaty dywan perski z XVII—XVIII wieku. **Czacz**, wieś w pobliżu Śmigla, gniazdo Czackich. Kościół parafjalny Św. Michała znany od roku 1448, budowla późnogotycka, jednonawowa, zamieniona w połowie XVII wieku. Wieża z roku 1682. Całość przedstawia się bardzo ciekawie. Portret fundatora Gajewskiego w wielkim ołtarzu. 2 relikwiarze z XVII w. jeden z XVIII, bardzo cenne ornaty i makaty oraz pasy słuckie. W pałacu Żółtowskich zbiory biblioteczne.

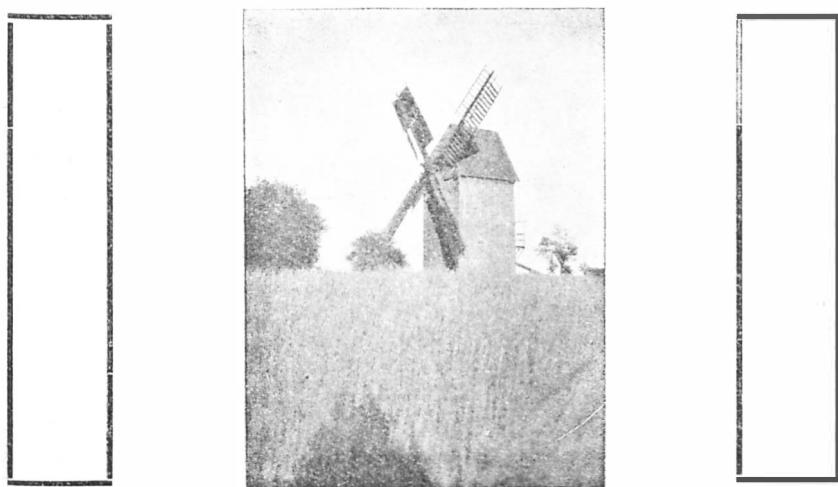
Śmigiel, miasto powiatowe przy linii Rakoniewice-Krzywiń. Miasto założone zostało w roku 1400. W dziejach reformacji odegrał Śmigiel bardzo poważną rolę jako główna siedziba secyntjanów, którzy mieli tutaj w XVI i XVII wieku zbor i szkoły. Do niedawna słynne były śmigielskie liczne wiatraki. W roku 1921: 3.754 mieszkańców. **Kościół parafjalny** Wniebowzięcia Panny Marji jest budowlą późnogotycką, trzynawową, bez oryginalnych sklepień; restaurację przeprowadzono 1679 i 1825; w roku 1791 zapadła się wieża, zniesiona następnie. Grobowiec z marmuru i piaskowca żony Kaspra Brzeźnickiego Urszuli z roku 1677, ciekawy. **Kościółek Św. Wita**, jednonawowy, drewniany, z wieżą z roku 1769 posiada późnorenansowy ołtarz główny z rzeźbami późnogotyckimi. Ołtarz boczny późnorenansowy. Kościół ewangelicki z roku 1830 posiada kilka aparatów z XVIII wieku. Na ementarzu ewangelickim szereg grobowców z piaskowca

z XVIII wieku. W mieście znajduje się sławny olbrzymi cis. **Robaczyn**, wieś w pobliżu linii Poznań - Rawicz, posiada na ementarzu ewangelickim ładną kaplicę — mauzoleum Karola Bojanowskiego i żony jego Eleonory z połowy XVIII

Śmigiel - Kościółek św. Wita.

wieku. W **Przysiece** starej, wsi przy linii Poznań - Rawicz bardzo ładna aleja olszowa. **Wenieś**, wieś na wschodzie powiatu, przy długim jeziorze, posiada kościół parafjalny Św. Wawrzyńca, który istniał w roku 1382. Obecna budowla późnogotycka, zniekształcona w epoce baroku, w czasach najnowszych zmieniona. Renesansowy kielich, cenne ornaty z wieków XVII i XVIII. **Górka Duchowna**, wieś w pobliżu

Ostatnie zabytki młynarstwa. Wiatrak w Śmiglu. Fot. Jankowski

linji Poznań - Rawicz, z kościołem parafjalnym Św. Michała dawną budowlą późnogotycką, zmienioną niekorzystnie w wieku XIX, w najnowszym czasie nowo stawioną. Sławne odpusty, pielgrzymki do cudownego obrazu. **Radomicko**, wieś w pobliżu linji Poznań - Rawicz, z kościołem parafjalnym z roku 1851. Ambona z dawniejszego kościoła z roku 1717, kielich późnogotycki.

20. Powiat leszczyński.

Powiat leszczyński jak i inne ziemie południowo-zachodnie Wielkopolski przeżywał w wiekach XVII i XVIII okres znacznego rozkwitu. W okolicach tych rozwinał się poważny na owe czasy przemysł. Ponieważ wzrastający rozwój miast skłaniał właścicieli do sprowadzenia nowych kolonistów, zniemieczyły się powiaty te dość znacznie. W wieku XIX i XX było Leszno ośrodkiem ruchu niemieckiego. Pod względem krajobrazowym posiada powiat leszczyński szereg poważnych wartości: jeziora, znaczne pasy lasów, Zabytków zachowało się dużo.

Włoszakowice, wieś przy linji Wolsztyn - Leszno, posiada kościół parafjalny Św. Trójcy, późnorenansowy z roku 1660, z niskimi wieżami. Cudowny obraz Matki Boskiej z srebrną sukienką z końca XVII wieku. Bogate ornaty, jeden z roku 1718. Ciekawy pałac wybudował tu w roku 1750 Franciszek Sulkowski w kształcie trójkątu. Pałac ten przebudowano później w znacznej mierze. W Włoszakowicach urodził się muzyk Karol Kurpiński, kompozytor „Krakowiaków i Górali”. Piękne lasy. **Zbarzewo**, wieś na południe od Włoszakowic położona, posiada kościół parafjalny Narodzenia Panny Marji, gotycki, z roku 1470, jednonawowy, bez dawnych sklepień; w zakrystji sklepienie beczkowe. Restaurowany 1672. Szczyt dość ciekawy. Prosta gotycka rzeźba Chrystusa, późnogotycki kielich, stare dzwony. **Krzycko Małe**, wieś przy linji Wolsztyn - Leszno, nad jeziorem, wśród lasów jest miejscem urodzenia poety Andrzeja Krzyckiego. Kościół parafjalny Panny Marji z r. 1890, stawiony w miejscu dawnego drewnianego. Renesansowa chrzcielnica z roku 1580, stare dzwony. **Galanice**, wieś w pobliżu Małego Krzycka, nad jeziorem, z kościołem parafjalnym Św. Piotra i Pawła, który istniał w średniowieczu. Obecny prosty z roku 1776 z wieżą. Grobowiec Stanisława Krzyckiego z roku 1791. **Wilkowo**, wieś w pobliżu linji Wolsztyn - Leszno, z kościołem parafjalnym Św. Marcina, późnogotyckim, bez dawnych sklepień, z kaplicą z XVII wieku, a wieżą z XIX wieku. 1580 do 1636 posiadali kościół protestanci. Gotycka monstrancja, później odnowiona, cenne ornaty i baldachim z XVIII wieku. **Markowo**, wieś przy linji Poznań - Rawicz, z kościołem pa-

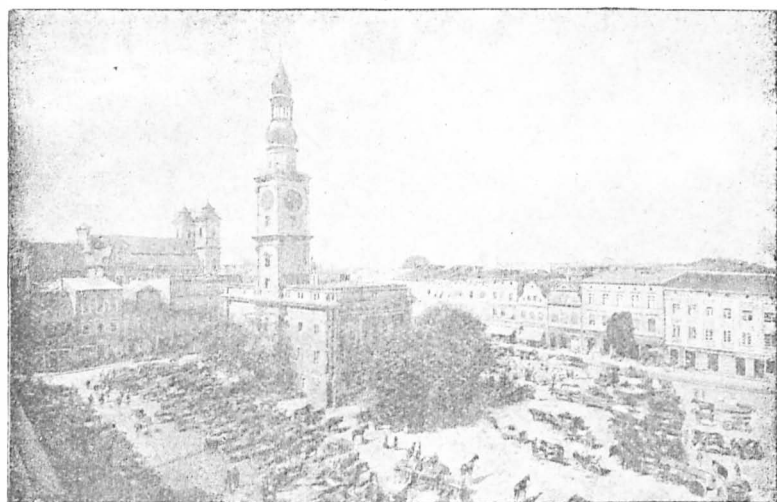

rafajalnym Wszystkich Świętych. Budowla późnogotycka ceglana, częściowo kamienna. Sklepienia gwiazdowe, w zakrystji beczkowe. W wieku XVI posiadali kościół do roku 1595 protestanci. Antepedjum z kolorowej skóry z początku XVIII. Stare dzwony. Dwa grobowce Kotwiczów z końca XVI wieku.

Święciechowa, miasto o 6 km odległe od Leszna, dawna własność klasztoru lubińskiego, wyniesiona do rzędu miast w roku 1277. W roku 1921: 1.333 mieszkańców. Hotele. Kościół katolicki istniał już 1333. Z budowli późnogotyckiej, ukończonej 1598, pozostała wieża zachodnia i część fasady zachodniej. Budowla obecna w głównej części pochodzi z lat 1730—1754, jest trzynawowa. Wystrój wewnętrzny i aparaty głównie rokokowe. Bogaty obraz Matki Boskiej z sukienką srebrną z roku 1710. Dwa skórzane antepedja barokowe z kolorowej skóry. Po stronie zewnętrznej kościoła 3 grobowce z XVII i XVIII wieku. **Stare Długie**, wieś przy linii Leszno-Głogów, z kościołem parafjalnym Św. Marcina, pierwotnie gotyckim. Z starej budowy zachował się szczyt presbiterjum. Przez pewien czas zajmowali kościół protestanci. W wiekach XVII i XVIII przebudowano i rozszerzono kościół oraz dodano wieżę. Gotycka rzeźba Panny Marji z Dzieciątkiem, drewniany krucyfiks z XVI i XVII wieku. **Lasowiec**, wieś przy linii Leszno - Głogów z kościołem ewangelickim z roku 1663. Kościół istniał tutaj już w roku 1333. W wieku XVI zajęli go bracia czescy, którzy później zbudowali kościół własny.

Leszno, miasto powiatowe przy liniach Poznań - Rawicz, Lasowiec - Leszno - Jarocin i Leszno - Wolsztyn. Miejscowość ta występuje w źródłach historycznych od roku 1393. Prawa miejskie otrzymała dopiero w roku 1547. W wieku XVI gromadzili się tutaj bracia czescy, a w wieku XVII sprowadzili się w znacznej liczbie protestanci z Śląska, którzy posiadali tutaj w końcu pierwszej Rzeczypospolitej główny ośrodek swej pracy, szkoły, w których m. i. pracował Amos Komeński, drukarnie. W latach 1656 i 1707 miasto zostało zniszczone, ponieważ sprzyjało Szwedom. W wieku XIX Leszno było silnem środowiskiem niemieczyzny. W roku 1921: 16.506 mieszkańców. Leszno było za pierwszej Rzeczypospolitej obok Poznania i Rawicza największem ośrodkiem przemysłowem. W czasach obecnych zalicza się Leszno również do najznacześniejszych miast Wielkopolski. Hotele, kawiarnie. Autobus Leszno - Osieczna. Właścicielami Leszna były dawniej znane rodziny magnackie: Leszczyńscy, Sułkowscy. W pierwszej połowie XIX wieku wychodziło w Lesznie cenne czasopismo polskie „Przyjaciel Ludu”. Leszno posiada poważne zabytki, wprawdzie nie z najdawniejszych wieków,

ale z czterech ostatnich wieków. Zachowały się tutaj piękne domy mieszczkańskie z epoki barokowej i późniejsze. Miasto posiada piękne planty i dużo zieleni. Dawniejsze fortyfikacje miejskie zostały niestety zniszczone w wieku XIX i zamienione na promenady. **Kościół farny** Św. Mikołaja istniał już w roku 1450. W roku 1555 przeszedł na własność braci czeskich, katolikom zwrócony został 1652. W końcu XVII wieku odbudowano kościół, który spalony został w czasie wojen szwedzkich. Kościół obecny jest budowlą barokową, halową, trzynawową, z kopułą i bardzo bogatym wystrojem wewnętrznym. Od strony zachodniej wznoszą się 2 wieże, restaurowane w roku 1790 po pożarze. W czasie budowy wykonano 2 piękne grobowce Leszczyńskich w nawie bocznej

Leszno - Rynek. Ratusz, w głębi Kościół farny.

i pomnik Św. Jana Nepomucena w nawie głównej. Ołtarz główny odnowiony został w r. 1744 przez rzeźbiarza Stühla. Ambona drewniana posiada cenne rzeźby w postaci Chrystusa, Panny Marji, Jana Chrzciciela, ewangelistów i ojców kościoła. Aparaty kościelne z wieków XVII i XVIII, barokowy relikwiarz. Portrety 3 Leszczyńskich z r. 1682. **Kościół ewangelicki** Św. Jana był dawniej własnością braci czeskich. Zbudowany został 1652—1654, restaurowany 1707. Jestto budowla jednonawowa z wieżą czworoboczną, wykonana w dobrym stylu. 2 kielichy gotyckie, 2 renesansowe, piękne zasłony ołtarzowe z XVIII wieku. 2 grobowce z XVII i XVIII wieku, w tym jeden Zofji Bronikowskiej. Archiwum jedynoty reformowanej wielkopolskiej. Na cmentarzu kilka starych pomników. **Kościół ewangelicki** Św. Krzyża,

dawny luterski, pochodzi z r. 1709; budowla obecna stawiona została w miejsce dawniejszej w roku 1634. Restaurowano kościół 1804 do 1805. Kościół ten jest najznacniejszą budowlą protestancką starszych czasów w Wielkopolsce, wykonaną bardzo ładnie. Szereg aparatów z XVII i XVIII wieku, ładne nakrycia ołtarzowe. Na cmentarzu grobowce z piaskowca z XVII do XVIII wieku. Synagoga jest budowlą barokową, później częstokroć zmienioną. Stare sprzęty oraz zasłony. **Ratusz** znajduje się na rynku. W kształcie obecnym pochodzi z r. 1738, restaurowany 1790. Budowla barokowa z ładnym hełmem. Przy rynku zachowały się 2 domy z pod sieniami, bardzo cenne zabytki tego rodzaju. W dawnym zamku Leszczyńskich urządzono później sąd. W miejsce znajduje się pomnik Komeńskiego.

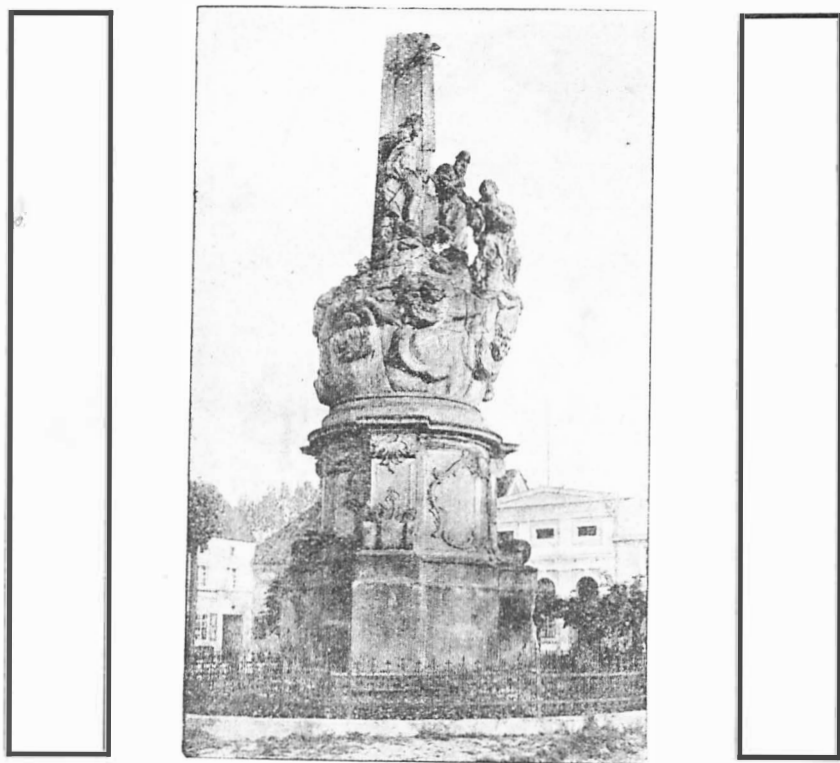
Goniębice, wieś w pobliżu linii Poznań-Rawicz z kościołem parafjalnym Św. Mikołaja, założonym 1447, w kształcie obecnym z r. 1814. Monstrancja z połowy XVII wieku.

Drzeczkowo, wieś w pobliżu Osieczny, przy jeziorze, z kościołem parafjalnym Wniebowzięcia Panny Marji, założonym w średniowieczu, w kształcie obecnym z r. 1775. Jest to budowla drewniana, z wieżą. Chrzcielnica rzeźbiona z drzewa, barokowa.

Osieczna, miasto, o 10 km. na północny wschód od Leszna odległe. Miejscowość ta była miastem już w roku 1393; kiedy powstało miasto — niewiadomo. Stanowiła ona własność wielkich rodów magnackich, jak Górkowie; Czarnkowscy, Opalińscy. W r. 1656 zniszczyli je Szwedzi, w r. 1761 spalili Rosjanie. Zamek w Osiecznie pochodził z XVI wieku, spalony został w wieku XVII, a w najnowszych czasach zupełnie przebudowany. W roku 1921 liczyła Osieczna 1559 mieszkańców. Autobus do Leszna. Przy mieście jezioro, w pobliżu lasy. **Kościół parafjalny** Św. Trójcy, znany w źródłach od roku 1397, budowla późnogotycka z r. 1553, zmieniona w roku 1777 i uzupełniona o wieżę, restaurowana 1860—1861 i 1869. Z czasów gotyckich sklepienia gwiazdowe, w części nawy głównej i obu naw bocznych. Świątynia trzynawowa, halowa. Grobowce Przyjemskich. **Kościół Św. Walentego**, dawniejszy Reformatów, zbudowany został w roku 1682, klasztor założony 1622. Od r. 1842 klasztor jest zakładem dla demerytów. Kościół jest budowlą barokową, jednonawową, z kopułą nad wielkim ołtarzem. Ołtarze rzeźbione rokokowe. Posadzka marmurowa z r. 1789. Grobowiec Anny Skalawskiej w formie piramidy, 1709. Na cmentarzu pomnik Św. Jana Nepomucena z r. 1716. Zamek zbudowany w r. 1530 przez Górków, 1601 przez Andrzeja Czarnkowskiego przebudowany, a po r. 1656 przez Opalińskich restaurowany, zachował tylko w drobnych cząstkach ślady późnogotyckie. Ładny portal z pias-

kowca. Nowy dwór z znacznym ogrodem. Słynna akacja. **Świerczyna**, wieś w pobliżu Osieczny, nad jeziorem, przy lasach, posiada kościół parafjalny Św. Łukasza, fundowany w średniowieczu, obecnie drewniany z r. 1675. Wystrój barokowy. Rzeźby drewniane, gotyckie z dawnego ołtarza. Ładny ornat z XVIII wieku. **Zaborowo**, wieś przy linii Leszno—Rawicz, przy lasach, była niegdyś miastem (1644—1893) z znacznem rzemiosłem. Kościół ewangelicki drewniany w ryglówkę z końca XVIII wieku, z wieżą. Aparaty z XVIII wieku.

Rydzya, miasto przy linii Leszno—Rawicz, znane w źródłach historycznych od r. 1406. Prawo miejskie otrzy-

Rydzya - Rynek, figura rokokowa Matki Boskiej.

mała prawdopodobnie Rydzyna w r. 1422. Była własnością możnych rodów: Rydzyńskich, Ciświckich, Leszczyńskich, Sułkowskich. W roku 1921: 1175 mieszkańców. Hotele. **Kościół parafjalny Św. Stanisława**, w kształcie obecnym zbudowany 1742—1785, z dwiema kopułami, wieżą czworoboczną, w stylu rokokowym, częściowo neoklasycyźnym. Ładny wy-

strój rokokowy. Szereg aparatów z okresu założenia. Bardzo cenne ornaty. Cudowny obraz Matki Boskiej. Grobowiec późnogotycki jednego z Rydzyńskich. Grobowiec Sulkowski. Jest to dawny kościół Pijarów, którzy utrzymywali tu słynną szkołę w latach 1774 do 1820. Kościół ewangelicki z r. 1784, z wieżą, na ogół skromny. **Ratusz** z r. 1752, z wieżą, jedna z niezbyt licznych budowli ratuszowych z dawnych wieków. Przed ratuszem figura rokokowa Matki Boskiej między Bogiem Ojcem i Chrystusem z piaskowca, w formie obelisku. Bardzo poważnym nabytkiem ryczyńskim jest **pałac**, stawiony 1737—1750 przez Sulkowski w pięknych formach rokokowych, czworoboczny, o 3 kondygnacjach. Przy budowie czynny był architekt Pompo Ferrari. Szczególnie okazałe sa-

Rydzyzna - Zamek.

Fot. Jankowski.

le o bardzo pięknym wystroju, z szeregiem malatur i upiększeń dekoracyjnych. W sali teatralnej odbywały się w wieku XVIII widowiska teatralne. Zamek otoczony jest fosą. W czasach nowszych a zwłaszcza w r. 1928-1929 restaurowany. Obok niego stoją 3 oficyny w stylu neoklasycznym. W parku pozostała z licznych dawniejszych rzeźb figura jeźdźca, przed którym kłęczy Turek. Przy zamku bardzo piękny w założeniu ogród angielski, w którym był dawniej zwierzyńiec.

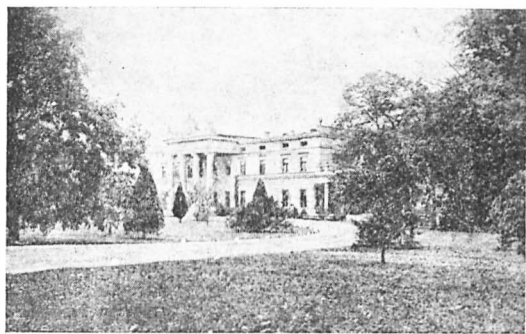
W **Kąkolewie**, wsi przy linii Leszno—Jarocin, przy lasach, kościół parafjalny Wszystkich Świętych, w założeniu późnogotycki z r. 1501, w kształcie obecnym z r. 1797, z 2 kopułami i wieżą z hełmem obeliskowym. W Kąkolewie urodził się pisarz August Wilkoński. **Oporowo**, wieś w znacznym od-

daleniu od linii Leszno—Jarocin, posiada kościół parafjalny Panny Marji i Św. Stanisława, który istniał w r. 1378, obecny z lat 1640—1644, jednonawowy, przebudowany 1870. Wieża z początku XIX wieku. Cenny świecznik rzeźbiony późnogotycki, monstrancja późnogotycka i późnorennesansowa. W **Luboni** w pobliżu Oporowa mieszkał znany poeta Wielkopolski Franciszek Morawski. Piękne położenie przy lasach. **Pawłowice**, wieś przy linii Leszno - Ostrów. Kościół parafjalny Św. Mikołaja, jednonawowy, z wieżą, dwiema kaplicami, w podstawach późnogotyckich, zresztą z XVIII wieku. Wystrój wewnętrzny z tego czasu. Bardzo cenna chrzcielnica 8-mioboczna z piaskowca z r. 1501. Pałac w Pawłowicach należy do najpiękniejszych budowli pałacowych w Polsce. Jest to dzieło XVIII wieku, wewnątrz rozbudowane w pierwszej połowie XIX wieku. Style rokoko i empire. Całość bardzo harmonijna i w szlachetnym smaku. W pałacu znaczna biblioteka z cennymi rękopisami. Nie wielki ale interesujący park francuski z długą perspektywą, w bardzo ładnym składzie. Strzyżone aleje lipowe.

21. Powiat kościański.

Powiat kościański ma starą historję i znaczną ilość zabudowań. Miasto Kościan należało w wiekach dawnych do przodujących w Wielkopolsce, w średniowieczu następowało bodaj tuż po Poznaniu. Pod względem krajobrazowym powiat ten jest mniej ciekawy, posiada jednakże szereg lasów i kilka jezior. Linje kolejowe: Poznań-Rawicz, Czempień-Jarocin, Opalenica-Grodzisk, Kościan-Gostyń, Śmigiel-Krzywiń.

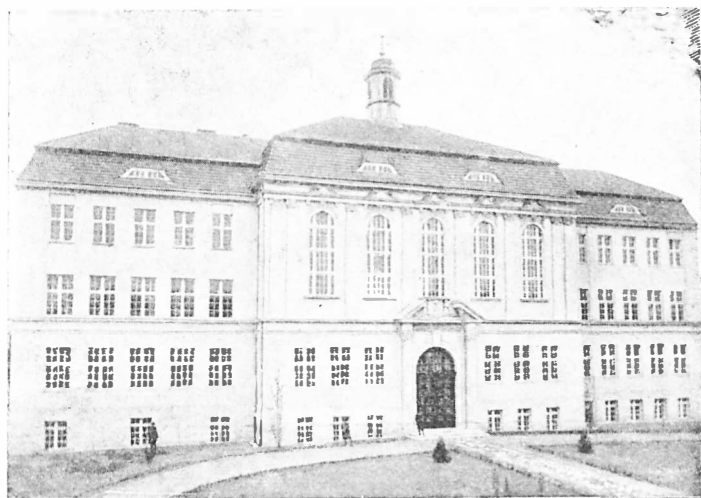
Czempień, miasto nad linjami Poznań-Rawicz, Czempień-Jarocin. Prawa miejskie otrzymał Czempień w średniowieczu, w r. 1458 był już miastem. Stanowił własność szlachty. W r. 1921 : 2054 mieszkańców. Hotele. Kościół parafjalny Św. Michała istniał 1470, restaurowany 1698. Budowla późnogotycka

Głuchowo - Pałac.

jednawowa, bez oryginalnych sklepień, wieża barokowa. Ładnie rzeźbiona ołtarze barokowe. Drewniana rzeźba Panny Marji gotycka, pacyfikał częściowo gotycki. Nowy kościół stawiono na początku XX wieku. Dawny pałac Szoldrskich jest budowlą barokową z r. 1739, piętrową z rzeźbami na fasadzie. Dawną kaplicę zamkową zamieniono na kościół ewangelicki. Jestto budowla z r. 1780. **Głuchowo**, wieś w pobliżu Czempina z kościołem parafjalnym Św. Katarzyny, który istniał w r. 1298; budowla obecna z r. 1751, barokowa, jednawowa, z dwiema semetrycznymi kaplicami, z wieżą niedokończoną. Piękne rzeźby z XV wieku, drewniane, malowane, przedstawiające męczeństwo Św. Apolonji, dalej Chrystusa z krzyżem, Św. Katarzynę. Krucyfiks z XV wieku. Ładne rzeźby barokowe na ambonie, dobra ornamentacja na stallach rokokowych. Pacyfikał późnogotycki. W **Jarogniewicach**, majątku koło Czempina, ozdobny ogród przy dworze. W Bonikowie, majątku w pobliżu Kościana, ładny pałac.

Kościan, miasto powiatowe nad linjami Poznań-Gostyń. Kościan był już w r. 1242 naczelnym grodem powiatowym. Prawo miejskie uzyskał w ciągu XIII wieku. Był miastem królewskim, i to bardzo znacznem, bogatym i znanym. W mieście był zamek (wiek XIV). W średniowieczu posiadał Kościan 7 kościołów. Zniszczony został 1656, 1704 1768. 1658 zdobył miasto Żegoweki na Szwedach (przed obroną Cze-

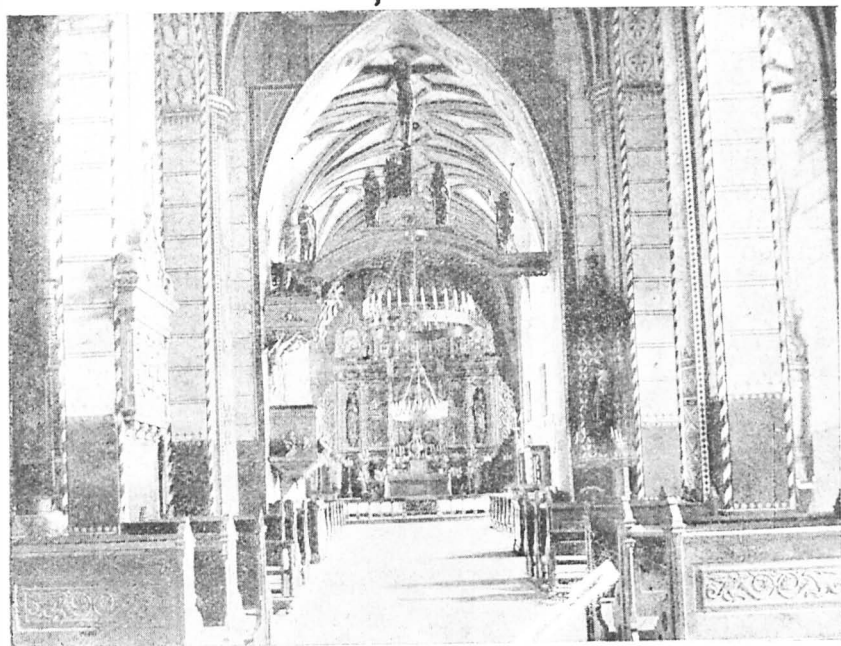

Kościan - Gimnazjum Państwowe.

Fot. Maciejak

chowy). W roku 1768 pobili tu konfederaci barsey Rosjan. W roku 1794 zawiązano w Kościana powstanie wielkopolskie. W wieku XVII była tu drukarnia. W roku 1921: 7 803 mie-

szkańców: Hotele. Autobus do Krzywina. Miasto leży nad Obrą. **Kościół parafjalny** Wniebowzięcia Panny Marji, wymieniony poraz pierwszy 1387, budowla późnogotycka, halowa, ostatnio w roku 1891 restaurowana, trzynawowa, od strony północnej i południowej kaplice. W presbiterjum sklepienie gwiazdowe, w nawach bocznych gwiazdowe lub siatkowe. Wieża sięga tylko do wysokości dachu. Wystrój wewnętrzny cenny i bogaty. Tarcica herbowa Opalińskich renesansowa. Bardzo cenna rzeźba drewniana, przedstawiająca Ducha Św., Boga Ojca, Św. Magdalenę, Św. Małgorzatę,

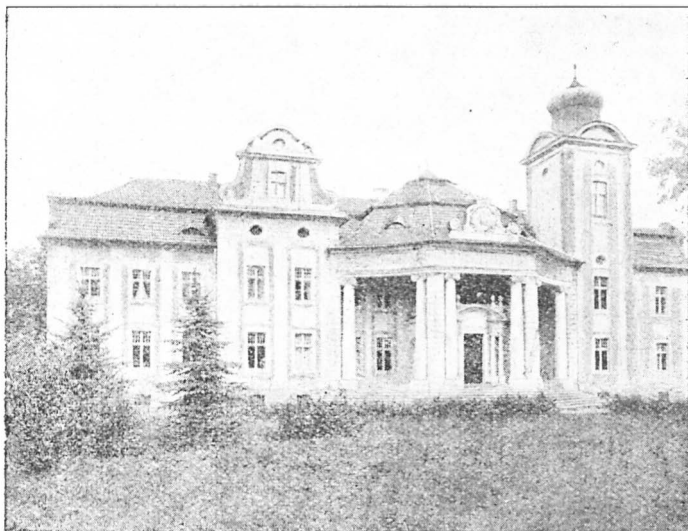
Wnętrze Kościoła farnego w Kościanie.

Fot. Maciejak

Św. Barbarę oraz 4 inne święte i sceny z Męki Pańskiej. Rzeźba mieści się w oltarzu jednej z kaplic, jestto najlepiej zachowana rzeźba średniowieczna. Pozatem rzeźba drewniana Św. Walentego i dwóch innych świętych z okresu późnogotyckiego. Wspaniały wielki oltarz renesansowy z licznymi rzeźbami, kilka dalszych oltarzy również pięknych. Rzeźby w tęczy późnogotyckie. Cenne kraty z kutego żelaza z XVII wieku. Monstrancja późnogotycka, cztery dobre kielichy późnogotyckie, pacyfikał z tegoż czasu, podobnie relikwiarz. Grobowce Macieja Opalińskiego i żony jego Jadwigi z połowy XVI wieku, Jana Orzelskiego i żony jego Anny z roku 1595 oraz kilka dalszych nagrobków i płyt z XVI — XVII

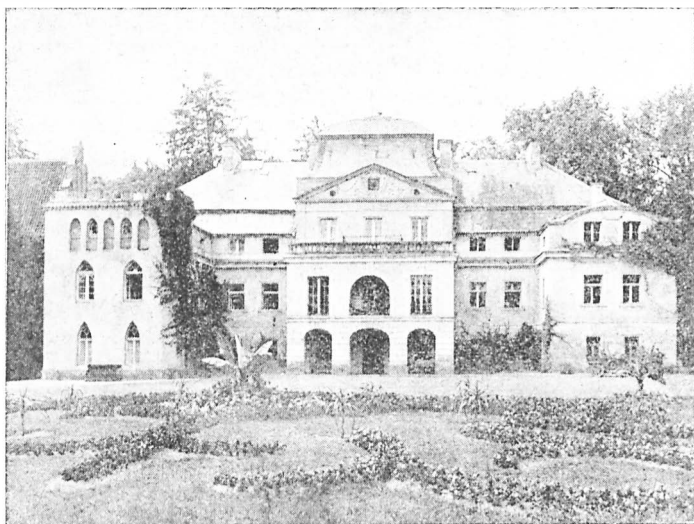
wieku. **Kaplica Św. Ducha** późnogotycka, przebudowana w końcu XVII wieku. **Kaplica Św. Krzyża** późnogotycka, w okresie barokowym niekorzystnie przebudowana. Trzy

Bonikowo - Pałac.

posągi drewniane, gotyckie pod amboną. Kościół katolicki Św. Krzyża, dawniej kaplica klasztoru dominikańskiego, założonego 1410. W roku 1832 otrzymali dawny kościół dominikańscy ewangelicy, którzy go później zburzyli. Pozostała kaplica jest budowlą barokową z końca XVII wieku z wystrojem wewnętrznym w przewadze rokokowym. **Dawny kościół Bernardynów** służy obecnie jako kaplica przy Zakładzie umysłowo chorych. Klasztor Bernardynów założony został w roku 1456. Kościół wybudowany został w okresie późnogotyckim, przebudowany w roku 1611. Budowla jednonawowa. Ołtarz z roku 1780. Po zamienieniu klasztoru Bernardynów na zakład, dołączono do niego kościół. W mieście ładna promenada wzdłuż kanału Obry. **Racot**, wieś przy linii Kościan-Gostyń posiada słynny pałac stawiony w roku 1774 przez Jabłonowskich w miejsce dawnego zamku Kostków z XVI wieku. Przy pałacu kaplica w kształcie krzyża greckiego, z kopułą, zbudowana około roku 1780 w grabnych formach. W **Gryźynie**, wsi w pobliżu linii Kościan-Gostyń znajduje się kościół katolicki Św. Barbary, znany od roku 1388, w kształcie obecnym z roku 1884. Cennym zabytkiem jest ruina kościoła Św. Marcina pod wsią, budowla kamienna późnogotycka z XV wieku. Kościół ten

od wieków już leży w ruinie. Powszechnie znany dzięki balladzie Franciszka Morawskiego „Brzoza Gryżyńska“. Nowoczesne gospodarstwo rolne w majątku Lossowów. W okolicy lasy. W **Gołębinie**, wsi na wschód od Kościana położonej, skromny kościół drewniany z XVII wieku. W **Turwi**, majątku w pobliżu linii Kościan-Gostyń, ładny pałac. Rezydował tutaj generał Dezydery Chłapowski, słynny reformator rolnictwa wielkopolskiego w XIX wieku. W **Rabinie**, wsi w pobliżu linii Kościan-Gostyń, kościół parafjalny Św. Piotra i Pawła, który istniał 1391. Budowla późnogotycka, jednonawowa, w okresie baroku zmieniona i rozszerzona. Aparaty w części renesansowe. Grobowce Jana Rabińskiego i syna jego z XVII wieku. **Dalewo**, wieś w znaczniejszem oddaleniu od linii Kościan-Gostyń, posiada kościół parafjal-

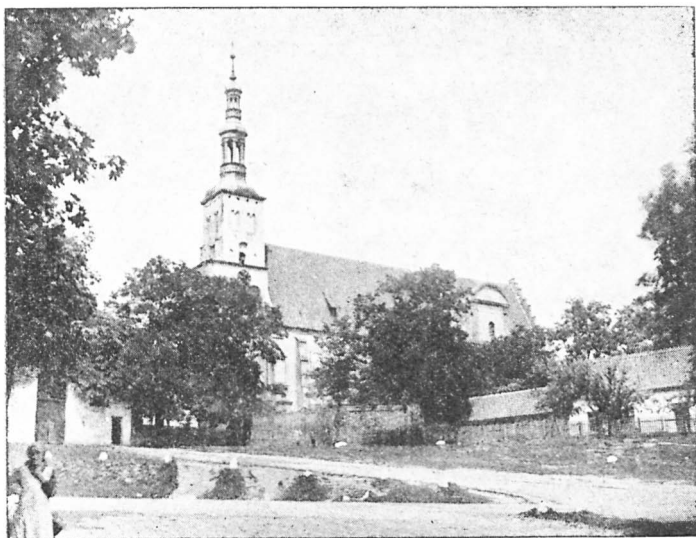
Turów - Pałac.

Fot. Maciejak, Kościan

ny Św. Wojciecha, wzmiankowany od roku 1396. Jestto budowla gotycka, wskutek późniejszych zmian poważnie przekształcona. Wielkie jezioro. W **Kopaszewie**, majątku w pobliżu linii Kościan - Gostyń, dwór z poważną biblioteką, galerją obrazów i zbiorem minjatur.

Lubiń, wieś przy linii Kościan-Gostyń, posiada dwa cenne zabytki kościelne. Kościół parafjalny Narodzenia P. M. jest dawnym kościołem Benedyktynów, którzy w najnowszych latach osiedlili się tutaj ponownie. Zakon Benedyktynów sprowadzony został do Lubinia we wczesnem średnio-wieczu. Kościół ich był pierwotnie romańskim, resztki śla-

ków utrzymały się w wieży. W wieku XV przebudowano świątynię, z budowli gotyckiej zachował się śliczny szczyt wschodni. W okresie baroku stawiono główną część obecnej budowli. Późnogotyckie drzwi przy zakrystji, bardzo cenne. Grobowce Pawła Chojnackiego, Adama Bielewskiego i dwóch Chrzezonowskich z XVI wieku. Dwie tablice nagrobkowe

Kościół i klasztor O.O. Benedyktynów w Lubiniu. Fot. Maciejak Kościan

z początku XVII wieku. W kościele tym pochowany został Władysław Łaskonogi; śladu grobowca niema. Ma tu spoczywać błogosławiony Bernard. Dawny kościół Św. Leonarda, który w roku 1854 otrzymali ewangelicy, pochodzi z drugiej połowy XII wieku. Jestto jedna z nielicznych starożytnych budowli romańskich. Częstki budowli romańskiej zachowały się dotychczas. Znaczniejsza przebudowa nastąpiła w epoce późnogotyckiej, następnie w połowie XVI wieku. Szereg cząstek zabytkowych z gotyku.

Krzywiń, miasto przy kolejce Śmigiel-Krzywiń. Miejscowość ta była miastem już w roku 1282, stanowiła własność klasztoru lubińskiego. Miał tu siedzibę kasztelan mniejszy. W roku 1921: 1874 mieszkańców. Hotele. Autobus do Kościana. Miasto leży nad Obrą. Kościół parafjalny Św. Mikołaja istniał w roku 1282. Budowla późnogotycka, jednona-wowa, z wieżą. Ołtarze renesansowe bardzo ładne, w wielkim ołtarzu tryptyk późnogotycki. Krucyfiks z tegoż czasu. Grobowiec Andrzeja Miaskowskiego (um. 1571). Po dawnych fortaliejach i zamku kasztelańskim pozostały wały. **Czerwo-**

na **Wieś**, wieś pod Krzywiniem, przy lesie, posiada kościół parafjalny Św. Idziego, który istniał jako budowla romańska już w roku 1237. W roku 1778 rozbudowano go. Częściowo zachowały się właściwości romańskie. Rzeźby drewniane późnogotyckie P. M. z Dzieciątkiem i Św. Idziego. W zakrytści, dawnem presbiterjum, romańskie sklepienie krzyżowe.

22. Powiat śremski.

Powiat śremski leży na starym terenie historycznym. Przez miasto Śrem przechodziła wielka droga handlowa. Pod względem przyrodniczym należy powiat śremski do najpiękniejszych w Wielkopolsce: wielkie lasy, Warta, uroczysko jeziora. Linje kolejowe (powiat ma niekorzystną komunikację): Poznań-Kępno, Czempin-Jarocin, Poznań-Rawicz.

Mosina, miasto przy linii Poznań-Rawicz, w pobliżu Warty. Miejscowość ta posiadała prawa miejskie już w XIII wieku, należy zatem do najstarszych miast w Wielkopolsce. W końcu XIV wieku stała się Mosina własnością królewską. W roku 1921: 1957 mieszkańców. Hotele. Mosina posiada niezwykle piękne położenie: Warta, wspaniałe lasy, kanał Obry, okolica pagórkowata, ładne widoki. Bardzo ładne przechadzki do jezior okolicznych w stronę zachodnią. Kościół parafjalny Św. Mikołaja istniał w roku 1298. Obecny nowy z roku 1839. Monstrancja późnogotycka. Puszczykowo, Puszczykówko, Ludwikowo obacz w powiecie poznańskim.

Rogalin, majątek w pobliżu Mosiny, na prawym brzegu Warty, należy do miejscowości najliczniej w Wielkopolsce zwiedzanych. Wielki pałac w stylu klasycznym, wybudowany w końcu XVIII wieku i na początku XIX, zawiera ogromne bogactwo zabytków kulturalnych, a mianowicie bibliotekę, zbiór zbroi w t. zw. sali rycerskiej, cenne archiwum, obrazy rodzinne. Obok pałacu w osobnym budynku o charakterze pawilonowym wielka galerja obrazów, najpiękniejszy zbiór prywatny obrazów nowoczesnych w zachodniej Polsce. W 6 salach mieszczą się tutaj dzieła licznych artystów różnych narodów z przewagą wybitnych Polaków (Matejko, Malezewski, Chelmoński, Kossak, Wyspiański, Wyczółkowski, Mehoffer, Aksentowicz i wielu innych). Przy pałacu wspaniałe założony park z sławnymi, prastaremi dębami, najpiękniejszymi w Wielkopolsce. Pod względem ogrodniczym park ten nie jest utrzymywany na wyżynie nowoczesnej. W pobliżu mauzoleum zbudowane w roku 1820 na wzór rzymskiej świątyni w Nimes. Rogalin jest miejscem urodzenia Krzysztofa Arciszewskiego, admirała holenderskiego z XVII wieku. W roku 1848 odbyła się tu potyczka powstańców z wojskiem pruskim. W pobliskim **Rogalniku** prosty kościół drewniany z okresu barokowego.

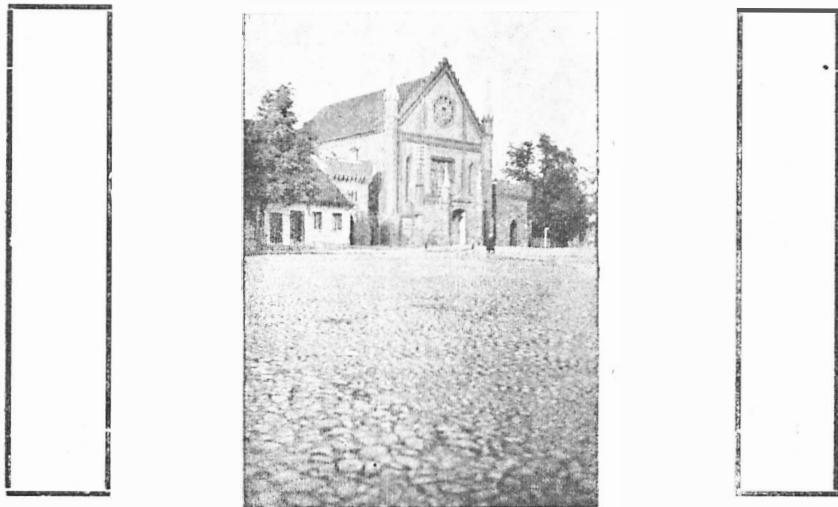
Kórnik, miasto, poważnie oddalone od linii Poznań-Kępno, przy 2 jeziorach, koło wielkich pięknych lasów. Miejscowość ta występuje w źródłach historycznych od roku 1365. W roku 1458 była miastem. Posiadały ją najwybitniejsze rody wielkopolskie: Górkowie, Opalińscy, Działyńscy, ostatnio Zamoyscy. Obecnie jest ośrodkiem fundacji narodowej Zamoyskich. W wiekach dawnych Kórnik był miastem znacznym, słynny był już w wieku XV. Górka przyjmował tutaj Henryka Walezego. W wieku XVI mieli tu znaczne osiedle socynjanie; Działal w Kórniku Marcin Czechowicz. W roku 1921: 2 233 mieszkańców. Hotele. Autobusy do Poznania, Śremu-Dolska-Gostynia, Bnina, dworca. Układ miasta podłużny, ponieważ rozbudowało się na wąskim skrawku wzdłuż jeziora. **Kościół parafjalny** Wszystkich Świętych fundowany 1437, w roku 1493 podniesiony do godności kolegiaty, 1556—1592 protestancki. Budowla późnogotycka, trzynawowa, halowa, później niekorzystnie przebudowana i rozbudowana, ostatnio 1836 odnowiona. Pozostałości gotyckie weale ciekawe. Rzeźba Chrystusa późnogotycka, monstrancja i kielich z tegoż czasu, drogocenne ornaty z XVIII wieku. Grobowce Łukasza, Stanisława i Andrzeja Górków

Kórnik - Zamek.

marmurowe, piękne zabytki. Synagoga bardzo ciekawa z roku 1768. Najcenniejszym zabytkiem jest **zamek** w Kórniku. Jestto obok Rogalina i Gołuchowa najpiękniejsze muzeum prowincjonalne w Wielkopolsce. Zamek kórnicki **zbudowany** został w roku 1426, przebudowany w XVI lub XVII wieku,

a w wieku XIX stawiony ponownie w formie neogotyckiego średniowiecznego zamku obronnego wedle planów Schinkla. W zamku tym mieści się bardzo bogaty zbiór zbroi dawnych, szereg wyrobów artystycznych dawnych wieków, kilka starych obrazów, piękne historyczne meble. Najcenniejszą własnością Kórnika jest wielka **biblioteka** kórnicka, największa prowincjonalna poza miastami stołecznymi w Polsce. Niemniej ważną osobliwością jest **ogród**, założony w wieku XVI w stylu włoskim. Był wówczas w nim m. i. zwierzyńiec. Oko-

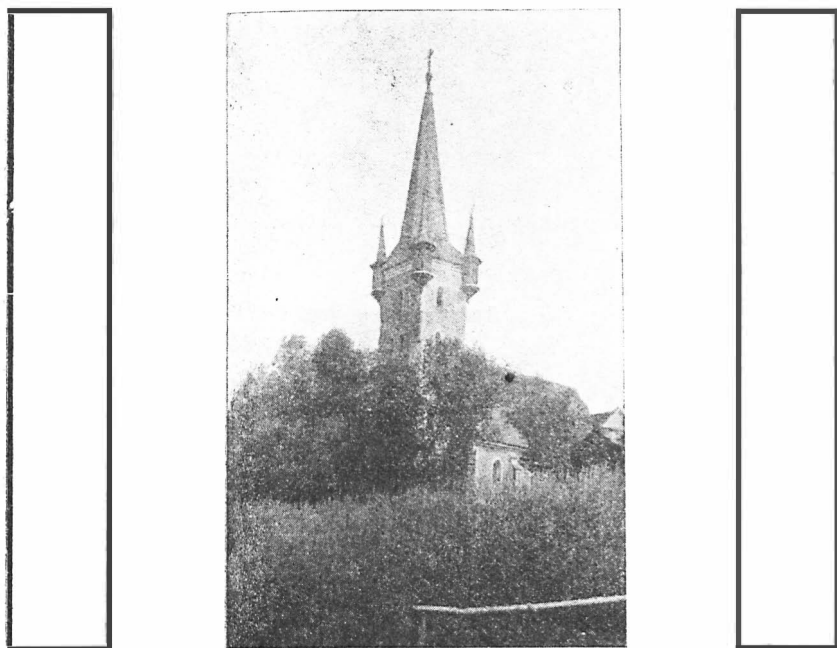
Kórnik - Kościół parafjalny.

Fot. L. Jankowski

ło roku 1840 rozszerzyła ogród dawny Tekla z Działyńskich Potulicka. Park ten zajmuje 40 ha. Odznacza się niezwykle mnóstwem rzadkich drzew i krzewów, posiada prześliczne grupy koniferów. W pobliżu Kórnika szczątki starego zamczyska.

Bnin, miasto w pobliżu Kórnika, między dwoma jeziorami. W roku 1232 była tutaj warownia. W roku 1395 był Bnin miastem. Stanowił własność szlachecką, głównie Opałińskich. Od XII—XIV wieku siedziba kasztelanów. Okopy po zamku utrzymały się w pobliżu kościoła. Zamek ten miał założyć w roku 1233 Władysław Odoniec. W roku 1921: 1 242 mieszkańców. Hotele. Autobusy do Kórnika, dworca, Poznania, Śremu, Dolska i Gostynia. Jezioro bnińskie bardzo piękne. Kościół katolicki Św. Wojciecha i Św. Jadwigi znany jest od roku 1419. . W roku 1463 kolegiata. Budowla obecna z końca XV wieku, późnogotycka, trzynawowa, halowa, z sklepieniami gwiazdowymi, restaurowana w XVIII wieku.

Dzwonnica odnowiona 1837. Cenne drzwi przy zakrystji, gotycka chrzcielnica, późnogotycka monstrancja. Kościół ewangelicki z roku 1777. **Brodnica**, wieś w pobliżu linii Czempin-Śrem z kościołem Św. Katarzyny z lat 1863—1870, istniejącym jednakże od 1298. Gotycka monstrancja. Na ementarzu pochowany był tutaj Józef Wybicki, przeniesiony w ostatnich latach do kościoła Św. Wojciecha w Poznaniu. Grobowiec Stanisława Koźmiana. Przy wsi ozar (wał polodowcowy). W **Żabnie**, wsi na północ od Brodnicy między lasami położonej, kościół drewniany z XVII wieku. W **Jaszkowie**, wsi nad Wartą, na północ od Śremu położonej, kościół Św. Barbary późnogotycki, jednonawowy z sklepieniem

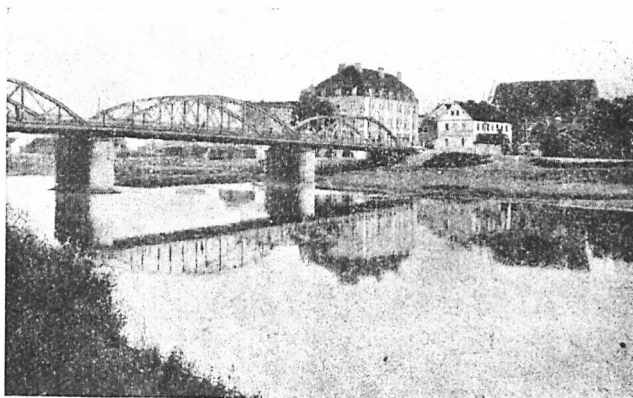

Bnin - Kościół parafjalny.

Fot. L. Jankowski

gwiazdowem, zakrystja z beczkowem. Dawny szczyt dobrze zachowany, ładny. Wsie **Góra i Psarskie** nad Wartą między Śremem a Jaszkwem odznaczają się pięknym położeniem nad Wartą przy malowniczych pagórkach. W **Manieczkach**, stacji kolejowej na linii Czempin-Śrem, umarł w roku 1822 Józef Wybicki, zasłużony mąż stanu Polski. W **Błociszewie**, wsi w pobliżu linii Czempin-Śrem, skromny kościół drewniany z XVII wieku z portretami Błociszewskich i Krzyżanowskich.

Srem, miasto powiatowe nad Wartą przy linii Czempin-Jarocin, jest osiedlem bardzo dawnym. W roku 1136 już była tu warownia. W roku 1253 ufundowane zostało miasto na lewym brzegu Warty, zamek pozostał na prawym brzegu. W roku 1393 przeniesiono miasto na prawy brzeg, miasto

Srem - Warta.

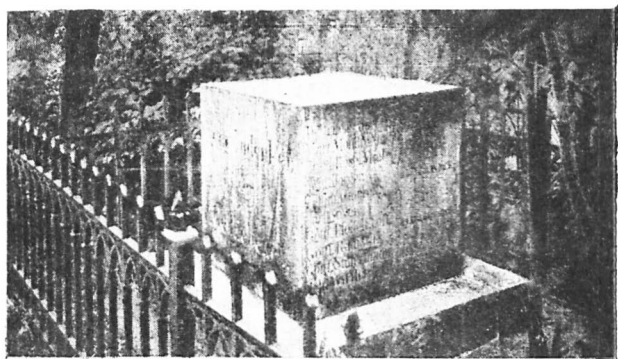
lewobrzeżne zwano się starem. Położone przy wielkiej drodze handlowej, posiadało miasto poważne znaczenie. Od wieku XVI była tu kasztelanja. W wiekach XVII i XVIII miasto zostało kilkakrotnie zniszczone. Dawny zamek spalił się w końcu XVIII wieku. W roku 1921: 6 650 mieszkańców. Hotele. Linja Autobusowa: Poznań-Kornik-Srem-Dolsk-Gostyń. Srem posiada dzielnice o charakterze miast ogrodów. Uroczy krajobraz w stronie zachodniej, przy jeziorze Bdanie pod Grzymisławem. Za czasów dawnych było w Sremie 5 kościołów i 2 klasztory, obecnie istnieją 4 kościoły. **Kościół parafjalny** Wniebowzięcia Panny Marji istniał w roku 1298. Obecna budowla jednonawowa, późnogotycka z sklepieniami gwiazdowymi, z wieżą, pochodząca częściowo z roku 1369.

Książ - Mogiła poległych w powstaniu w. r. 1848.

zmieniona około roku 1500 oraz w wieku XVIII. Wieża z połowy XVI wieku, polichromja wewnętrzna z roku 1892. Jeden kielich gotycki, bardzo cenny ornat późnogotycki i szereg późniejszych. Grobowiec Jerzego Jaczyńskiego (umarł 1597). **Kościół** katolicki **Narodzenia P. M.** barokowy zbud-

Książ - Pomnik poległych w r. 1848.

wany został w roku 1688 jako klasztorny Franciszkanów. Budowla trzynawowa. **Kościół** pąjezuicki z roku 1616, przebudowany 1766, przy gimnazjum. Dawny kościół katolicki Św. Ducha, jednonawowy, późnogotycki otrzymani w roku 1837 ewangeliccy i przebudowali go zupełnie.

W **Wieszczycynie**, wsi przy linii Śrem-Jarocin kościół drewniany z XVII wieku. **Książ**, miasto przy linii Śrem-Jarocin, znane w źródłach od 1273. W roku 1416 był Książ miastem. Był własnością szlachecką. W średniowieczu kantsztelanja. Właścicielem Książa był m. i. Ignacy Zakrzewski, prezydent Warszawy z XVIII wieku. W roku 1848 bitwa powstańców z wojskiem pruskim. W roku 1921: 913 mieszkańców. Hotel. **Kościół** parafjalny Św. Mikołaja istniał już 1298. Obecny barokowy w formie krzyża z wystrojem rokokowym. **Kościół** ewangelicki z roku 1794. W Gogolewie, wsi nad Wartą niedaleko Książa, kościół drewniany z XVIII wieku. W **Włościejewkach**, wsi w pobliżu Książa, kościół katolicki Panny Marii późnogotycki, jednonawowy, w roku 1659 odnowiony. Stare sklepienie beczkowe w zakrystji, fasada zachodnia gotycka, dobra. Cudowny obraz Matki Boskiej. W **Chwałkowie**, wsi w pobliżu linii Śrem - Jarocin kościół parafjalny Św. Mikołaja, istniejący od średniowiecza, obecny w formach gotyckich, nowy XIX wieku. Dwie piękne rzeźby drewniane późnogotyckie, chrzcielnica drewniana, z XVIII wieku, ładna. **Mchy**, wieś między Włościejewkami i Chwałkowie, z kościołem parafjalnym Św. Marcina, po-

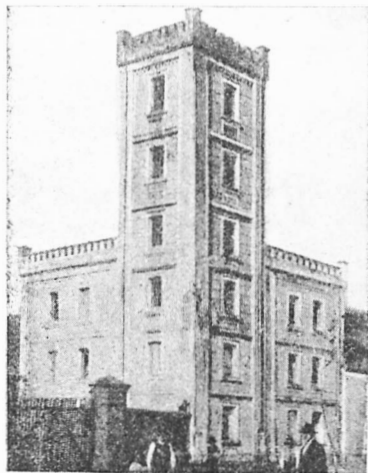
chodzącym z średniowiecza. Budowla obecna renesansowa z początku XVII wieku, jednonawowa z sklepieniami beczkowymi, czworoboczną wieżą o smukłym helmie. Ołtarze roko-

Meby - Pałac.

kowe. Cenne ornaty i antepedjum. Grobowiec Stanisława Sapińskiego i żony jego Katarzyny, renesansowy z końca XVI wieku. Przy wsi stare grodzisko.

Dolsk, miasto w znacznym oddaleniu od kolei, nad dwoma jeziorami, bardzo pięknie położone. Osiedle stare, znane od 1136 do 1257 własność biskupów poznańskich. Prawa miejskie uzyskał Dolsk w roku 1359. Był tu okazały pałac biskupów przez rząd pruski zabrany. W roku 1921: 1558

Książ - Zamek.

mieszkańców. Hotele. Autobus Poznań-Kórnik-Śrem-Dolsk-Gostyń. Kościół parafjalny Św. Michała fundowany 1383, późnogotycki z XV wieku, trzynawowy, halowy, z sklepieniami gwiazdowymi, zabytek cenny. Dwie kaplice, jedna z XV,

druga z XVI wieku. Wystrój wewnętrzny barokowy. W zakrystji piękna niza renesansowa, marmurowa. Wielka monstrancja rokokowa, szereg aparatów renesansowych. W **Brzeźnicy**, wsi koło Dolska ładnie wśród lasów położonej, 2 glazy narzutowe. Podobnie w **Tworzymirkach** wielki glaz narzutowy. W **Kunowie**, wsi przy linii Kościan-Gostyń, kościół dawniej drewniany z roku 1713, obecnie nowoodbudowany. W **Mórcu**, wsi na zachód od Dolska przy długim jeziorze położonej, Kościół parafjalny Wszystkich Świętych, który istniał 1371, obecny z początku XVIII wieku z wieżą, jednonawowy, skromny. Renesansowa monstrancja.

23. Powiat średzki.

Powiat średzki wchodzi w skład obszaru starohisterycznego Wielkopolski. Miasto środa było ważnym ośrodkiem życia publicznego w wiekach dawnych. Gleba bardzo dobra, dzięki czemu szereg znanych gospodarstw rolnych. Pod względem krajobrazowym odznacza się pięknnością okolica Zaniemyśla. Linje kolejowe Poznań-Kępno, Poznań-Strzałków, średzkie koleje powiatowe.

Wielkie Siekierki, wieś przy linii Poznań - Swarzędz, posiada kościół parafjalny Św. Jadwigi, który istniał 1391, drewniany, jednonawowy z wieżą, wykonany w roku 1962. Ładna wieża. W Wielkich Siekierkach umarł August Wilkoński. Dwa glazy narzutowe. **Kostrzyn**, miasto przy linii Poznań-Strzałkowo, znane od XII wieku, jedno z najstarszych miast wielkopolskich, gdyż otrzymało prawa miejskie w roku 1251. W roku 1298 otrzymały Kostrzyn Klaryski gnieźnińskie. Kasztelanja. W roku 1921: 3.077 mieszkańców. Hotele. Kościół parafjalny Św. Piotra i Pawła, znany od 1257. Budowla trzynawowa, halowa, późnogotycka, bez wieży, którą zniesiono 1839. Przebudowano świątynię w roku 1791. Sklepienia gotyckie w presbiterjum i zakrystji. Renesansowe tabernakulum oraz 8-mioboczna chrzcielnica, gotycka rzeźba drewniana Panny Marji. W **Iwnie**, wsi koło Kostrzyna nad jeziorem, kościółek z XVIII wieku z grobem Iwińskiego (um. 1549) i portretami Ponińskich z XVIII wieku. Dwór Mielżyńskich z zbiorami bibljotecznymi i artystycznymi. Znane gospodarstwo rolne uprzemysłowane. Jezioro, wielki park, zalesione wzgórze. W **Gulłowach**, wsi przy linii Poznań-Strzałków, kościół z nagrobkiem empirowym Fr. Bnińskiej. Pałac Bnińskich w rodzaju dworów staropolskich z końca XVIII wieku z ładnymi freskami, rzeźbami i sztukaturami empirowymi. Duży i stary park pod względem ogrodniczym interesujący. W **Siedlcu**, wsi przy linii Poznań-Strzałków, kościół z roku 1789 z grobowcami Krzyckich. W pobliżu ślady dawnego zamku. W **Nekli**, wsi przy linii

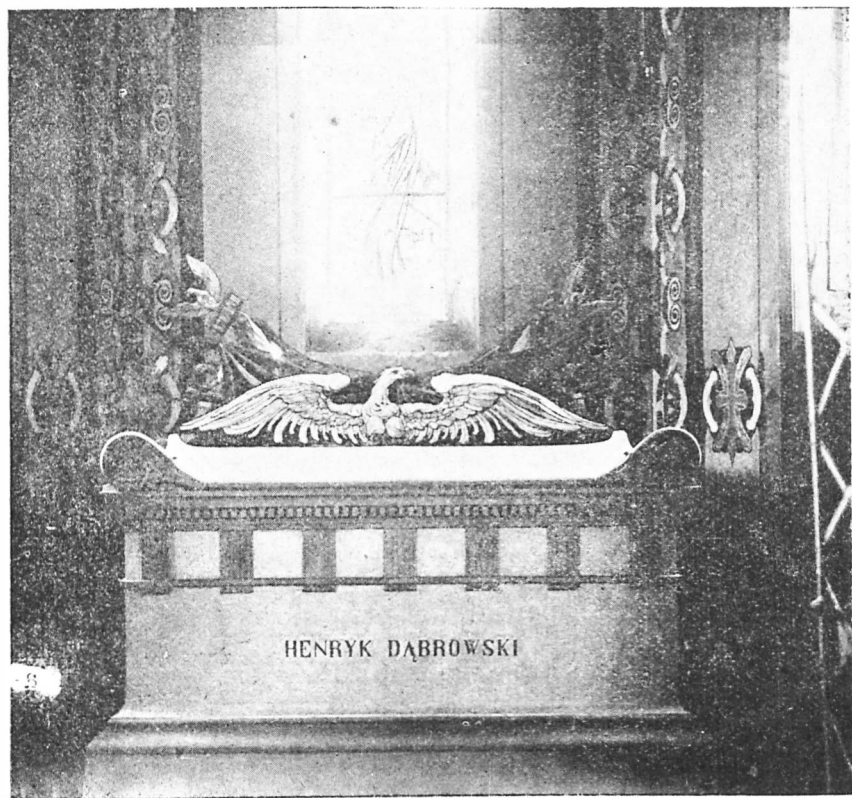
Poznań-Strzałków, na skraju wielkich lasów, kościół z roku 1749 z portretem biskupa poznańskiego Okęckiego. Dwór z zbiorami porcelany i rycin, t. zw. grobla Twardowskiego. W **Dzierznicy**, wsi w pobliżu linii Poznań-Strzałków, szczątki dawnej budowli na t. zw. Górze Ludgardy. **Giecz**, wieś na

Giecz - Kościół parafjalny. Fot. W. Rzucidło, Środa

południu od Nekli położona, jest bardzo dawną osadą, która za Bolesława Wielkiego była jednym z naczelnych grodów polskich. Na początku XI wieku zamek w Gieczu został zburzony, następnie odbudowany, w roku 1331 ponownie przez Krzyżaków zrujnowany. Ślady dawnego grodu zachowały się w miejscu zwanem grodzisko w postaci wysokiego okrągłego wału. Kościół Panny Marji, mały romański kościół granitowy, skromny, lecz bardzo cenny zabytek, jakkolwiek w późniejszych wiekach ogromnie zniekształcony. Chrzcielnica i monstrancja późnogotyckie. Na grodzisku stoi kościół Św. Jana chrzciciela, budowla jednonawowa, drewniana, bez wieży, odnowiona w czasie baroku. **Tulce**, wieś przy kolejce powiatowej średzkiej, posiadają kościół Panny Marji, który istniał 1363 i był budowlą późnoromańską, z której zachowały się cząstki w murach południowym i wschodnim. Główna część świątyni obecnej pochodzi z epoki baroku. Rzeźby drewniane Św. Doroty i Św. Barbary, gotyckie. Piękna monstrancja późnogotycka. Chrzcielnica granitowa z XVI wieku. Grobowiec Leonarda Modrzewskiego (um. 1594) marmurowy. Na cmentarzu renesansowy pomnik, na którym w pla-

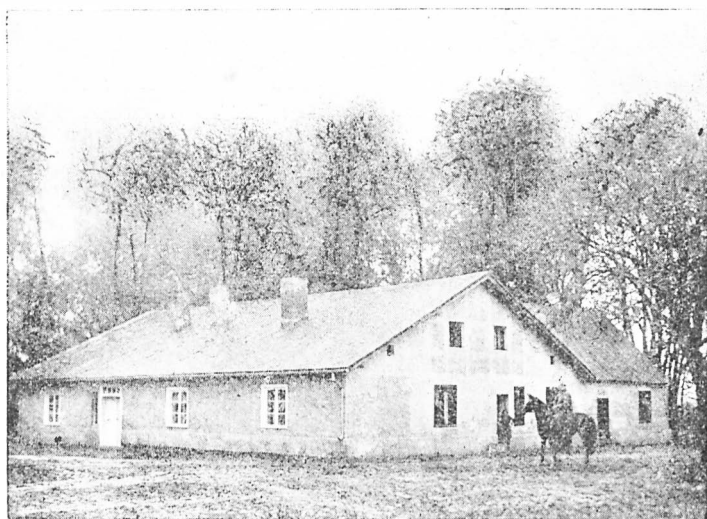
skorzeźbie wyobrażone jest biczowanie, droga krzyżowa, ukrzyżowanie i zdjęcie z krzyża Pana Jezusa. Dawne województwo kaliskie sięgało do Tule, bardzo blisko Poznania. W **Krerowie**, wsi w pobliżu kolejki Poznań-Środa, kościół parafjalny Św. Jana Chrzciciela, znany od roku 1330, późnogotycki, jednonawowy z okrągłą wieżyczką. Kielich gotycki. W **Bagrowie**, wsi na północ od Środy położonej, kościół katolicki Św. Katarzyny, w średniowieczu fundowany, obecny z roku 1741, drewniany, z wieżą. W **Szlacheinie**, majątności przy kolejce Poznań-Środa park bardzo ciekawy pod względem dendrologicznym. **Winnogóra**, wieś przy linii Gniezno-

Winnogóra - Pomnik Generała Dąbrowskiego. Fot. W. Rzutitto
Środa

Jarocin, była własnością generała Henryka Dąbrowskiego, który otrzymał ją od Napoleona. Henryk Dąbrowski umarł tu w roku 1818. Empirowy pomnik jego znajduje się w kościele parafjalnym Św. Michała. Kościół istniał w roku 1305. Obecny pochodzi z roku 1766. Chrzcielnica i monstrancja gotyckie. W pałacu bardzo poważny zbiór monet polskich.

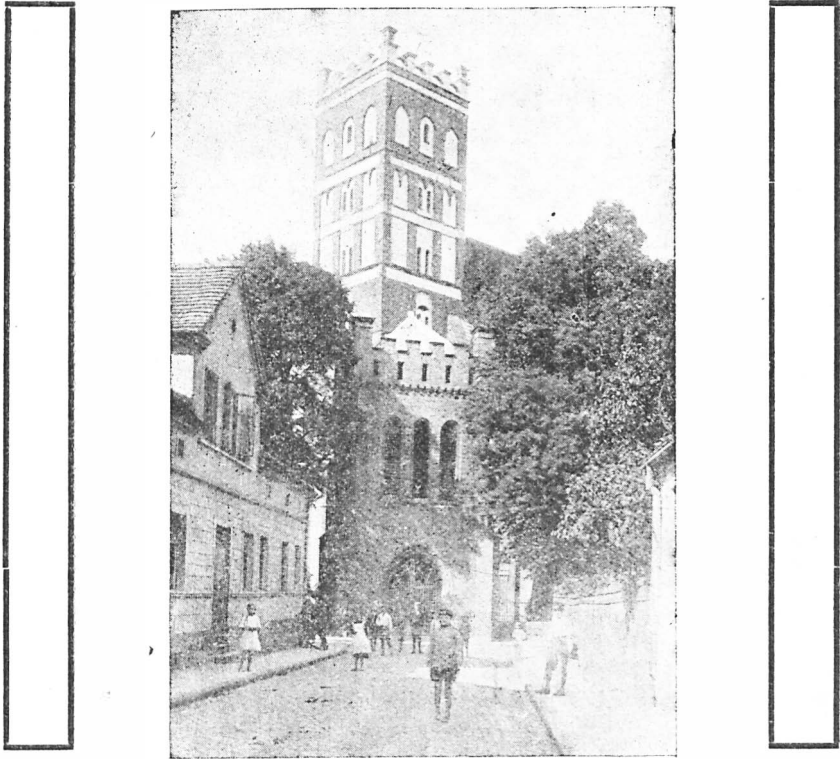
W **Nietrzanowie**, wsi w pobliżu Poznań-Środa kościół parafjalny Wszystkich Świętych, fundowany w średniowieczu, odnowiony 1677, barokowy z czworoboczną wieżą. W **Koszutach**, wsi w pobliżu linii Poznań-Jarocin, kościół parafjalny Św. Katarzyny, drewniany z wieżą z wieku XVIII. W pobliskim **Jarosławcu** zawarta została w roku 1848 słynna ugoda jarosławiecka pomiędzy powstańcami polskimi a generałem Willisenem.

Jarosławice - Dom w którym w roku 1812 zamieszkał Napoleon. W roku 1848 podpisano w domu tym ugodę pomiędzy powstańcami polskimi a generałem Willisenem. Fot. W. Rzucidło, Środa

Środa, miasto powiatowe przy linii Poznań-Jarocin. Środa otrzymała mrawa miejskie prawdopodobnie w wieku XIII, była miastem królewskim, z zamkiem. Było to miasto bardzo poważne, do pewnego stopnia o znaczeniu centralnym, gdyż odbywały się w niem sejmiki województw poznańskiego i kaliskiego. Podczas sejmików obradowali senatorowie w kościele farnym, a szlachta na ementarzu. W Środzie umarł Władysław Łaskonogi. Miasto zniszczone zostało w latach 1331 i 1655 (zamek zburzony). W roku 1703 zawiązana tu została konfederacja stronników Leszczyńskiego, w roku 1792 — bardzo słaba — grupa konfederacji targowickiej. W roku 1921: 7 231 mieszkańców. Hotele. Cukrownia. Kościół farny Panny Marji istniał 1276, podstawa obecnej budowli z roku 1423, znaczniejsza rozbudowa 1596—1598, dalsze rozbudowy w wieku XVIII, 1836, 1869, 1891—1892. Zabytek bardzo cenny i piękny. Budowla późnogotycka, trzy-

nawowa z czworoboczną wieżą bez hełmu. Z pierwszej połowy XV wieku pozostało presbiterjum z sklepieniem krzyżowym, zakrystja z sklepieniem beczkowym, dolna część wieży z cennym poralem oraz mury nawy głównej. Nawy boczne i sklepienie gwiazdowe nawy głównej oraz wyższe kondygnacje wieży pochodzą z końca XVI wieku. Tak zabytki gotyckie, jak renesansowe utrzymane są w pięknych formach. Wystrój wewnętrzny częściowo późniejszy, malatury na sklepieniu z XVII wieku, zresztą z roku 1891. Ołtarze i ambona

Środa - Kościół parafjalny.

Fot. W. Rzucidło, Środa

barokowe wzgl. rokokowe. Bardzo piękna rzeźba gotycka w tęczy. Stalle gotyckie. Cenne płaskorzeźby z piaskowca przedstawiające Boga Ojca, Ducha Św. i Wieczerzę Pańską. Śliczny kielich gotycki. Grobowiec Ambrożego Pampowskiego (um. 1510). Kaplica Gostomskich, piękna budowla renesansowa, dobudowana została w roku 1598. Wspaniały portal z bardzo pięknymi drzwiami z brązu. Grobowce Urszuli Gostomskiej i Anny Sieniawskiej oraz Zygmunta Stadni-

ckiego z około roku 1600. Dawny kościół Dominikański z roku 1479 zamieniono w XIX wieku na ewangelicki; budowla obecna nowa.

Mączniki, wieś przy Środzie, z kościołem parafjalnym Św. Wawrzyńca, pochodzącym z średniowiecza. Budowla obecna drewniana, jednonawowa z roku 1629. Skromna chrzcielnica gotycka, 2 ornaty z XVII wieku. W **Mądrem**, wsi na linii Środa-Jarocin, kościół parafjalny Św. Jadwigi, drewniany z roku 1785. Prosta chrzcielnica granitowa, gotycka. **Śnieciska**, wieś przy kolejce Środa-Zaniemyśl, z kościołem parafjalnym Św. Józefa, który fundowany został w średniowieczu. Obecny drewniany, trzynawowy z roku 1767.

Zaniemyśl, miasto przy kolejce Środa-Zaniemyśl, nad ładnymi jeziorami, przy lesie. Prawa miejskie otrzymał Zaniemyśl w roku 1742. Był własnością szlachecką. W roku 1921: 1 291 mieszkańców. Kościół parafjalny Św. Wawrzyńca istniał w roku 1239, budowla obecna z roku 1840. Z dawniejszej późnogotyckiej zachowała się zakrystja z sklepieniem beczkowem i kaplica nad zakrystją, z sklepieniem gwiazdowem, nad jeziorem. Kaplica ta używana jest obecnie jako kaplica ementarna. Budowę z roku 1840 spowodował Edward Raczyński. Kilka skromnych zabytków późnogotyckich. Przy kościele pomnik grobowy Edwarda Raczyńskiego, pierwotnie przewidziany jako posąg Higeji w Poznaniu, dzieło A. Wolffa w Berlinie, postać niewieścia przedstawia żonę Raczyńskiego. Na wyspie w jeziorze, zwanej Wyspą Edwardową, zbudował Edward Raczyński zameczek. Na wyspie tej odebrał sobie w roku 1845 życie wystrzałem z armatki. Od Zaniemyśla do Głuszyny ciągną się długie wały starożytne.

24. Powiat wrzesiński.

Powiat wrzesiński odznaczał się w czasie niewoli żywym ruchem narodowym. Pod względem zabytkowym nie zachowało się tutaj wiele pamiątek. Pod względem krajobrazowym szereg ładnych partyj. Linje kolejowe Gniezno-Jarocin, Poznań-Strzałkowo i kolej powiatowa.

Września, miasto powiatowe, znana jest w źródłach historycznych od roku 1296. Prawa miejskie uzyskała przed rokiem 1357. W roku 1848 bitwa między Wrześnią a Sokółowem. W roku 1901 słynna sprawa szkolna dzieci wrzesińskich. W roku 1921: 6 627 mieszkańców. Hotele. Cukrownia. Kościół farny istniał w roku 1390. Budowla obecna późnogotycka, trzynawowa bazylika, z połowy XV wieku, w wieku XVII odnowiona, a latach 1886—1887 ponownie odbudowana. Z budowli średniowiecznej zachowało się mało. Piękna wieża

czworoboczna z końca XV wieku. Ładny wielki ołtarz drewniany późnorenesansowy. Grobowiec i portret Chryzostoma Gniazdowskiego, słynnego regimentarza konfederacji tarnogrodzkiej, portret Ludwika Jagielskiego. Polichrmja z ostatniej odbudowy. Kościół ewangelicki istniał w roku

Września - Ul. Zamkowa.

1750, obecny z roku 1894. Przy mieście pałac Ponińskich oraz ładny kościół Św. Krzyża. Na cmentarzu wspólny grób powstańców z roku 1848. Dość dobry pomnik poległych. Pod **Sokolowem**, wsią kolo Wrześni pobili w roku 1848 powstańcy polscy wojsko pruskie. Na polu bitwy pomnik w kształcie obeliska.

W **Stawie**, wsi przy linii Września-Strzałków, kościół parafjalny Św. Jadwigi, znany od 1391, obecny drewniany z roku 1780, jednonawowy z wieżą. Dobre rokokowe ołtarze, piękna szafka w zakrystji z XV wieku. **Strzałków**, wieś na linii Poznań-Kutno-Warszawa, dawniej graniczna, posiada kościół parafjalny Św. Doroty, znany od roku 1397, obecny drewniany, jednonawowy z lat 1640—1645. Cenne ornaty z XVII wieku. W **Skarboszewie**, wsi w pobliżu Strzałkowa kościół parafjalny Trójcy Św., cenna budowla drewniana z XVI wieku, z sklepieniem beczkowym. Renesansowy wielki ołtarz i rzeźbiona chrzcielnica. Późnogotycka rzeźba grupowa Panny Marji w wielkim ołtarzu. W **Graboszewie**, wsi sąsiedniej, kościół parafjalny Św. Malgoraty, znany od roku 1394, budowla drewniana z XVI wieku, z wieżą, sklepieniem beczkowym w presbiterjum. Granitowa chrzcielnica gotycka, strojna ławka renesansowa z roku 1558. W **Zielińcu**, wsi przy kolejce Września-Borzykowo, kościół drewniany z XVIII wieku. Przy wsi bardzo dobry okaz ozaru. Podobny ozar pod **Krzywą Górą**. W **Biechowie**, wsi w pobliżu linii Gnie-

zno-Jarocin, kościół parafjalny Panny Marji znany od roku 1390, w latach 1719—1809 filipiński, obecny z lat 1734—1750, barokowy, trzynawowy, halowy. Układ i wystrój dobry. Kielich późnogotycki, ladne antepedjum barokowe.

Miłosław, miasto nad linią Gniezno-Jarocin, znane jest od roku 1314. Prawa miejskie otrzymało w XIV wieku. Jednakże w roku 1539 otrzymało je ponownie, zatraciwszy je widocznie przedtem. Było własnością szlachecką. W czasach nowszych mieszkali tu rodziny Mielżyńskich i Kościelskich, obie w XIX wieku dobrze zasłużone. W roku 1848 bitwa w powstaniu. W roku 1921: 2 499 mieszkańców. Hotele. Dworzec leży zdala od miasta. Okolica bardzo piękna, śliczne lasy. Kościół parafjalny Św. Jakóba, znany od roku 1393, późnogotycki, jednonawowy. Renesansowy wielki ołtarz, dobry. Gotycka monstrancja. Polichromja nowa, krakowska. Na-

Miłosław - Pałac Kościelskich.

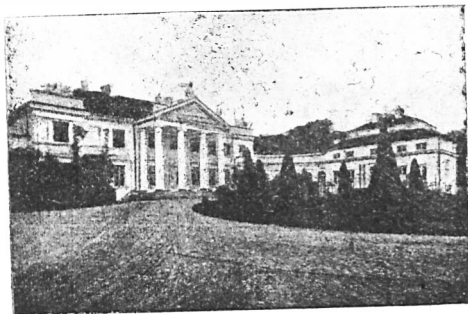
grobek z roku 1620. Stara dzwonnica. Piękny pałac ampirowy Kościelskich, dawniej Mielżyńskich. Zbiory pamiątek, porcelany, obrazów polskich. Przy pałacu wielki, ładny park, w którym stoi pomnik Juljusza Słowackiego marmurowy, stawiony pierwszy w Polsce przez Józefa Kościelskiego, wykonany przez Władysława Marcinkowskiego, dzieło bardzo dobre. **Orzechowo** przy linii Gniezno-Jarocin z portem rzeczonym w cudownym położeniu nad Wartą wśród lasów.

25. Powiat jarociński.

Powiat jarociński, jakkolwiek posiada mało ozdób wodnych, jest jednym z najpiękniejszych powiatów wielkopolskich. Tak zwana szwajcarja żerkowska jest najwięcej znaną z pośród tego rodzaju uroczych zakątków kraju. Piękno jej zasadza się na falistości terenu i bogactwie ładnych lasów. Linje kolejowe: Poznań-Ostrów, Gniezno-Krotoszyn, Jarocin-Czempiń, Jarocin-Gostyń i kolejka powiatowa.

Dębno, wieś nad Wartą koło Orzechowa w niezwykle uroczym położeniu wśród lasów na terenie pagórkowatym, posiada kościół parafjalny Panny Marji późnogotycki, jednonawowy, z okrągłą wieżyczką, później przebudowany. Za-

chowała się tablica erekcyjna arcybiskupa Wincentego Kota z roku 1447. Piękny kielich gotycki, krucyfiks gotycki. Bardzo ładna misa srebrna z XVII wieku. **Żerków**, miasto w pobliżu linii Gniezno-Jarocin, znane jest od roku 1257. Prawa miejskie otrzymało najpóźniej w wieku XIV. Posiadało zamek. Było własnością szlachecką. W roku 1921: 1 549 mieszkańców. Hotele. Autobus na dworzec. Jestto ośrodek szwajcarji żerkowskiej. Okolice bardzo piękna, z Łysej Góry przy mieście szeroki ładny widok. Kościół parafjalny Św. Stanisława z r. 1718, barokowy, jednonawowy, ładny, z kopułami. Po dawniejszym kościele niema śladu. Freski księdza Adama Szwarca z XVIII wieku, tegoż obraz Św. Stanisława w wielkim oltarzu. Grobowce marmurowe (w kaplicy) Jana i Andrzeja Roszkowskich z początku XVII wieku. Trzy trumny marmurowe z około 1700. Ołtarze bogato rzeźbione. Pod miastem był pałac Radomickich z r. 1700, zbudowany po roku 1831, później przez rząd zamieniony na śpięchrz. Ładny duży park po Mycielskich. Na rynku miasta statua Św. Florjana. W **Brzostkowie**, wsi koło Żerkowa, rozpoczyna się zwykle przechadzkę po szwajcarji żerkowskiej. Słynny kościół klasyczny z r. 1840 spalił się w r. 1913. W przyległym **Śmielowie**

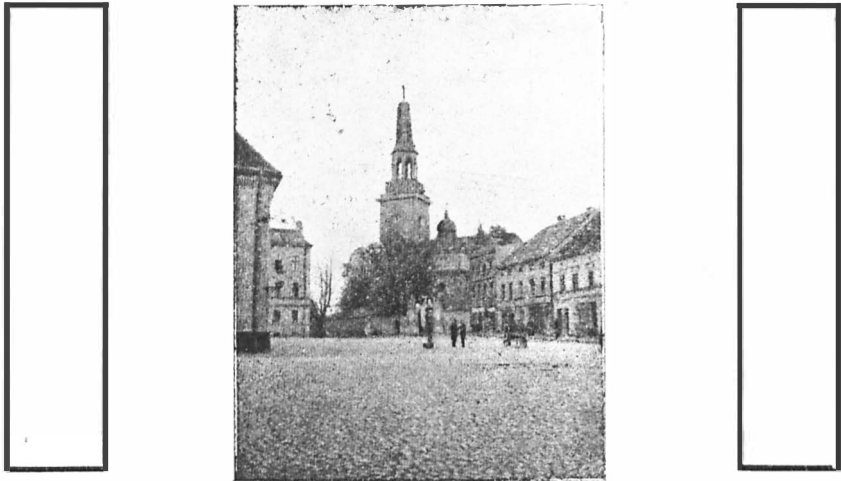

Polska Szwajcarja - Pałac w Śmielowie

pałac z XVII I wieku, w którym pokój Adama Mickiewicza, oraz pokój Sienkiewicza. W starym dużym parku dąb Mickiewicza. **Radlin**, wieś przy linii Gniezno-Jarocin, posiadał dawniej zamek Opolińskich z XVII wieku, który rozebrano w r. 1840. Zachowała się ruina z szczątkami sklepień, obramień okien i sztukatur ściennych w stylu renesansowym. Kościół parofjalny Panny Marji i Św. Walentego należy do cennych zabytków. Kościół istniał 1292, budowla obecna renesansowa pochodzi z pierwszej połowy XVII wieku. Jestto świątynia jednonawowa z sklepieniem beczkowym, z kopułą, o ładnym wystroju. Kaplica prawdopodobnie z końca XVI wieku, bardzo piękna praca renesansowa z wspianiami sztukaturami

w kopule. Grobowiec Andrzeja Opolińskiego i żony jego Katarzyny z około 1600, z piaskowca i czerwonego marmuru. praca bardzo dobra, renesansowa. Podobny grobowiec biskupa poznańskiego Andrzeja (um. 1626), marmurowy, o mniejszej wartości artystycznej. Bardzo cenny ornat. W **Wilkowji**, wsi w pobliżu Jarocina, gdzie w 1892, w **Boguszynie**, wsi przy linii Poznań-Jarocin stawił Ludwik Sezaniecki z wieku XIX ozdobny dwór.

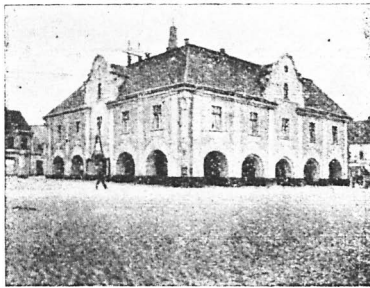
Nowemiasto, miasto nad Wartą w pobliżu linii Poznań-Jarocin, posiadało prawa miejskie już w r. 1300. W drugiej połowie XVII wieku ufundowano obok miasta dawnego drugie miasto zwane Laskówką, które później stało się przedmieściem. Miasto było własnością szlachecką. W r. 1921: 1044 mieszkańców. Bardzo piękne położenie przy wodzie i lasach. Kościół parafjalny Trójcy Św., znany od r. 1393, budowla późnogotycka z drugiej połowy XV wieku, trzynawowa, halowa, z sklepieniami gwiazdowemi, ciekawego układu. Empora nad zakrystją i wystrój wewnętrzny z czasów późniejszych. Kaplica z kopułą z r. 1593, renesansowa. Dobre stalle renesansowe, malowane. Gotycka chrzcielnica i rzeźba Panny Marji. Wieczerza Pańska — rzeźba z XVI—XVII wieku. Piękne ornaty, 4 cenne pasy. W **Kolniczkach**, wsi nad linią Poznań-Ja-

Kościół parafjalny w Jarocinie.

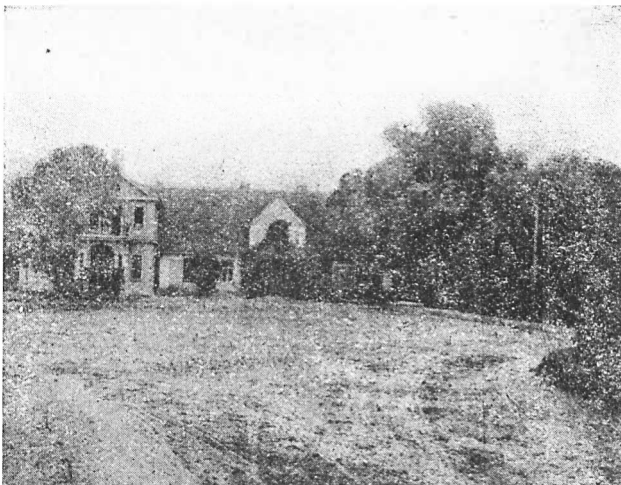
rocin, w bardzo ładnem położeniu, kościół z cudownym obrazem Matki Boskiej. Bardzo piękną okolicą odznacza się wieś **Rogusko** nad Wartą przy linii Poznań-Jarocin rzeka, lasy, t. zw. żydowskie góry. **Mieszków**, wieś targowa przy liniach Poznań-Jarocin i Czempin—Jarocin, była miastem 1777—1871.

Kościół parafjalny Panny Marji i Św. Wawrzyńca z r. 1290, obecny z r. 1776, jednonawowy, sklepiony, z wieżą. Ciekawy krzyż z r. 1800 roboty rosyjskiej. Nagrobek Ludwika Hersztopskiego (um. 1789).

Jarocin - Ratusz.

Jarocin, miasto powiatowe, wielki węzeł kolejowy przy linjach Gniezno-Krotoszyn, Poznań-Ostrów, Czempin-Jarocin i Leszno-Jarocin. Jarocin należy do najstarszych fundacyj miejskich, posiadał bowiem prawa miejskie już w r. 1257. Był własnością szlachecką, Radolińscy mieli dawniej zamek. W ostatnich 50 latach miasto rozwijało się szczególnie dobrze. W r. 1921: 7005 mieszkańców. Hotele. Ładne dzielnice o charakterze ogrodowym. Wielkie lasy przy mieście. Głaz narzutowy. Kościół parafjalny Św. Marcina, barokowy, jednonawowy z wieżą, w założeniu późnogotycki,

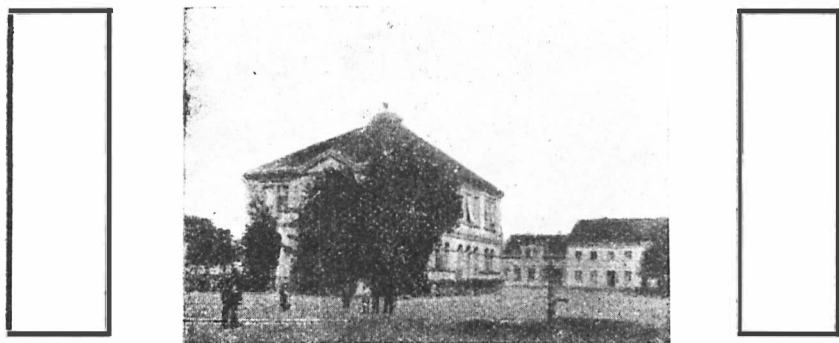

Jaraczew - Pałac w Hytrowie.

w wiekach XVII, XVIII i w naszych czasach całkowicie zmieniony. 2 kaplice. Portrety Radolińskich. Kościół Św. Ducha późnogotycki, jednonawowy z r. 1516, zachował się tylko w kształcie ruiny. Obecnie buduje się dalszy kościół w formach baroku. Pałac książąt Radolinów nowy, bogaty. Częściowo uległ pożarowi w ostatnich czasach. Wpianały park.

Witaszyce, wieś przy linii Jarocin-Ostrów, wybitnie uprzemysłowiona: cukrownia, znana cegielnia. Ładny pałac i park. Kościół pod względem artystycznym skromny. Buduje się drugi, barokowy. W **Kotlinie** wsi przy linii Jarocin-Ostrów, wielki gład narzutowy. W **Rusku**, wsi oddalonej dość znacznie od linii Jarocin-Krotoszyn, kościół drewniany z r. 1613 i pałac z znacznymi zbiorami bibliotecznymi, archiwalnemi, gobelin, porcelany.

Jaraczewo, miasto w pobliżu linii Gostyń-Jarocin, otrzymało prawo miejskie w r. 1519. Było własnością szlachecką. W r. 1921: 855 mieszkańców. Kościół parafjalny Św. Marji Magdaleny fundowany w średniowieczu, zmieniony 1671, nowozbudowany 1843. Wieża z XVIII wieku. Dobre rzeźby późnogotyckie: ukrzyżowanie, krucyfiks z Panną Marją, Św. Janem, Św. Magdaleną; złożenie Chrystusa do grobu. Rzeźby drewniane Św. Wojciecha i Św. Stanisława, renesansowe. W **Górze**, wsi w pobliżu Jaraczewa, kościół parafjalny Panny Marji, fundowany w średniowieczu, obecny z XIX wieku. W **Golinie**, wsi w pobliżu linii Jarocin-Krotoszyn kościół, drewniany z XVIII wieku. Park z ładnymi alejami, stare świerki.

Borek - Rynek. Ratusz.

26. Powiat koźmiński.

Z powiatu koźmińskiego wywodziły się niektóre znaczne rody dawnych wieków. (Maćko Borkowicz, Przyjemscy itd.). Miasto Koźmin było ważnym ośrodkiem w dziejach re-

formacji polskiej. Jezior w powiecie niema, jest natomiast kilka znaczniejszych lasów. Linje kolejowe: Jarocin-Krotoszyn, Gostyń-Koźmin, Gostyń-Jarocin, Leszno-Ostrów.

Borek, miasto przy linii Gostyń-Jarocin. Borek otrzymał prawa miejskie za czasów Jagielly. W tymże czasie uzyskał charakter miejski Zdziesz, później zamieniony na wieś. Borek był miastem szlacheckiem, w wieku XVII dość znacznem. W r. 1921 2097 mieszkańców. Hotele. Kościół borecki znajduje się w Zdziechu. Kościół parafjalny Panny **Marji** i Św. Filipa słynie od wieków jako miejsce cudowne. Jestto budowla późnorenesansowa, w miejscu dawniejszego kościoła 1635—1655 stawiona, dawniej Filipińska, od r. 1869 kościół parafjalny. Bazylika sklepiąna, trzynawowa z niską wieżą. Wystrój wewnętrzny bardzo piękny w stylach barokowym, rokokowym i empirowym. Rzeźba Św. Anny drewniana, gotycka z r. 1510. Piękne nawy i stalle, portal i stjuki wewnętrzne. Portrety i nagrobki z XVII i XVIII wieku. Przesłizne ornaty z XVII—XVIII wieku. Ratusz z początku XIX wieku. Z tegoż czasu pałac. W pobliżu głazy narzućtowe. W **Ziemnejwodzie**, majątku koło Borku, nowy ładny pałac Mycielskich i wzorowe domy folwarczne. W **Siedmiogowie** w pobliżu Ziemnejwody piękny las. W **Borzęcizkach**, wsi w pobliżu linii Gostyń-Koźmin, kościół parafjalny Św. Marcina, który istniał w średniowieczu, w wieku XVI należał do protestantów, w obecnej formie zbudowany w wiekach XVII—XVIII w stylu barokowym w kształcie greckiego krzyża. Krzesło rzeźbione barokowe. Grobowce Sulimowskich (około 1600). W pobliżu wielki las dębowy na obszarze 900 ha, drugi największy w Wielkopolsce.

Pogorzela, miasto przy linii Gostyń-Koźmin w okolicy bogatej w piękne lasy. Prawa miejskie posiadała Pogorzela przed r. 1458. Była własnością szlachecką. W r. 1921, 1662

Koźmin - Kościół farny.

mieszkańców. Kościół parafjalny Św. Michała fundowany w r. 1341. Obecny rokokowy z 1778—1781 w kształcie krzyża łacińskiego, z wieżą. Grobowiec Anny Pogorzelskiej (um. 1588).

Koźmin, miasto powiatowe przy linjach Jarocin-Krotoszyn i Gostyń-Koźmin. Było miastem już w r. 1318. Stare miasto zwało się dawniej Wielkim Koźminem. W wieku XVI powstało nowe miasto; oba miasta posiadały przedmieścia. Było to zatem w całości miasto bardzo znaczne. Stanowiło własność Górków, Przyjemskich, Sapiehów. Z Koźmina pochodzi wojewoda Maćko Borkowicz z XIV wieku. W dziejach reformacji odegrał Koźmin wielką rolę, gdyż był niejako stolicą socynjanów w Wielkopolsce. W r. 1555 odbył się w Koźminie pierwszy synod dysydentów. Bracia czesey posiadali tu drukarnię. Wr. 1921: 4999 mieszkańców. Hotele. **Kościół parafjalny** Św. Wawrzyńca należy do cenniejszych zabytków. W założeniu późnogotycki, w zasadzie z XVII wieku, przebudowany w wiekach następnych. Jestto bazylika trzynawowa z wieżą, sklepieniem krzyżowem w nawach, a beczkowem w presbiterjum i zakrystji. Polichromja nowa Tadeusza Popiela. Wspaniała rzeźba w renesansowym wielkim ołtarzu gotycka, przedstawiająca śmierć Panny Marji w obecności apostołów. Posągi Św. Wojciecha i Św. Stanisława, renesansowe. Tabernakulum z tegoż czasu. Dobry obraz Wniebowzięcia Panny Marji z początku XVI wieku. Figura drewniana Panny Marji, gotycka. Grobowiec Andrzeja Górki i żony jego Barbary z XVI wieku, z piaskowca i czerwonego marmuru, i szereg innych grobowców, głównie

Grodziszczko - ●kopy szwedzkie. Fot. W. Rzućdło, Środa

z XVII wieku. **Kościół św. Stanisława**, poreformacki, z r. 1644, jednonawowy restaurowany w XVIII wieku. Portret Pawła Gajewskiego, krużganek klasztorny. Dawny **zamek** pochodzi z wieku XVI, istniał wszakże już 1338. Przebudowali go Sapiehowie, a po nich hr. Edward Raczyński. Od r. 1865 używany na seminarjum nauczycielskie. W dolnej części wieży zachowały się resztki murów gotyckich. Ksiądz Stanisław Łukomski założył w Koźminie wcale ciekawe **muzeum** parafjalne. W mieście znajduje się **szkoła ogrodnicza**, jedyna tego rodzaju w Wielkopolsce. Ponieważ Koźmin składał się z 2 miast, przeto posiada rynek i podwójną, cioè uliczną.

27. Powiat gostyński.

Powiat ten miał szczególnie poważną historję w wieku XIX, kiedy stanowił jeden z najważniejszych ośrodków pracy kulturalnej (Kasyno gostyńskie). Powiat posiada znaczną ilość zabytków. Jezior brak, lasów niewiele, szereg dobrych gospodarstw. Linje kolejowe: Leszno-Jarocin, Gostyń-Koźmin, Kościan-Gostyń Rawicz i Leszno-Ostrów.

Siemowo, wieś w pobliżu linji Leszno-Gostyń, posiada

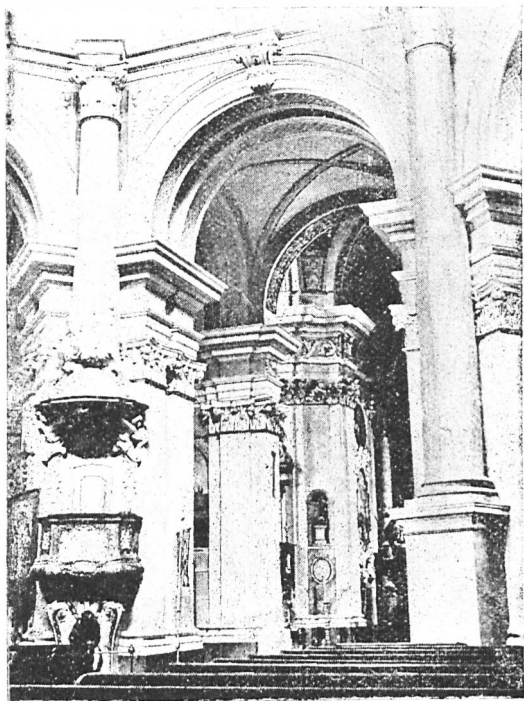

Kościół OO. Oratorjanów w Gostyniu.

kościół parafjalny św. Marji Magdaleny, fundowany 1438, obecnie nowy. W **Goli**, majątku przy linji Leszno-Gostyń,

pałac Potworowskich, ładny. Właścicielem Goli był w wieku XIX Gustaw Potworowski, znany patrijota. Z dobrego rolnictwa znana była Gola już za jego czasów. **Stary Gostyń**, wieś w pobliżu linii Leszno-Gostyń, z kościołem parafjalnym Św. Marcina, fundowanym 1301. W kształcie obecnym jest to budowla późnogotycka, odbudowana w wieku XX, jednonawowa w ciekawym układzie. Znaczne przebudowy XVI i XVII wieku przyćmiły wygląd gotycki. Późnogotyckie drzwi żelazne, kute, przy zakrystji. Piękna monstrancja barokowa, cenne ornaty. Portrety Daleszyńskich.

Gostyń, miasto powiatowe przy linjach Leszno-Jarocin, Gostyń-Koźmin, Kościan-Gostyń-Rawicz, znane w źródłach

Gostyń - Wnętrze kościoła OO. Oratorjanów.

od r. 1279. Prawo miejskie otrzymał Gostyń w r. 1278. Był własnością szlachecką, posiadał zamek, po którym obecna nazwa Góry Zamkowej i wał, w którym w r. 1848 obwarowali się powstańcy. W r. 1665 stał tu obozem Jan Kazimierz w czasie rokoszu Lubomirskiego, w r. 1761 zniszczone zostało miasto w bitwie rosyjsko-pruskiej. W r. 1921: 5816 mieszkańców. Hotele. Autobus: Gostyń-Dolsk-Srem-Kórnik-Poznań. **Kościół parafjalny** Św. Małgorzaty, znany od r. 1310, w kształ-

nie obecnym budowla późnogotycka XV wieku, trzynawowa, halowa z ciekawą czwaroboczną wieżą. Kaplica Św. Anny dobudowana w r. 1529. Całość piękna, ciekawa. Stalle późnogotyckie. Wystrój wewnętrzny barokowy i rokokowy. Ołtarz główny tak w kościele jak w kaplicy renesansowy, inne barokowe. W ołtarzu kaplicy rzeźba późnogotycka. Organy kaplicy z XVII wieku. Na przedmieściu, na t. zw. Św. Górze wznosi się piękny **kościół Filipinów**. Zakon Filipinów zbudował klasztor i kaplicę w latach 1668—1670. W miejsce kaplicy w roku 1675 rozpoczął budowę kościoła Adam Konarzewski, rychła śmierć przerwała rozpoczęte dzieło. Żona jego Zofja prowadziła budowę kościoła początkowo według planów pierwotnych, lecz wyjazd jej do Włoch wpłynął całkowicie na ich zmianę.

Cudowny Obraz Matki Boskiej w kościele O. Oratorjanów w Gostyniu, koronowany 1928.

Kościół nowy budowano według planów architekta Baltazara Longheny na wzór kościoła S. Maria della Salute w Wenecji, w mniejszym formacie i w nieco prostszym wykonaniu. Pokrycie kosztów objęła po śmierci Zofji Konarzewskiej Teofila z Leszczyńskich Wiśniowiecka. Ostatecznie wykonał dzieło architekt Pompeo Fererjusz w roku 1731. Wielka wspaniała kopuła z wieżyczką, obok niej wieżyczki niższe. Kościół ten uważany jest za najpiękniejszy barok w Polsce. Wystrój wewnętrzny bardzo bogaty, w przewadze rokokowy. Piękne freski malarza Neuberta w kopule przedstawiające sceny z życia Św. Filipa. Cudowny obraz Matki Boskiej, koronowany w 1928 roku. Filipini posiadali kościół do roku 1875. W najnowszych latach odzyskali go ponownie. Przyległy klasztor barokowy, odnowiony 1748, na ogół skromny. Cenne ornaty z XVIII wieku. W Gos-

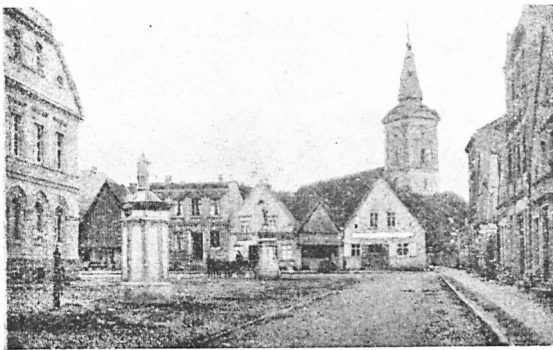
tyniu zachowały się pozatem ruiny bardzo starego kościoła Św. Rozalji. Wmieście jest cukrownia. Pobliski **Grabonóg** znany jest z tego, że z wsi tej pochodził chłop Walenty, rzeźbiarz i malarz XVIII wieku, którego prace mieszczą się w kościele Filipinów w Gostyniu.

Piaski, miasto przy linjach Leszno-Jarocin i Gostyń-Koźmin, są nowszą fundacją miejską, bo otrzymały prawo miejskie w r. 1775. Były własnością szlachecką. W r. 1921: 1638 mieszkańców. Hotele, ładne położenie. Kościół ewangelicki skromny z r. 1775. W pobliżu klasztor w **Marysinie**, budowla nowoczesna, dość zgrabna. W **Wielkich Strzelcach**, wsi koło Piasków kościół Św. Marcina, fundowany 1389, odbudowany w roku 1487—1490. Z budowli gotyckiej zachowały się mury zewnętrzne, reszta późniejsza. Wieża z r. 1862. Grobowiec poety Kaspra Miaskowskiego, marmurowy, renesansowy (um. 1622), oraz nagrobek Barbary Koszutskiej (um. 1690). W niedalekiem **Smogorzewie** urodził się i umarł Kasper Miaskowski. W **Godurowie**, wsi przy linii Gostyń-Jarocin, park dworski ciekawy pod względem dendrologicznym. W **Jeżewie**, wsi w pobliżu linii Gostyń-Jarocin, kościół drewniany z XVIII wieku. Glazy narzutowe.

W Domachowie, wsi przy linii Gostyń-Rawicz, kościół parafjalny Św. Michała, drewniany z XVI wieku. **Siedlec**, wieś na wschód od Krobia położona, okolona jest wielkimi, pięknymi lasami, wśród których las dębowy na obszarze 669 ha. **Krobia**, miasto przy linii Gostyń-Rawicz, była dawniej własnością biskupa poznańskiego, już z r. 1232 posiadała mienię. Prawa miejskie uzyskała Krobia prawdopodobnie w XIV wieku. Biskupi posiadali tutaj pałac, który stawiał Jan Baptysta di Quadro, budowniczy ratusza w Poznaniu, oraz zamek obronny. Po zamku pozostały tylko waly. Pałac biskupi - letni odrestaurował arcybiskup Stablewski. Krobia jest ośrodkiem t. zw. biskupizny, której zachowały się stare stroje ludowe. W r. 1921: 2285 mieszkańców. Hotele. Kościół parafjalny Św. Mikołaja istniał w średniowieczu, obecna budowla z 1757—1767, trzynawowa bazylika z wieżą. Ładne stalle renesansowe. Bardzo cenne kielichy gotyckie i barokowe, wspaniałe ornaty. Grobowiec Baltazara Czackiego (um. 1602). Kościółek Św. Idziego jest niezwykle cennym zabytkiem romańskim. Jestto kapliczka mała, budowana z kamieni, odnowiona w okresie gotyku, następnie 1605 i w wieku XIX. Na jednym z kamieni umieszczono w XVII wieku liczbę 1140, uchodzącą za rok fundacji. W **Gogolewie**, wsi w pobliżu linii Gostyń-Rawicz, park z bardzo starymi drzewami. W **Nieparcie**, wsi przy linii Gostyń-Rawicz, kościół parafjalny Św. Piotra, znany od r. 1362, późnogotycki, jednonawowy, odnowiony w epoce baroku, wystrój barokowy. Piękna aleja lipowa. W **Żytowiecku**, wsi na północny zachód od Krobia po-

łożonej, kościół parafjalny Św. Stanisława fundowany w średniowieczu, obecny z r. 1777, trzynawowy, halowy z wieżą. Skrzynia malowana z XVII wieku. **Rokosowo**, majątek na wschód od Krobi położony, z ładnym pałacem Czartoryskich, w którym zbiory artystyczne i biblioteczne. **Pudliszki**, majątek koło Krobi, znane od wieku XIX z dobrego gospodarstwa; warzywnictwo. Fabryka konserw owocowych.

Poniec, miasto przy linii Leszno-Ostrów, znanew źródłach od r. 1271, posiadało prawa miejskie już w r. 1309, było ważną stacją celną. Przez pewien czas królewskie, należało później do szlachty. W r. 1704 bitwa Karola XII z Sasami. Kościół parafjalny Panny Marji, znany od r. 1309, budowla obecna późnogotycka, w końcu XVIII wieku w stylu klasycznym przebudowana, bardzo ciekawa pod względem układu (długa jedna nawa), z ładną wieżą. Późnogotycka chrzcielnica z piaskowca. Grobowiec Jana Rydzińskiego, renesansowy, grobowiec Mikołaja Zawadzkiego z drugiej połowy XVI wieku. — Pałac z znaczną biblioteką. **Dzięczyzna**, wieś koło Ponieca, słynna była w wieku XVII jako miejscowość kąpielowa, posiadała bowiem źródła mineralne, mocno uczęszczane. Źródła te później zamiedbano. Duże lasy w okolicy.

Poniec - Rynek. Kościół parafjalny.

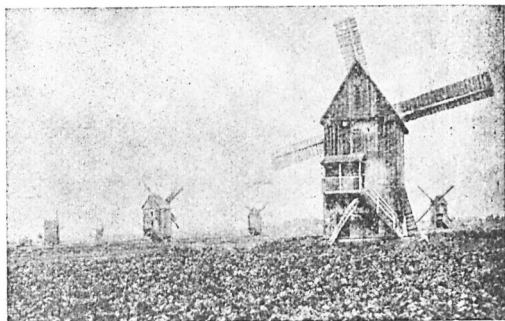
W **Skoraszewicach**, wsi w pobliżu linii Leszno-Ostrów, kościół parafjalny Św. Katarzyny, drewniany z r. 1639. Ładne ołtarze renesansowe; obraz Trzech Króli w wielkim ołtarzu z czasu budowy kościoła. Cenny kielich późnogotycki. W **Pepowie**, wsi w pobliżu linii Leszno-Ostrów, kościół parafjalny Św. Jadwigi, późnogotycki, jednonawowy z późniejszymi sklepieniami, w roku 1830 przez Lanciego odnowiony. W głównym ołtarzu obraz Wniebowzięcia P. M. Baltazara Strobla z r. 1622. Trzy kielichy dawne, z których jeden renesansowy bardzo piękny. Grobowce Melehiora Konarzewskiego, Jana Siedleckiego i żony Agnieszki z XVI wieku oraz 2 tablice

marmurowe Konarzewskich. W **Smolicach**, wsi na linii Rawicz-Kobylin, kościół drewniany z r. 1736 z cudownym obrazem Matki Boskiej. Ładna aleja sadzona przez gen. Umińskiego, który tu mieszkał.

28. Powiat rawicki.

Powiat rawicki przeżył czas najlepszego rozkwitu w wieku XVIII, kiedy miasta tutejsze posiadały bardzo bogaty przemysł. W wieku XIX rozwijał się słabo. Jezior brak, lasów niewiele. Linje kolejowe Poznań-Rawicz, Rawicz-Kobylin, Gostyń-Rawicz, Rawicz-Rakosław.

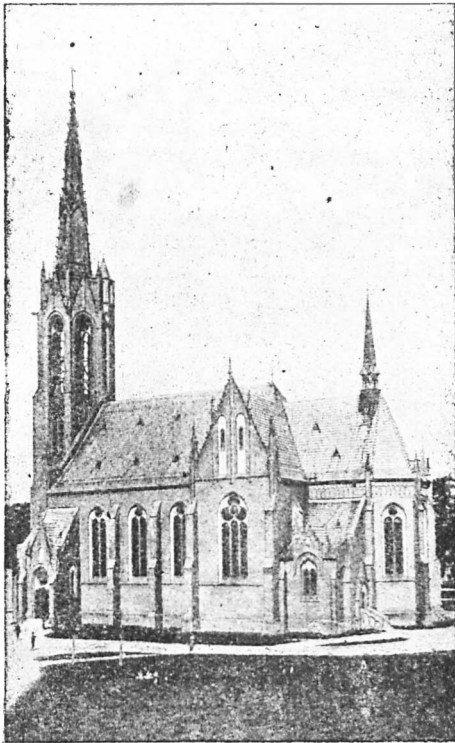
Gołaszyn, wieś przy Bojanowie posiada kościół parafjalny Św. Michała, skromny z końca średniowiecza. **Bojanowo**, miasto przy linii Poznań-Rawicz, fundowane zostało w r. 1638 i zaludnione przez przybyszów protestanckich. Tuż obok Bojanowa powstało w r. 1663 miasto Bogusławowo, które później zanikło. W mieście tem był szczególnie silny żywioł protestancki, który posiadał tutaj sławną szkołę. Rzemiosło bojanowskie rozwinęło się w XVIII wieku do wielkich rozmiarów. W r. 1921: 1862 mieszkańców. Autobusy do Rawicza i Jutrosina. Ponieważ miasto powstało z 2 gmin, przeto posiada 2 rynki i podwójny system ulic. Jestto jedyne miasto w Wielkopolsce bez kościoła katolickiego. Dość ciekawy ratusz. Kościół ewangelicki z r. 1641 spalił się 1857, obecny nowy z r. 1860. W **Waszkowie**, wsi w pobliżu Ponieca, kościół ewangelicki z 1606—1609, barokowy, czworoboczny skromny.

Rawickie wiatraki.

Rawicz, miasto powiatowe przy liniach Poznań-Rawicz, Rawicz-Gostyń, Rawicz-Kobylin i kolejce powiatowej, Rawicz należy do miast nowszych, otrzymał bowiem prawa miejskie w r. 1638. Był własnością szlachecką. Mimo późnego powstania wyrósł Rawicz za pierwszej Rzeczypospolitej na bardzo wielkie miasto sławnym przemysłem. W wieku XIX podupadł. Był tu dawny zamek Przyjemskich, spalony w cza-

się wojen razem z miastem na początku XVIII wieku. W czasie konfederacji barskiej miasto zostało poważnie zniszczone,

Rawicz. Kościół parafjalny.

w r. 1801 spaliło się. W r. 1921: 9250 mieszkańców. Hotele. Autobus: Rawicz-Miejska Górka Pakosław-Jutrosin. Miasto graniczne. Układ miasta według t. zw. schematu kolonizacyjnego. Długa ulica do dworca. Obszerne planty. Szkoła kadetów. dawny kościół Reformatów z r. 1675, barokowy, jednonawowy, stawiony 1732—1782 dołączony został jako kaplica do domu karnego. **Kościół parafjalny** pochodzi z r. 1902, odbudowany po pożarze w czasie wielkiej wojny w formach gotyckich. **Kościół ewangelicki** Św. Trójcy fundowany 1639, obecny z r. 1728 częściowo, zasadniczo z lat 1803—1808, ładny empirowy z dobrym wystrojem wewnętrznym, z wieżą. Aparaty z XVII i XVIII wieku. Na cmentarzu ewangelickim grobowce z XVII—XVIII wieku. **Ratusz** pierwotnie zbudowany 1683, odnowiony 1753—1754, dwupiętrowy, barokowy z wieżyczką, posiada znaczny szereg portretów, m. i. Przyjemskiego, fundatora miasta, Mycielskiego z r. 1780, So-

bieskiego, Stanisława Augusta. Wmieście zachowało się kilka kamienie barokowych (rzadkość w miastach wielkopolskich).

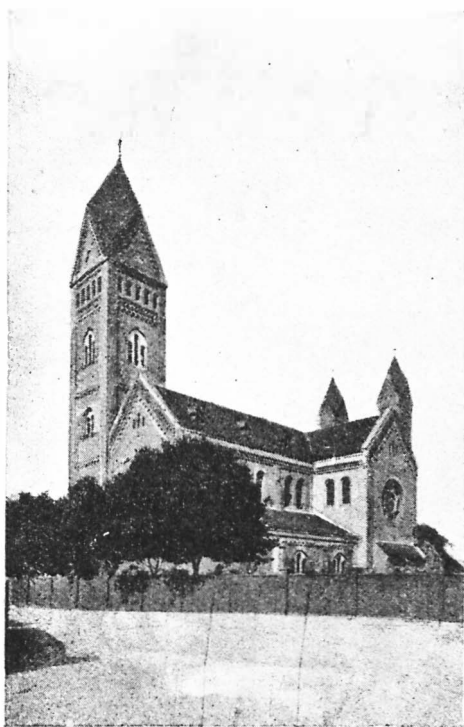
Sarnowa, miasto przy linii Rawicz-Kobylin i Rawicz-Gostyń. Miejscowość istniała w XIII wieku, w r. 1407 otrzymała prawa miejskie. Była własnością szlachecką. W r. 1921: 1247 mieszkańców. Hotel. Autobus Rawicz-Jutrosin. Kościół parafjalny Św. Andrzeja późnogotycki, zniekształcony w XVIII wieku i uzupełniony o wieżę. Wystrój barokowy. Grobowiec Józefa Szczanieckiego (um. 1787. Kościół ewangelicki z r. 1786 z wieżą, budowla okrągła z emporami.

Miejska Górka, miasto przy liniach Rawicz-Kobylin, Rawicz-Gostyń i kolejce do Pakosławia, gniazdo rodziny magnackiej Górków, dawn. Górką zwane. Miejscowość znana od XIII wieku, była miastem już w r. 1406, własnością szlachecką. W r. 1921: 2545 mieszkańców. Hotel. Autobus Rawicz-Jutrosin. Cukrownia. Kościół parafjalny Św. Mikołaja fundowany 1252, obecny z r. 1609, jednonawowy, z wieżą. Drobnie cząstki gotyckie. Kościół ewangelicki z r. 1778, skromny, zwany Górą Tabor. Kościół katolicki Św. Krzyża za miastem, dawniej reformacki, budowla barokowa, fundowana prawdopodobnie 1622, odbudowana 1742—1745, jednonawowa, sklepiona. Portrety Pezyjemskich i innych osobistości. W **Zakrzewie**, wsi w pobliżu Miejskiej Górki, kościół drewniany z r. 1728, cały wewnątrz polichromowany. Portrety Zakrzewskich. W **Sobiałkowie**, wsi przy linii Rawicz-Kobylin kościół parafjalny Św. Jakóba, znany od 1362, budowla obecna drewniana, jednonawowa z XVI—XVII wieku. Późnogotyckie rzeźby Chrystusa, Panny Marii, Św. Jana, Św. Jadwigi, Św. Katarzyny, drewniane. W **Konarach**, wsi w pobliżu Sobiałkowa kościół parafjalny Św. Michała, późnogotycki z r. 1512, jednonawowy, restaurowany 1664. Zakrystja z sklepieniem beczkowym. Ołtarze z początku XVIII wieku. Piękna monstrancja późnogotycka, kielich późnogotycki. W **Chojnie**, wsi przy linii Miejska Górka — Pakosław, kościół drewniany z XVII wieku z grobowcami i portretami Choińskich z XVI wieku; cenne ornaty. **Golejewko**, wieś przy linii Miejska Górka — Pakosław, posiada kościół parafjalny Wszystkich Świętych, fundowany w średniowieczu, obecny z XX wieku; cenne ornaty, antepedjum. Grobowiec Wojciecha Chojńskiego, (um. 1555), portrety z XVII-XVIII wieku. Był tu zamek Choińskich, po zamku i fortaliejach dawnych zachowała się baszta starożytna. Obok baszty pałac nowszy. **Pakosław**, wieś przy kolei Miejska Górka-Pakosław posiada cenny zamek w stylu klasycznym z ładnymi rzeźbami, w ostatnich dziesiątkach lat zaniedbany. Przy nim park w założeniu angielski. Kościół parafjalny Św. Walentego fundowany w średniowieczu, obecny drewniany 1644,

rozszerzony w XVIII wieku. Cenny tryptyk późnogotycki z roku 1523; 4 figury drewniane późnogotyckie (hołd Trzech Króli), oraz 3 dalsze figury z tegoż czasu z dawnej tęczy a wreszcie figury drewniane gotyckie Św. Walentego i Św. Katarzyny. Figura Św. Walentego cudowna. Nagrobki z XVIII wieku. W Pakosławiu urodził się Ignacy Zakrzewski, znany patrijota z XVIII wieku. Autobus Rawicz—Jutrosin.

Jutrosin, miasto w pobliżu linii Rawicz - Kobilin znane od 1282, w roku 1472 było już miastem. Mieszkał tu przez pewien czas poeta Samuel Twardowski. Było własnością szlachecką. W roku 1921: 1 725 mieszkańców. Hotele. Auto-

Jutrosin. Kościół Parafjalny.

bus do Rawicza. Kościół katolicki średniowieczny spalił się 1806. Obecny nowy w formach romańskich. Kościół ewangelicki z XIX wieku; gmina ewangelicka istnieje od 1640. W **Sielcu**, majątku koło Jutrosina, pałac Czartoryskich z zbiorami historycznymi, artystycznymi i bibliotecznymi. **Dubin**, wieś w pobliżu Jutrosina otrzymał prawa miejskie od Przemysła II, jednakże był następnie jeszcze wsią, 1446 na-

tomiast miastem. Był własnością szlachecką, posiadał zamek (1271). W r. 1895 zamieniony na wieś. Autobus do Rawicza i Jutrosina. Kościół parafjalny Św. Mikolaja fundowany 1445, obecny drewniany jednonawowy z 1631 z wieżą z r. 1730. Ładne drzwi. Grobowiec Piotra Jastrzębskiego (um. 1613), portrety Jastrzębskich.

29. Powiat krotoszyński.

Powiat krotoszyński odznacza się wielkiem bogactwem lasów, które utrzymane są tutaj na dobrej glebie, gdy zresztą w Wielkopolsce na najslabszych tylko istnieją rolnach. Linje kolejowe Gniezno-Krotoszyn-Zduny, Leszno-Ostrów, Krotoszyn-Pleszew, Rawicz-Kobylin.

Krotoszyn. Kościół parafjalny.

Kobylin, miasto przy linjach Leszno-Ostrów i Rowicz-Kobylin, pod lasami fundowane zostało w r. 1303, nosiło pierwotnie nazwę Wenecja. Było własnością szlachecką. Urodził się tutaj biskup Adam Konarski. W latach 1656, 1704 i w czasie wojny 7-mioletniej zostało miasto zniszczone. W r. 1848 potyczka. W r. 1921: 2172 mieszkańców. Hotele. Kościół parafjalny Św. Stanisława fundowany 1289, obecny z r. 1518

późnogotycki, jednonawowy, z wieżą, przebudowany w XVII i XVIII wieku. Wystrój z okresu przebudowy. W wielkim ołtarzu cenny tryptyk z początku XVI wieku, wyobrażający legendę o Św. Stanisławie. Piękna rzeźba drewniana barokowa: anioł z świecznikiem wielkanocnym, ładne ornaty z XVII do XVIII wieku. Kościół Św. Jana Chrzciciela, dawny Bernardyński, fundowany w XV wieku, przebudowany w XVIII. Częstki gotyckie, reszta renesans, barok i rokok. W kościele tym pochowany jest poeta Samuel Twardowski (um. 1660), nagrobku brak. Kościół ewangelicki z r. 1764. W **Baszkowie**, wsi w pobliżu Kobyłina, przy lasach, kościół z r. 1828. Po dawnym zamku Zborowskich pozostały fundamenty. Ładny park. W Baszkowie urodziła się Marja Leszczyńska, żona Ludwika XV. W **Rudzie**, wsi w pobliżu Baszkowa wielki gład narzutowy.

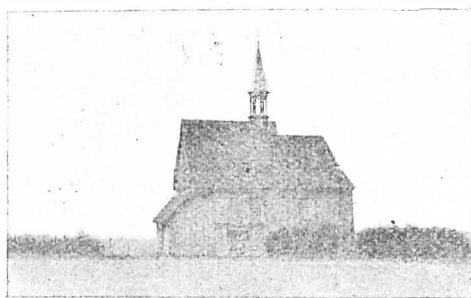

Krotoszyn. Kościółek drewniany, dziś kaplica na starym cmentarzu.

Zduny, miasto graniczne przy linii Gniezno-Jarocin-Zduny, miejscowość znana od 1249, posiada prawa miejskie od XIII wieku. W r. 1636 zbudowano drugie miasto (Nowe Zduny), w r. 1647 trzecie (Sienutowo), w r. 1761 połączono wszystkie trzy. Miasto było własnością szlachty, w XVIII wieku Żółtowskich. W r. 1921: 2825 mieszkańców. Hotele. Cukrownia. W pobliżu wielkie lasy. W wieku XVIII było to

miasto znaczne. Kościół parafjalny Św. Jana Chrzciciela istniał 1359, obecny barokowy, jednonawowy z 119—1730, z wieżą. Piękna barokowa ambona i chrzcielnica. Kościół ewangelicki fundowany 1637, obecny z r. 1792, z wieżą, ładniejszy z pośród kościołów ewangelickich. Grobowce z XVIII wieku. W pobliżu **lasy krotoszyńskie**, bardzo ładne, wśród nich na 3100 ha. największy las dębowy Wielkopolski.

Krotoszyn, miasto powiatowe przy linjach Gniezno-Zduńny, Leszno-Ostrów i Krotoszyn-Pleszew, znane od średniowiecza, od r. 1415 miasto. Było własnością szlachecką. Rozdrażewscy posiadali tutaj piękny pałac i ogród. W r. 1712 pobici zostali tu stronnicy Leszczyńskiego, w r. 1827 urodził się w Krotoszynie Marjan Langiewicz, wódz powstania styczniowego. W r. 1921: 11.110 mieszkańców. Obecnie znaczne miasto. Hotele, restauracje. Autobusy do Ostrowa. Piękne przedmieścia o charakterze ogrodowym. Zachowały się domy z epoki barokowej. Planty dokola miasta. **Kościół parafjalny Św. Jana Chrzciciela**, fundowany w średniowieczu, obecny zbudowany 1592 dla Braci czeskich, od 1601 katolicki, trzynawowy, halowy, z czworoboczną wieżą, na ogół renesansowy

Stary Krotoszyn. Kaplica św. Marij Magdaleny.

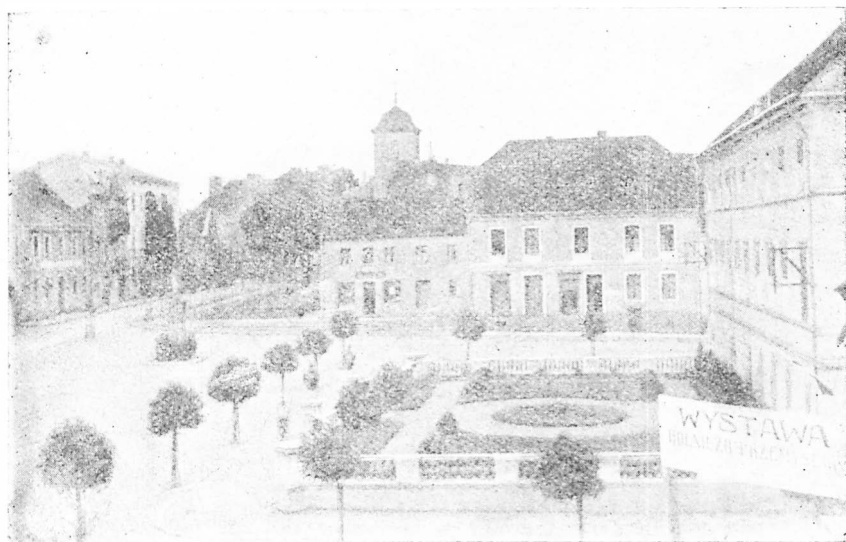
z drobnymi zabytkami późnogotyckimi. Bogaty i piękny renesansowy ołtarz główny, reszta ołtarzy w stylach barokowym i rokokowym. Późnogotycka płaskorzeźba drewniana, szereg ładnych aparatów. W kaplicy grobowiec Jana Rozdrażewskiego, renesansowy. Stalle renesansowe, ładnie rzeźbione. **Kościół katolicki Św. Pietra i Pawła**, dawniej Trynitarzki, z r. 1775 z wieżą czworoboczną w ładnym helmie. **Kościół ewangelicki**, budowla okrągła z 1789-1790, z dobudowaniem w 1884-1885 dwiema wieżami. **Ratusz** na rynku barokowy z r. 1686 z ładną wieżyczką. Pałac stawiony przez Turn Taxisa z ładnym **parkiem**.

Lutogniew, wieś w pobliżu Krotoszyna, posiada kościół parafjalny Św. Trójcy, fundowany 1401, obecny z r. 1832. Ciekawa chrzcielnica późnorenesansowa. W **Benicach**, wsi

w pobliżu linii Jarocin-Krotoszyn, kościół parafjalny Św. Mikolaja fundowany w średniowieczu, odnowiony w początku XVII wieku, ładna budowla renesansowa, jednonawowa z wieżą. Grobowiec Anny Rozdrażewskiej renesansowy z czasów budowy kościoła. W **Rozdrażewie**, wsi przy linii Krotoszyn-Pleszew, kościół parafjalny Św. Jana Chrzciciela, znany od r. 1363, renesansowy z początku XVII wieku, podobny do kościoła w Benicach, jednonawowy z wieżą. Dwa ołtarze renesansowe, dalsze barokowe. **Dobrzyca**, miasto przy linii Krotoszyn-Pleszew, miejscowość znana od 1327, otrzymała prawa miejskie 1440. Była własnością szlachecką, posiadała dawniej zamek obronny. W r. 1921: 1185 mieszkańców. Ładny pałac z XVIII wieku z malaturami Smuglewiczów. Ogród zakładał twórca plant lipskich. W nim prastary platan, najwyższy w Europie środkowej.

30. Powiat Pleszewski.

Jakkolwiek o znanej historii, nie posiada powiat pleszewski znaczniejszych zabytków za wyjątkiem Gołuchowa. Pod względem krajoznawczym interesuje średnio: szereg lasów, brak jezior. Odrębny typ ludności.

Pleszew. Rynek.

Koło **Taczanowa**, wsi przy linii Jarocin-Ostrów, wielki, piękny las dębowy na obszarze 750 ha. W **Sewinie**, wsi przy linii Jarocin-Ostrów, kościół parafjalny Pańny Marji, znany od 1327, obecny drewniany z r. 1685. Wielka monstrancja późnogotycka, roboty poznańskiej.

Pleszew, miasto powiatowe przy linii Krotoszyn-Pleszew, było miastem może już w XIII wieku. W wieku XIX znane było z licznych wystaw rolniczych i rolniczo-przemysłowych oraz wyścigów konnych. W r. 1921: 7638 mieszkańców. Hotele. Autobus do Gólułhowa i Kalisza. Miasto dość uprzemysłowione. Kościół nowy. W **Lenartowicach**, wsi koło Pleszewa kościół parafjalny Panny Marji, fundowany 1446, obecny drewniany z wieżą, z r. 1758. W **Tursku**, wsi na pograniczu b. Kongresówki, kościół parafjalny Św. Andrzeja, fundowany w średniowieczu obecna bazylika trzynawowa z wieżą z 1777-1786, cudowny obraz.

Pleszew. Kościół parafjalny.

Fot. Przelaskowski.

Goluchów, wieś w znacznem oddaleniu na południowy wschód od Pleszewa, jest jednym z głównych punktów zwiedzanych przez turystów w Wielkopolsce. Wspaniały zamek zbudowany w wieku XVI przez Leszczyńskich, renesansowy, restaurowany w formach renesansowych 1875-1882 przez Jana Działyńskiego i żonę jego Izabelę z Czartoryskich według planów Zygmunta Gorgolewskiego i artystów francuskich. Z budowli pierwotnej zachował się śliczny dziedziniec z arkadami, w wnętrzu odrzwia z 1557 i 2 kominki z 1619. W zamku tym założyli Działyńscy najcenniejsze w Wielkopolsce muzeum prywatne, w skład którego weszły zbiory Czartoryskich z hotelu Lamberta w Paryżu, zbiory Działyńskich i no-

we nabytki Czartoryskich. Wspaniały zbiór wyrobów artystycznych wszystkich wieków (wazy greckie, emalja francuska z Limoges, ceramika renesansowa i rokokowa, meble, kościerce, broń, pasy, sztychy, obrazy, dwie biblioteki, archiwum). Przy zamku przepiękny park, malowniczy, na terenie

Pleszew.

Fot. Przelaskowski.

falistym, w r. 1876 w stylu pejzażowym z rozmachem założony na 150 ha. Ogromne bogactwo gatunków, wysoka wartość botaniczna, wiele drzew egzotycznych; jestto może najpiękniejszy park pałacowy w Polsce. Kościół katolicki Panny Marji, fundowany w średniowieczu, obecny z r. 1612, renesansowy, rozbudowany w XVIII wieku z dodaniem wieży. Grobowiec murarza Antoniego Lamsita (um. 1629). W pobliżu Góluchowa w lesie głaz narzutowy zwany Kamieniem Św. Jadwigi z pomnikiem świętej, największy w Wielkopolsce. Z Góluchowa komunikacja autobusowa do Pleszewa i Kalisza.

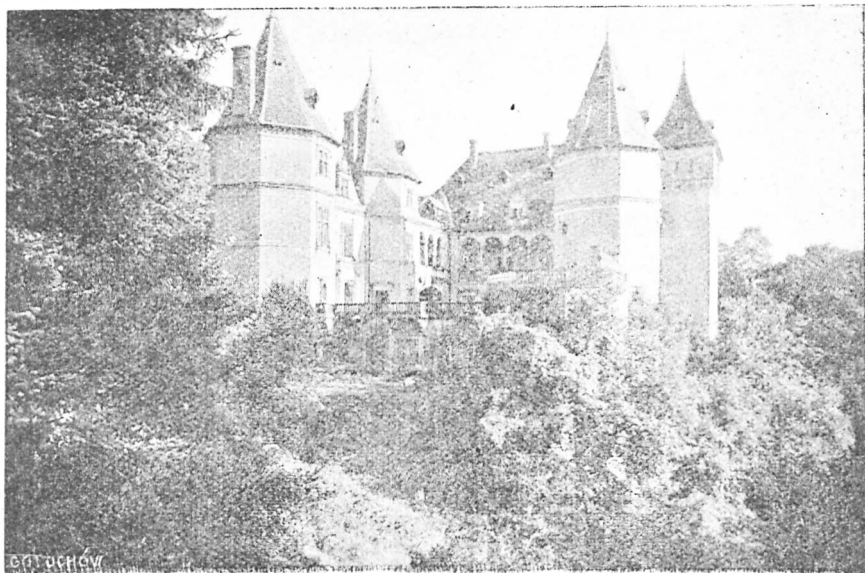
W **Sobótce**, wsi odległej od linii Jarocin-Ostrów, cenny kościół parafjalny Panny Marji, znany od 1301, budowla wczesnogotycka w kształcie krzyża, pięknym portalem, przebudowana w epoce późnogotyckiej, renesansowej oraz w końcu XVIII wieku. Dwa piękne ornaty. **Kotowiecko**, wieś na południowym wschodzie powiatu, słynna z zbóż siewnych. W **Górznie**, wsi w pobliżu linii Jarocin-Ostrów, kościół Św. Mikołaja, drewniany, jednonawowy z wieżą z 1755 do 1757. Trzy późnogotyckie figury drewniane.

31. Powiat ostrowski.

Powiat ostrowski posiada znaczny szereg ładnych lasów na zachodzie jeziora, na wschodzie Prosnę. Powiaty południowe Wielkopolski, od ostrowskiego poczynając, stanowią odrębną całość geograficzną. Linje kolejowe: Poznań-Kępnino, Poznań-Kalisz, Leszno-Ostrów, Międzybórz i kolejki powiatowe.

Szczury, weś w pobliżu linji Jarocin-Ostrów, posiadają kościół parafjalny Św. Michała, fundowany w średniowieczu, obecny z 1762, drewniany, jednonawowy.

Ostrów, miasto powiatowe przy wszystkich linjach kolejowych powiatu, znane od 1293. Prawa miejskie otrzymał Ostrów w XIV wieku, utracił je w praktyce jednakże, bo w r. 1714 uzyskał je ponownie. Był własnością szlachecką. W r. 1921: 16.366 mieszkańców. Należy do najznacześniejszych miast rośnie szybko. Przemysł metalurgiczny. Układ miasta stary, długa ulica kolejowa. Hotele, kawiarnie. Autobusy: Odolanów-Sulmierzycy-Krotoszyn, Raszków-Ostrów-Kalisz, Mikstat-Ostrów-Kalisz. Ładne parki publiczne. Kościół ka-

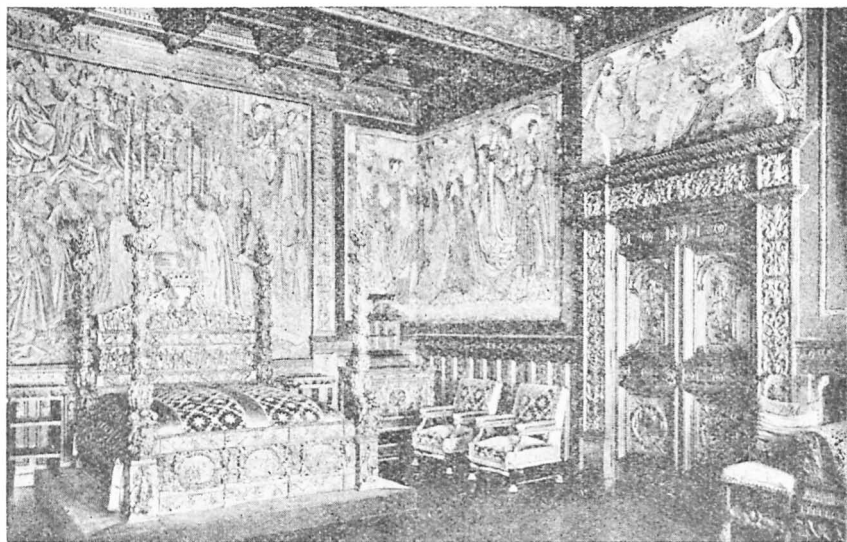
Goluchow. Zamek.

Fot. R. S. Ujałowski, Poznań.

tolicki parafjalny Św. Stanisława i Św. Andrzeja nowy z ołtarzami rokokowymi, przejętymi z kościoła drewnianego dawniejszego z r. 1782. Kościół ewangelicki z r. 1778, z wieżą z ok. 1850. Na ementarzu nagrobek z piaskowca kupca Ch. Glotza (um. 1779), w późnem rokoku. W **Wielkiem Wysocku**,

wsí w pobliżu Ostrowa, kościół parafjalny Św. Krzyża znany od 1298, późnogotycki, jednonawowy, zmieniony w końcu XVII wieku. Zabytki malatur gotyckich. W barokowym ołtarzu głównym gotyckie rzeźby drewniane, 2 kielichy renesansowe. W dworze zbiory historyczne i sztuki stosowanej. Wielkie wzniesienie terenowe (194 m.). **Przygodzice**, wieś przy linii Ostrów-Kępno nad jeziorem, jest ośrodkiem t. zw. hrabstwa przygodzkiego Radziwiłłów. Poteźna lipa „sądowa”. Kościół nowy. W **Antoninie**, przy linii Ostrów-Kępno zamek myśliwski Radziwiłłów, zbudowany 1822-1824 według planów Schinkla przez namiestnika Antoniego Radziwiłła, bardzo ciekawy w swoim rodzaju. Wspaniała sala 8-mioboczna tworzy ośrodek, wokół której 4 skrzydła w formie krzyża greckiego. Wyposażenie wewnętrzne tak w architekturze jak w meblach bardzo bogate. W sali portret gipsowy Antoniego Radziwiłła, dzieło L. Wichmanna 1833. Przy zamku ładny park, wielkie lasy, jeziora. W parku na wyspie sarkofag dla dzieci Antoniego Radziwiłła marmurowy, kopja sarkofagu Scypjona Brodatego w Watykanie. Kapliczka w której spoczywają Antoni, Luiza i Eliza Radziwiłłowie. W **Lewko-**

Gdubów. Zamek, wnetrze jednej z sal.

Fot. R. S. Cichowski, Poznań

wie, majątności przy linii Ostrów-Kalisz dwór z cennem archiwum rodzinnym i zbiorami. W **Biskupicach**, wsí w pobliżu linii Ostrów - Kalisz, kościół drewniany XVIII wieku. W pobliżu lasy. W **Osiażu**, wsí przy linii Ostrów-Kalisz, kościół drewniany z XVIII wieku i ślady dawnych okopów.

Skalmierzyce, miejscowość dawniej graniczna przy linii Ostrów-Kalisz, posiada kościół parafjalny Św. Katarzyny z początku XVII wieku, kaplicę jedną z 1621, drugą z 1791, wieżę z 1873. Piękna monstrancja późnorenesansowa, cemy kielich weczesnorenesansowy. Nowe Skalmierzyce zostały wyniesione w najnowszym czasie do rzędu miast. W **Gostycynie**,

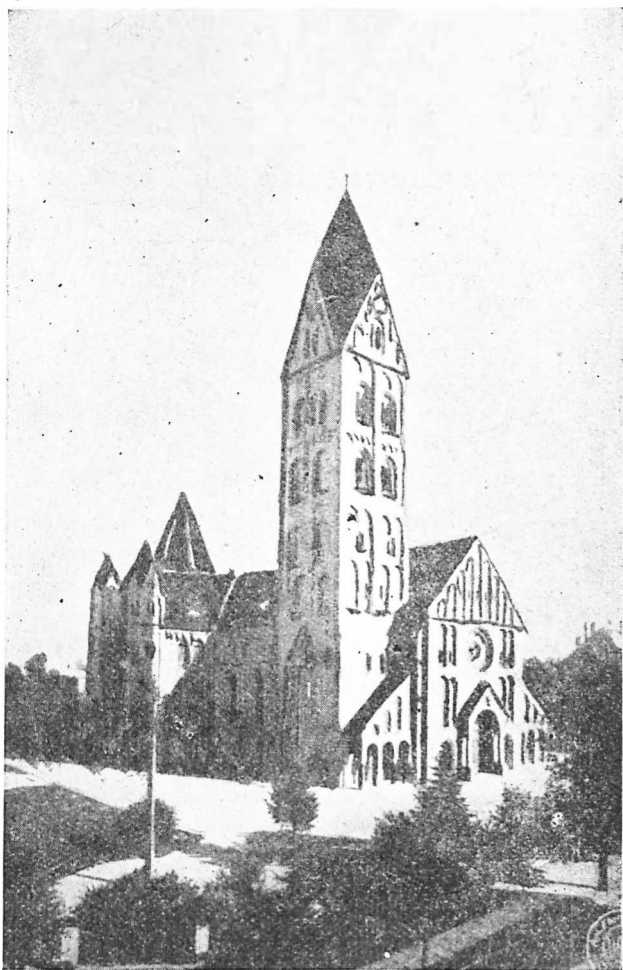

Ostrów. Pomnik Kardynała Ledóchowskiego na tle murów więzienia. Znak nad oknem oznacza celę w której przecierpiał dłuższy czas w czasie walki kulturalnej.

Fot. „Hona“ Ostrów

wsi na południowy wschód od Skalmierzyce niedaleko Prosnę położonej, kościół parafjalny Św. Mokołaja znany od 1294, późnogotycki, jednonawowy, rozszerzony, zniekształcony

w XVII i XVIII wieku. Cenne ornaty barokowe i rokokowe, piękny pas jedwabny. **Ołobok**, wieś nad Prosną, posiada bardzo cenny kościół parafjalny Św. Jana Ewangelisty, dawniejszy Cystersek. Cysterski osiedliły się tutaj 1213. Kościół jest budowlą jednonawową w założeniu późnogotycką, w wiekach XVII i XVIII zupełnie przebudowaną, przebudowy te

Ostrów Kościół farny.

Fot. „Ilona“ Ostrów

nadały mu obecny wygląd. Wieża z r. 1788. Wystrój wewnętrzny rokokowy, bardzo ładny, piękne ołtarze, ambona, chrzcielnica, stalle, jeden konfesjonał, krzesło. Cenna monstrancja rokokowa. Rzeźba Chrystusa ukrzyżowanego późno-

gotycka. Szereg ślicznych ornatów i antepedjów. Malatury neoklasyczne. Płyty nagrobkowe Zofji Lubieńskiej (um. 1636) i Idy Wielowiejskiej (um. 1797). Na ementarzu kaplica, dawniejszy kościół parafjalny, budowla drewniana, jednonawowa z XVI lub XVII wieku. Ładny tryptyk w wielkim ołtarzu z r. 1600, piękny relikwiarz rokokowy.

32. Powiat odolanowski.

Powiat odolanowski jest niezwykle bogaty w lasy i rzeczki, jezior mało. Powiat zdawna graniczny, otrzymał w r. 1921 szereg miejscowości dawniej śląskich. Na terytorjum powiatu odolanowskiego mieszkają podobnie jak i ostrzeszowskim Polacy wyznania ewangelickiego (Mazury). Zabytków w powiecie mało.

Ostrów. Poświęcenie tablicy pamiątkowej poległych w wojnie światowej i w obronie Ojczyzny.

Raszków, miasto na zachód od linii Jarocin-Ostrów, znane od 1393, otrzymało prawa miejskie w początkach XV wieku. Było własnością szlachecką. W r. 1848 potyczka. W r. 1921: 1672 mieszkańców. Hotele. Autobus do Ostrowa-Kaliska. Kościół parafjalny Znalezienie Krzyża Św., fundowany w średniowieczu, obecny z r. 1882. Kielich późnogotycki. **Odolanów**, miasto powiatowe przy linii Ostrów-Międzybórz, jest dawno znanym osiedlem warownem. Prawa miejskie otrzymał Odolanów około r. 1400. W średniowieczu powstało

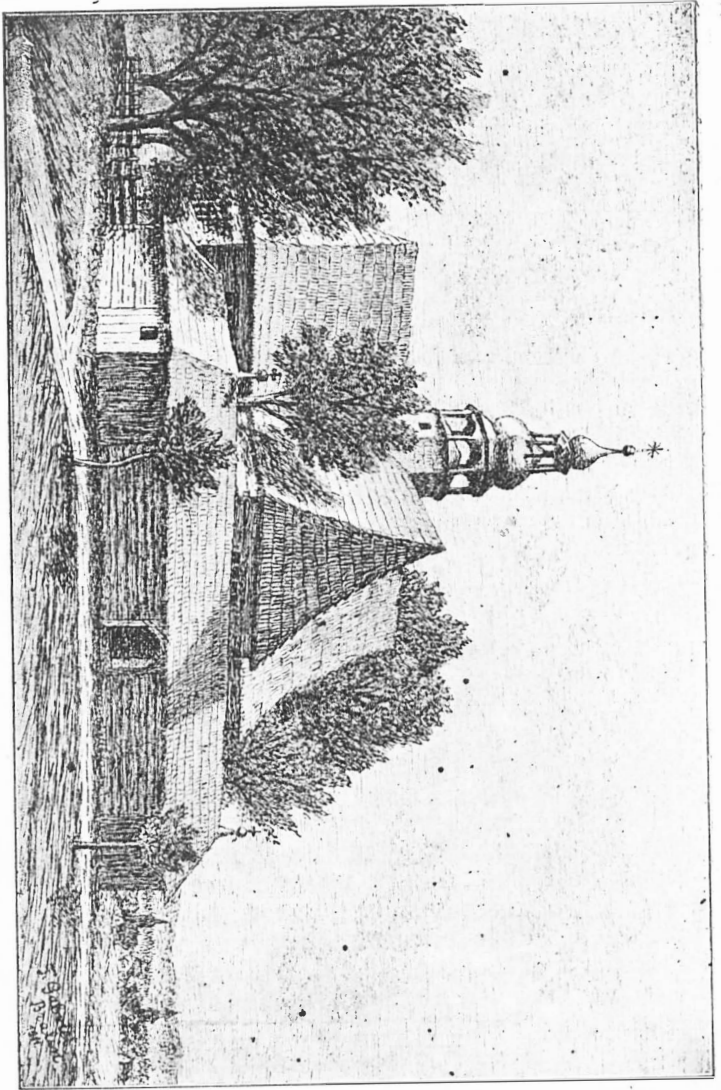
przedmieście zamkowe, w wieku XVII drugie przedmieście Górka. Odolanów był miastem królewskim. Sławnym starostą odolanowskim był Bartosz Nałęcz (1386), dawny zamek, który w wieku XVI Michał Zborowski otoczył murem, rozebrany został w r. 1832 przez Taxisów. W r. 1709 bitwa stronników Leszczyńskiego z Rosjanami, w r. 1711 zniszczenie miasta, w r. 1848 potyczka. W r. 1921: 2437 mieszkańców. Jezioro. Hotel. Autobus Ostrów-Odolanów-Krotoszyn. Kościół parafjalny Św. Marcina fundowany w r. 1400, obecny z r. 1794, 2 kielichy renesansowe. Przed kościołem figura Św. Jana z r. 1730. Kościół ewangelicki z r. 1779, 8-mioboczny z ładną wieżyczką. Dość ładny wystrój zewnętrzny, rokokowy. Na pięknym rynku z figurami świętych na narożnikach, dość ciekawy ratusz, stojący na miejscu dawnego zamku.

Sulmierzyce, miasto fundowane w r. 1457 obok starszej wsi. W r. 1654 istniało przedmieście, później wcielone. Sulmierzyce były miastem królewskim. W r. 1555 urodził się tutaj poeta Sebastjan Klonowicz. Miasto zawsze graniczne, określane przez mieszkańców jako „Zapomniane Miasteczko”. W r. 1921: 2526 mieszkańców. Hotel. Autobus do Ostrowa-Krotoszyna. Duże, wspaniałe lasy. Ciekawe ubiory typu śląskiego. Kościół parafjalny, dawny szpitalny, obecna budowla nowa. 2 monstrancje renesansowe. Przed kościołem pomnik Sebastjana Klonowicza, stawiony w r. 1840 przez proboszcza sulmierzyckiego. Na rynku bardzo ciekawy starszy ratusz. W lasku miejskim studnia Św. Marcina. **Czarnylas**, wieś wśród olbrzymich lasów na południowym wschodzie powiatu, jest najlepszym okazem wsi protestantów polskich w Wielkopolsce. Węczęści powiatu przyłączonej z Śląska olbrzymie lasy.

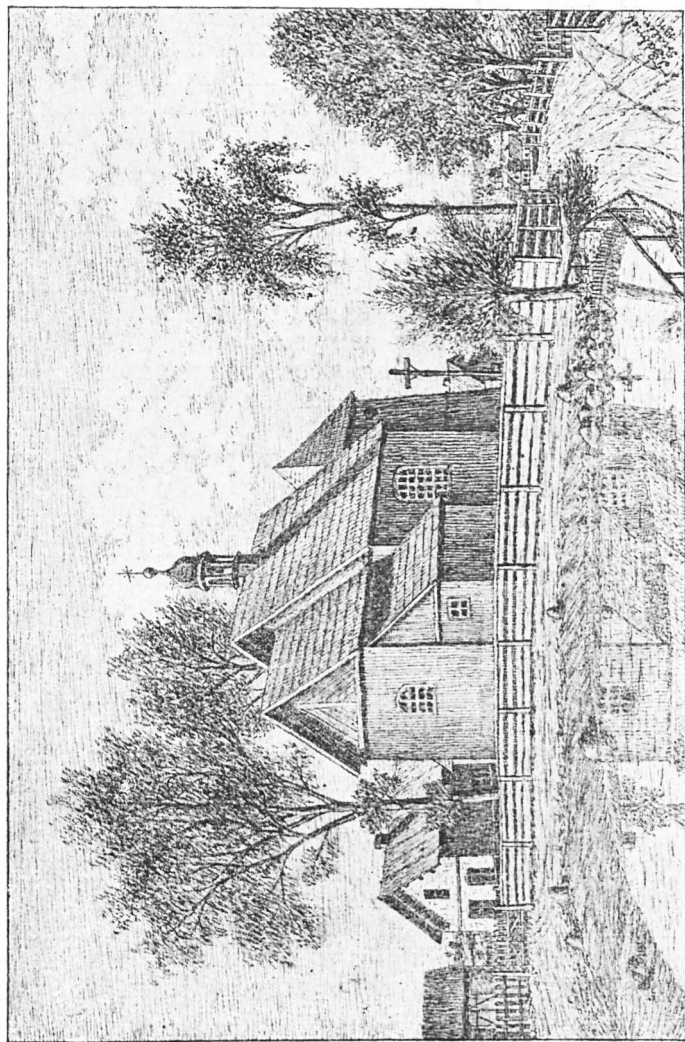
Powiat ostrzeszewski.

Powiat ostrzeszewski leży na znacznej wyżynie, wznosi się bowiem na 140—250 m ponad poziomem morza. Przedłużenie wyżyny ostrzeszewskiej na zachód tworzą góry śląskie. Powiat posiada duże bogactwo lasów. Jezior brak. Na zachodzie kilka wsi dawniej śląskich. Linje kolejowe Poznań-Kępno i Ostrzeszów-Namysłaki.

Kotłów, wieś 13 km. na północ od Ostrzeszowa, posiada bardzo cenny kościół parafjalny Panny Marji, położony na stromem wzgórzu przy dolinie Baryczy, dominującym nad okolicą. Kościół ten jest budowlą romańską, kamienną, dość dobrze w podstawach zachowaną, później częstokroć zmienianą. Wieża z okresu baroku. W murze przy ementarzu pozostały również 2 zabytki romańskie (kamiień rzeźbiony oraz część słupa). W drzwiach południowych cząstki późnogotyckie.

Kościół w Białinie „na Półku”.

Kościół w Marcinkach.

Mikstat, miasto, o 11 km. odległe od Ostrzeszowa. Mikstat posiadał już w połowie XIV wieku prawo miejskie, za-tracił je jednak prawdopodobnie, bo w r. 1528 uzyskał ponownie przywilej fundacyjny. Był własnością królewską. W r. 1921: 1423 mieszkańców. Hotele. Autobus do Ostrowa-Kalisha. Położenie ładne, wielkie lasy w pobliżu. Kościół parafjalny Trójcy św., drewniany, jednonawowy z wieżą. **Grabów**, miasto przy linii kolejowej Ostrzeszów-Namysłaki, nad Proszą, założony został na prawach miejskich w r. 1416 w połowie XV wieku stał się własnością królewską. Był tu dawny za-mek, zburzony przez Szwedów, po którym ślady na łąkach. W pobliżu była w wiekach dawnych huta żelazna. W r. 1921: 1730 mieszkańców. Hotel. Kościół parafjalny Św. Mikołaja, w założeniu późnogotycki, później wskutek częstych zmian zupełnie przebudowany. Kościół Niepokalanego Poczęcia P. M., dawniej Franciszkański pochodzi z lat 1642-1658, późno-renesansowy, jednonawowy, sklepiony, z wieżą. **Bukownica**, wieś przy linii Ostrzeszów-Namysłaki, z kościołem parafjalnym Św. Filipa i Św. Jakóba, pochodzącym z średniowiecza. W kształcie obecnym budowla jednonawowa z r. 1721 barokowa z wieżą w r. 1863 odnowioną.

Ostrzeszów, miasto powiatowe przy linjach Poznań-Kępno i Ostrzeszów-Namysłaki, miejscowość starożytna, która otrzymała prawa miejskie prawdopodobnie w wieku XIII, a prawa odnowił król Ludwik. Był tu zamek zbudowany przez Kazimierza Wielkiego. Miasto było własnością królewską. W r. 1921: 5413 mieszkańców. Hotele. W pobliżu lasy rozległe. Ostrzeszów jest najwyżej położonym w Wielkopolsce miastem (247 m.). **Kościół parafjalny** Wniebowzięcia P. M. jest budowlą późnogotycką, później kilkakrotnie zmienioną. Ciekawy układ presbiterjum skośnie ułożone do nawy. W zakrystji stare sklepienie beczkowe. Rzeźby drewniane późnogotyckie. Kościół poreformacki jest budowlą barokową, jednonawową, sklepioną, z drugiej połowy XVII wieku, wy-strojoną w pierwszej połowie XVIII wieku. **Kościółek Św. Mikołaja** jest budowlą drewnianą, jednonawową z niską wieżą z r. 1758. Wielki ołtarz rzeźbiony z r. 1771. Zachowała się część tryptyku późnogotyckiego w postaci rozdzielonych obecnie figur Panny Marji z Dzieciatkiem, Św. Mikołaja i Św. Katarzyny oraz skrzydeł bocznych. **Kościółek Św. Anny** jest budowlą drewnianą z r. 1794 z ołtarzem głównym renesansowym z r. 1623. Obraz z początku XVI wieku, przedsta-wiający Chrystusa żegnającego Matkę Boską. Bardzo cen-nym zabytkiem jest **baszta** pozostała po zamku zbudowanym przez Kazimierza Wielkiego, zrujnowanym w r. 1657 a w wie-ku XIX rozebranym. Baszta ta w dolnej części jest czworo-boczna, w wyższych kondygnacjach 8-mioboczna. Ruina obecna sięga wysokości 24 m. Oprócz baszty pozostała część

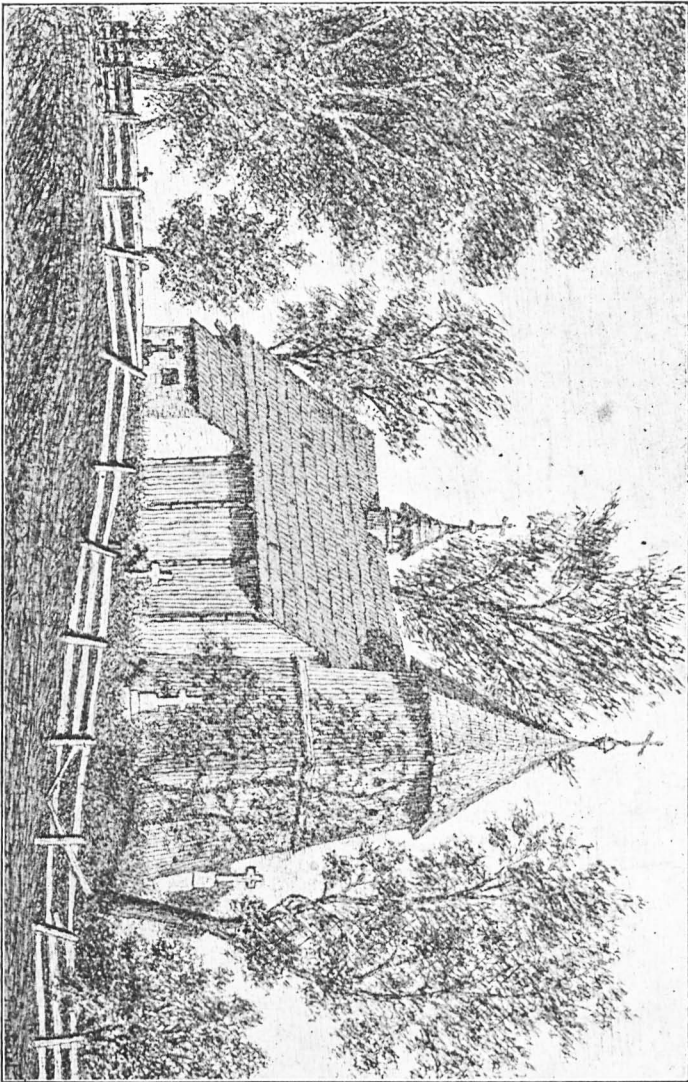
murów zewnętrznych zamku. W **Bierzowie**, wsi na zachód od Ostrzeszowa położonej, ciekawe lasy, wśród nich piękny jałowiec. Olbrzymia dzika grusza. W **Parzynowie**, wsi na południowy zachód od Ostrzeszowa położonej, skały z piaskowca, nie zachodzące zresztą w Wielkopolsce.

34. Powiat kępiński.

Powiat kępiński wysuwał się dawniej wąskim skrawkiem między Królestwo Polskie a prowincję śląską. Obecnie obejmuje w znacznej części miejscowości śląskie przyłączone traktatem wersalskim do Polski. Powiat ten bogaty jest w znaczniejsze wzgórza, posiada szereg lasów; jezior brak. Linje kolejowe Poznań - Ostrów - Katowice, Kępno - Kluczbork, Kępno - Rychtal i Kępno - Syców.

Mikorzyn, wieś w pobliżu linii Ostrów - Kępno posiada kościół parafjalny Św. Idziego, drewniany z XVII wieku. W wielkim oltarzu figura Św. Idziego w drzewie rzeźbiona z początku XVI wieku, cenna.

Kępno, miasto powiatowe przy wszystkich linjach kolejowych powiatu jest miastem conajmniej od roku 1283, charakter miejski straciło jednakże w krótkim czasie, a następnie odzyskało go w roku 1668. Był tu dawniej zamek, po którym ślady na wzgórzu za miastem. W roku 1283 odbył się tu zjazd książąt piastowskich. W wieku XIX stanowiło Kępno poważny punkt handlowy. W roku 1921: 2.610 mieszkańców. Hotele. Ładne promenady. W dawnych wiekach było własności szlachecką. Kościół parafjalny Św. Marcina, skromny z roku 1684, w formie krzyża zbudowany. Ładne ornaty i antypedjum. Kościół ewangelicki istnieje w Kępnie od r. 1661, obecny z roku 1863. Synagoga istnieje tu od roku 1689, obecna z roku 1815. Pod Kępnem znajduje się najwyższe wzniesienie terenowe w Wielkopolsce. **Kobyła Góra** (284 m). **Baranów**, wieś w pobliżu Kępna był dawniej, to jest od XVI do XIX miastem, własnością szlachecką; posiadali je Baranowscy, z których najznacniejszy: arcybiskup gnieźnieński Wojciech Baranowski. Kościół parafjalny Św. Wawrzyńca i Św. Andrzeja, drewniany z r. 1732, podobny do kościoła w Mikorzynie. **Donaborów**, wieś w pobliżu linii Kępno - Podzamecze, z kościołem parafjalnym Św. Marcina, fundowanym 1405, obecny drewniany późniejszy. 2 rzeźby późnogotyckie: Panna Marja i Św. Jan. **Opatów**, wieś w pobliżu linii Kępno-Kluczbork, posiada kościół parafjalny Św. Florjana, ładną i ciekawą budowlę drewnianą, jednonawową z 2 kaplicami, pochodzącą z XVII wieku, a rozbudowaną w XVIII wieku. Przy ambonie rzeźby późnogotyckie Św. Katarzyny i Św. Jadwigi. W **Bolesławcu**, wsi koło Opatowa nad Prosną, zachowała się baszta po zamku wystawionym przez Bolesława

Kościół w Kozie Wielkiej.

Pobożnego w połowie XIII wieku, a odnowionym przez Kazimierza Wielkiego. Zamek ten wznosi się na usypanym pagórku nad Prosną w kształcie czworoboku. Zachowały się części murów zewnętrznych i oddzielnie stojąca wieża 8-mio-boczna w wysokości 34 m. dobry zabytek budownictwa świeckiego z okresu późnogotyckiego. W dolnej kondygnacji wieży sklepienie beczkowe. W **Siemianicach**, wsi przy linii Kępno-Kluczbork, niezwykle bogato mieszany las; w lesie tym znajduje się 9 gatunków drzew, gdy zwykle w lasach mieszanych Wielkopolski napotyka się 2—3 rodzajów. Są tutaj: sosna, świerk, jodła, dąb, olsza, brzoza, buk, jesion i jawor. **Laski**, wieś przy linii Kępno - Rychtal, jest własnością fundacji „Nauka i Praca”, założonej przez rektora Heljodora Świeckiego. **Rychtal**, miasto przy linii Kępno - Rychtal, jest jedynym miastem wcielonym z Śląska do Wielkopolski. W roku 1921 liczył Rychtal 928 mieszkańców. Znaczne lasy w pobliżu. Pozatem leży na terytorjum dawniej śląskim szereg wsi także kościelnych, na ogół z skromnymi zabytkami. Pod **Słupią** przy linii Kępno - Syców ładne rozległe lasy.

Źródła:

Podstawowem źródłem dla wykazu zabytków jest dotychczas Juljusza Kotheho „Verzeichniss der Kunstdenkmäler der Provinz Posen”. Z dalszej obszerniej literatury przewodnikowej, informacyjnej, monograficznej i gospodarczej, której w szczegółach nie wymieniamy, podnosimy:

Bohrowicz: Opisanie historyczno-statystyczne W. Ks. Poznańskiego Lipsk 1846.

Hermann Schütze: Das Posener Land. Poznań 1923-1925.

Wielkopolska w przeszłości, praca zbiorowa. Poznań 1926

Mieczysław Orłowicz: Ilustrowany przewodnik po Poznaniu. Lwów 1920.

Prace w katalogu wystawy ogrodniczej w Poznaniu.

Dywany Perskie „TEHERAN”

Poznań, ulica Piekary 16-17

Telefon 12-95

pod kinem „APOLLO“

Telefon 12-95

Wielki wybór

najwykwintniejszych dywanów

po bardzo korzystnych cenach i dogodnych warunkach

Robię zamiany!

Przyjmuję reperacje!

Obsługa fachowa i rzetelna.

Zwiedzenie składu bez przymusu kupna.

Spis rzeczy.

	Str.
Polożenie geograficzne Wielkopolski	7
Przeszłość Wielkopolski	20
Miasto Poznań	38
„ Gniezno	113
„ Inowrocław	125
„ Bydgoszcz	128
Powiaty ziemskie:	
Powiat poznański	137
„ gnieźnieński	145
„ mogileński	149
„ strzeliński	155
„ inowrocławski	160
„ bydgoski	162
„ wyrzyski	166
„ szubiński	169
„ żniński	172
„ wągrowiecki	177
„ chodzieski	183
„ czarnkowski	187
„ obornicki	190
„ szamotulski	195
„ międzychodzki	202
„ nowotomyski	206
„ wolsztyński	208
„ grodziski	211
„ śmigielski	215
„ leszczyński	218
„ kościański	224
„ śremski	230
„ średzki	237
„ wrzesiński	242
„ jarociński	244
„ koźmiński	248
„ gostyński	251
„ rawiecki	256
„ krotoszyński	260
„ pleszewski	263
„ ostrowski	266
„ odolanowski	270
„ ostrzeszowski	271
„ kępiński	275

S. CHOYNACKI

Bank Miasta Poznania

(dawn. Miejska Kasa Oszczędności)

Instytucja prawa publicznego o pu-
blicznej pewności, założona w roku 1827

Centrala: Poznań, ul. Nowa nr. 10

Oddziały: Poznań, ul. 27. Grudnia 19 Tel. 28-87
Poznań, Św. Łazarz, Głogowska 64-65 Tel. 78-87

Przyjmuje i oprocentowuje wkłady od 1 złotego
począwszy na dogodnych warunkach. — Przy
wkładach powyżej 10 złotych wypożycza do
domu skarbonki oszczędnościowe.

Złatwia szybko i pewnie wszelkie transakcje bankowe.

Za zobowiązania Banku odpowiada miasto Poznań całym swoim
majątkiem, wynoszącym przeszło 200 milionów złotych w złocie.

PORTRETY-FOTOGRAFJE

zdjęcia grupowe oraz legitymacyjne
wykonuje Zakład fotograficzny

Zofja Szymkowiakowa,
Aleje Marcinkowskiego nr. 25 — dom ogrodowy.

Proszę zważać na numer i firmę!

Bank Kratochwill & Pernaczyński

POZNAŃ. PLAC WOLNOŚCI 18

załatwia wszelkie czynności
w zakresie bankowości wchodzące

Fabryka Wyrobów Cementowych i Terrazzowych

Jan Krugiołka

POBIEDZISKA, ul. Kostrzyńska 10 - Telefon 44

Dostawca dla Portu w Gdyni

Dostarcza na miejsce przeznaczone: rury mostowe - pierścienie do studni wszelkich rozmiarów - płyty chodnikowe - dachówkę karpiówkę cementową w różnych kolorach - koryta - słupy do parkanów - pomniki - nagrobki - ustawianie figur na miejscu - wykonanie posadzek terrazzowych oraz wszystkiego, co w zakres fachu wchodzi.

Obsługa rzetelna!

Ceny niskie!

K. FRUK SKŁADY KONFEKCYJNE
POZNAŃ, Wodna 1
ROGOŹNO, Stary Rynek

Znane na całą Wielkopolskę z dobroci materiałów, pierwszorzędnych kroji, dobrego wykonania i najtańszych cen z wszystkich tanich składów 1000-ce ubrań i płaszczy męskich, chłopięcych i dziecięcych gotowych i na miarę z bielskich materiałów.

Artykuły męskie - Odzież zawodowa - Kapelusze.

Przedsiębiorstwo chrześcijańskie. — Rzetelna obsługa zapewniona.

P. P. Urzędnikom na dogodnych warunkach spłaty.

Albumy

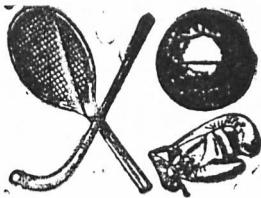
do pocztówek i amatorskich
fotografji
Podkładki i teczki
na biurka

*Katamarze marmurowe — Złote wieczne pióra
Watermann'a Montblanc — Ozdobne ołówki
Eversharp — poleca*

ANTONI ROSE

Poznań, ulica Nowa 7

PRZYBORY SPORTOWE

Sprzęty do gimnastyki
dla sal gimnastycznych
i gimnastyki domowej

Dom Sportowy

POZNAŃ

Św. Marcin 14

Telefon 55-71

TORUŃ

ul. Mostowa 38

Wystawiam na Powszechnej Wystawie Krajowej
Cenniki i katalogi wysyłam bezpłatnie

Widoczny system kontrolny do prowadzenia wszystkiego (kontokorrent, magazyn, sprzedaż, zakup, akwizycja, statystyka itp.). D Y R E K T O R niepłatny w każdym przedsiębiorstwie

MASZYNY do PISANIA

L. C. SMITH

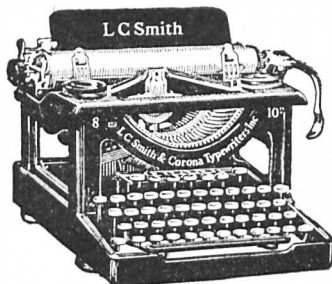
jedynie w świecie na
łożyskach kulkowych

Najlepsze i najcichsze

CORONA
mała maszyna do pisania
BAR-LOCK

duże, angielskie maszyny do pisania

poza to maszyny po liczenia Marchant i Triumphator, maszyny liczące CORONA, maszyny do wypisywania czeków Safe Guard, drukarki biurowe Roederthal, powielacze Record, meble oraz wszelkie inne przybory biurowe poleca po najprzystępniejszych cenach firma

„KARDEX“ Sp. z o. o. POZNAŃ,
Podgórna 10

Telefon nr. 12-75

Telefon nr. 12-75

Na żądanie bezpłatne demonstracje.

WŁASNE
SKŁADNICE

WŁASNE
SKŁADNICE

SILESIA T. Z O. P.

Hurtownia Artykułów Opałowych, Budowlanych i Sztucznych Nawozów

POZNAŃ, UL. GWARNA nr. 8, II piętro

Telefony: 23-03, 29-13, 29-17

Przedstawicielstwo koncernu

„ROBUR“

Związek Kopalń Górnośląskich KATOWICE dostarcza wagonowo i detalicznie po cenach konkurencyjnych pierwszorzędnej jakości

węgiel i koks górnośląski

Składnica w Poznaniu:

plac Kolejowy 28 i ul. Magazynowa, telefon nr. 21-92

PIEGI

żółte plamy, opalenizną i wszelkie nieczystości skóry usuwa pod gwarancją aptekarza Jana Gadebusch'a

„AXELA“ - KREM

1/2 słoika 2,50 zł, 1/1 słoik 4,50 zł, — do tego MYDŁO „AXELA“ 1 kaw. 1,25 zł,

3 kaw. 3,50 zł.

J. GADEBUSCH

DROGERJA I PERFUMERJA

Zał. 1869

Poznań, ul. Nowa 7

Tel. 16-38